॥ अथ मिदानस्थान प्रारंभः ॥
॥ मिदानस्थानपत्रं ॥ १८ ॥

ॐनमः श्रीमहागणपतये अथनिदानस्थानारंभः अथ्यचायंमंवेभुः रेतुलिंगौषधसंकेथलक्षणेयमापुर्वेदः प्रणी
तः।तानिचहेतुलिंगौषधानिसूत्रस्थानेसूचितानि।शरीरलक्षणंचाधारसमुत्थानानिविस्तरेणपरेषुग्रंथेषुनोक्तानि।तस्मा
तशारीरस्थानेपूर्वमारंभुवान।तंचैवंसतोयधसंकेथएवप्राक्प्राधमाद्यपरेषुग्रंथाप्यःनेवंहेतुलिंगौषधज्ञानंस्यात्समयेप
रीक्षानंतरंयेद्यायोगमासमयप्रज्ञामार्थमौषधंरातुमुचिते।तस्माद्धेतुलिंगौषधोपादानेप्राग्पुक्तं।नह्यौषधंस्यातीचिकि
त्सितस्थानात्प्रागिरमेवस्थानमुपरेष्टपुक्तंतयाचोक्तंमुनिना।रोगमादौपरीक्षेततततोनंतरमौषधमितिातस्माद्रोष
धाद्धेतुलिंगयोरेवामयंप्रतिप्राधम्यं।अतोनिदानस्थानारंभःतत्रचपूर्वंसर्वरोगनिदानमेवारंभुयुक्तंप्राधम्यात।प्राध
म्यंचसर्वरोगकारणनिर्देशात।तथाहिवातादयएवप्रकुपिताःसर्वरोगकारणंचस्युरितिसर्वेषामेवरोगाणांनिदानेकु
पिताप्रत्याःसंज्ञितेषांचैकैकंकारणमस्मिन्निर्देशतस्माह ॥ अथातःसर्वरोगनिदानंव्याख्यास्यामः॥ ॥इतिहस्माहुए
त्रेयादयोमहर्षयः॥ ॥अथातस्त्यादि॥ सर्वेचतेचरोगाश्चसर्वरोगाःतेषांनिदानंसर्वरोगनिदानं।रोषमायुःकामोयाधाएव
व्याख्येयं।इतीत्यादेत्रावानामेपूर्ववव्याख्या।तत्ररोगाणासामान्यनिदानेविभागेषुस्तावद्रोगाणामेवपर्यायान्वदंतेरो
गपर्यायश्चरोगोनिरुच्यमाणस्तत्रतत्रग्रंथेषुसमोहोनभवति॥ छ॥रोगःपापाद्दुरेव्याधिर्विकारोदुःखमामयः
यःपक्त्यातंकाहाबाधःग्रहाःपर्यायवाचिनःरोगारयःग्रहाःपर्यायवाचिनएकार्थाश्चत्यर्थः।अनुचैषरोगादयोग्रहानांप्र

ज्ञानेनिमित्तेप्रत्यर्थमेरोगेपरुपतोपथासन्नतीतिरोगोदुःखस्यकर्त्रवात्।दुःखस्याभिधायिकःपापेतिकिलसर्वरोगाःपापस्यक
र्मणःफलमिति।तत्तापामेकंचयते।हरःप्रधमोरोगाणामुक्तःप्राधम्यंचास्यदुरुपक्रमत्वादिनिदुःखसहत्वाच्च।अतएव
सर्वेकायमनःसंतापकत्वेहरस्यदुःखतथानवयोहानावित्यस्यप्रमोरोगादिकेस्वरप्रत्यपेसंतिहरस्यादृस्यार्थोनिरुक्तम्प्या
पनंति।विविधमाधिदुःखमाहधमनिस्रोरसमनसिचेतव्याधिः।चिकारबुद्धेरियमनःशरीराणांचित्तविप्रयोजनपरी
त्यर्थंदुःखमित्यनोपतापकत्वमनुभवंगमयंति।आमयस्यस्यार्थः।किलामसमुछ्रासर्वेव्याधयः।प्रायेणाहिलोकेऽवि
लएवनोस्यादरोकालत्यप्यानिमात्रत्वीभवंतिातस्यवानरुपमप्रसंभवाद्दुःखेनामसमुछ्रव्याधयः।बाहुल्येचागीत
स्यरुग्रहणं॥यक्ष्मेवयक्ष्मा।यथायक्ष्मारोगसमूहानामिपक्ष्मः।एवंसर्वोपिरोगोरोगसमूहस्तेनेतिघोनेयंतिातथाच।
सर्वेविकारउत्पद्यमानोऽन्यैर्व्याधिलक्षणभूतैरुपद्रवभूतैर्धयुक्तउत्पद्यतेपथाहरस्यलक्ष्मरोगुक्तारयः।व्याख्यानेकरंति।
तंकिंतद्यत्नावनरुपस्यधमतोरादूर्वस्यरूपंरोगोपतप्तवाद्दुःखीपानभोजनादिभ्यानहत्तःरूक्षेणाल्पेनवेतिागरहवगरे
नेकैककारणजन्यत्वात्पथाहिरोगोऽनेकैकारणजन्यतथागरोपीतिगरहाद्दस्यार्थः।आबाधइतिआसमंताकामयमन
योर्वाधनंपीडनंरुपस्यैः।एवप्रकृतिनिमित्तप्रत्यर्थमेरुक्तानाक्रयमुक्तंपर्यायवाचिनइति।अत्राचक्ष्महे।एवमेवैतत्।किंतु
रोगकोरुक्तासामान्यप्रकृतिनिमित्तमुरीकृत्यपर्यायवाचिनउक्तंक॥ छ॥निदानंपूर्वरूपाणिरूपाणिसंप्राप्तिस्तथा।स

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

प्राप्तिश्चेति विज्ञानेरोगाणांपंचधास्मृतं। निदानादयः संप्राप्तेताः रोगाणांविज्ञानेपंचधास्मृतंमुनीद्रैरितिशेषः। निदानादिविज्ञानेनसर्वरोगाणांविज्ञानेषुबुधंतदित्यर्थः। उपशयस्तुचेति। पथानिदानादयोरोगाणांविज्ञानेतथोपशयोपीतितुल्यकक्षतयोक्तपिनंतणाद्रहंतेनचग्रहणंप्रयुक्तवान्। एवंसंप्राप्तिश्चेत्यत्रचकारमपि। इतिपरिसमाप्तौ। एतावदेवरोगाणांविज्ञानं। निदानहिधारोगारोगमोसन्नोविप्रकृष्टश्चेतन्नामनेत्यथा। वातादयःप्रकुपिताः विशब्दस्यकारणंपथा। वातादिहिप्राकोपकरमोहारविहारादि। तत्रनिदानेकटुकाम्लरूक्षहिमकंटूरस्पर्वरूपंयथा। तूरस्पेवालस्यादयःरूपंयथा। आगमापायमत्तोन्मत्तवेदनोपशमः। विषमंतत्रनेत्रोगेतास्फर्वदनाश्वेलाश्मादिरुपशयोयथा। तूरहेतुहमर्दनादिनोपशयमंतमुपलभ्यतस्यापशयस्यकथनेसंप्राप्तिरुपथादुष्टोमोत्सादिलक्षणः। विनिश्चितज्ञानकारणाद्विज्ञानंकारणेकार्योपचारेणतन्निदानादीनामप्तमासनिर्देशएकेकस्योपिप्राधान्यमितिद्योतनार्थः। एवमेकेकस्योपलक्षणकारणत्वंभवति। उपचारेणैवंसंख्यायोपपद्यतेनियमार्थोपपद्यतेवेतानि। नचैतान्येवरोगाणांबोधाहेतवःसंतीत्यर्थः॥ छ॥ निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोद्यानकारणः। निदानमाहुःपर्यायैः निमित्तादिभिःषड्भिःपर्यायैर्निदानमाहुर्वृद्धाइतिशेषः। तत्रतत्रज्ञास्त्वग्रेत्रोनि। दानमेतैःपर्यायैर्वघमित्यर्थः छ प्रायूपंपेनलक्षणं। लिंगमुणागोरागविशेषेणाधिष्ठितः। येनालस्याद्यादिनोपिमुहुर्मुहुर्भुषणंपाहूणंदिलसतेतायतनंतत्प्रायूपं। दोषविशेषेणवातादिनाअनधिष्ठितोनासौरोगः। व्यक्तरूपेणत्वनक्रमेणागम्यमानत्वादुक्तं

MEMORIAL

बोध्यंतथादिहिवातादिदोषेणानधिष्ठितत्वाद्व्याधेर्हेतुमिसुतेवनघरत्नव्याधिव्याधिकारणंभावात्। नहिवातादीनूविमुक्तव्याधेःप्रायेणाल्पतःसंतवःसंतोव्यक्तावस्थोहि। सर्वेषामेवरोगाणांनिदानेकुपितामलाहितिहासाद्दोषविशेषानधिष्ठितत्वमुपिश्लोकमपस्पष्टयदुक्तवान्। तत्रकरूपरोगायेस्मवर्णतेअनेनवाह छ लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधानांतद्यथापथ्यंतारिस्पर्शनप्रायूपंपेणलक्षणं। तत्प्रायूपमुपिन्यूनाधिकानासादितबलवद्व्यक्तलिंगमस्यैलक्षणंयथापथ्यंयस्य। व्याधेर्बलवत्तमस्यात्मीयप्रमाणीयः। अतश्चप्रायूपंत्रिधास्वरूपतोनकेचिद्वारीरंकिंचिन्मानसंकिंचिच्छारीरमानसंचात्रशारीरंयथा। तूरस्यालस्यादेरस्यगात्रगौरवनेत्रभासाद्यनुलासतेतत्रप्रायोमानसंचान्नभणितंहितोपरेशब्दसंज्ञितत्वेनप्रायोकिंचिच्छारीरमानसंयथाप्राणिरूपदृशणादयःस्वादुभक्षणेतिएवंप्रायेशारीरमानसंचसूत्रणेनचात्रदशनीलसंलक्षणंपनुमाह छ नाहव्यक्तोपासरूपमित्यभिधीयतानरेवप्रायेणव्यक्तोयातेव्यक्तरोगाश्रयेणसहरूपमित्यन्विधायतेनतरावात्यत्रशरीरेनेतिघातयति। परेवशारीरेप्रायूपंदर्शयिष्यंतेनेहेवशरीरहीनव्यस्थापिज्ञातेनयाप्रयानुबंधिमानसंवशारीरमानसंमनसःवास्थापिज्ञानंशरीरहीनव्यानहिदृश्यमफलमित्यनुव्याधिसमनंतरंप्रायेणनरूपनिरूपितंतद्यक्तंनानपाति। अतःशारीरमेवोपिसुव्याधिप्रायूपमिहनरायणमनुर्व्यपुक्तं छ संस्थानेव्यंजनंलिंगंलक्षणंचिन्हमानंतिः संस्थानादयःषड्रूपस्यपर्यायाःपाठ्यर्थः। अतएवस्मेवयर्यायाः प्रायूपस्यापिस्मृताः। यथापूर्वंसंस्थानं

अनि० ३

पर्वतेत्यनेनेत्यादि छ हेत्वाधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणं षधमन्नविहारणामुपयोगसुखावहं विपरुपद्रवोपशमनं
त्यनरक्षणयोगः सेवनं सुखमावहत्कुर्वतीति सुखावहः हेत्वसुखं कुर्वतीत्यर्थः यऽपयोगः सुखावहस्तमुपदर्शयति वि
न्नुनेत्यादि श्लोषः ॥ केषामुपयोगः षधमन्नविहारणां षधं हरीतक्यादि अन्नेरक्तशाल्यादि विहारेवाहरहर्मनोभिर्वर्तितश्चेष्टा वि
शेषो व्यायामव्यवायजागरणाध्ययनगीतभाषणध्यानधारणादिरूपः सुखषधान्नविहारणामौषधा
न्नविहारणां नेषां के भवन्तीत्याह हेत्वाधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणः हेत्वाधिविपर्यस्तानां विपर्यस्तानां विपर्यस्तार्थका
रिणश्चविपर्यस्ताविपरीता हेत्वाध्योर्विपर्यस्ता हेत्वश्चाधिश्च हेत्वधौ तयोर्विपर्यस्ता हेत्वाधिविपर्यस्तानिदानाद्योग
यो विपरीताः षधमन्नविहारस्तेतथाविपर्यस्तानामर्थो विपर्यस्तार्थैः तेकुर्वन्तीति विपर्यस्तार्थकारिणः हेत्वाधिविपर्यस्ता
श्चेविपर्यस्तार्थकारिणश्च हेत्वाधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणः श्लेषः ॥ केषांविपर्यस्तानामर्थं कुर्वंतीति अत्रप्रस्तुत
त्वाद्धेत्वाधिविपर्यस्तानां तदयमर्थः ॥ हेत्वाध्योरविपरीता अपि हेतुरूपाश्चाभासमाना आधिरूपाश्चाभासमाना
हेत्वाधिविपर्यस्तानामर्थं या छकयत्रामलक्षणं कुर्वंतीत्यपि हेतुविपरीतव्याधिविपरीतैश्चौषधमन्नविहारैर्यो छकप
रामः अभिधेयप्रतिपत्तये ज्ञानतिर्थाविपर्यस्तार्थकारिनरपीत्यर्थः सेसंग्रहेतुनागरादभयार्थकारिपुनर्हेत्वपायश्चेत्यनया छाया ३
छहेत्वभिप्रायेणैवंविधस्यविपरीतमेवमेषजंविपरीतमर्थंकरोतीति तत्रहेतुविपरीतं कुषधमन्नविहारंयथागुरुस्निग्धशीत

नेत्यादौ तत्रगुरूष्णमौषधमन्नंवातपित्तसंतर्पणं छेऽपतर्पणं अपतर्पणं छेसंतर्पणं नागरणं छेत्यादौ श्लेषपरि
त्यागेछनागरणं व्यायामं छेऽग्न्यनेत्यादि तथाव्याधिविपर्यस्तानुषधमन्नविहारंयथामुस्तापर्पटकं अन्नंरक्तशाल्या
दि ज्वरेवातजेऽौषधं यथाऽन्नेज्वरसर्पिर्नागौषधेतस्मिन्नेवज्वरेऽन्नेपथ्याविहारश्चतस्मिन्नेवकफजेज्वरे रू
क्षमन्नंव्यायामंरणपरिश्रमंतथापवनसाध्यज्वरेशोषातपत्तमौषधंमुस्तापर्पटकं अन्नंरक्तशाल्यादि प्रमेहेरजनीयवान्नंवा
नेत्यादौ वक्तव्यंतत्ररक्तशाल्यादयः शालयोत्तीर्णाः यष्टिकाश्चत्वारिंशदहोरात्रादि विहारश्चयथा ज्वरकालस्तेनवास्यहरिनिर्विषे
हरणं तथामुनिरपथ्यंवचनज्वरकालेवेगंचचिंतयन्नत्वर्थं ततुषऽन्नंसेवेश्चविचित्रेश्चविषयैरतिविषण्णोनाशयेत्तस्म
तिमितिविपर्यस्तार्थकारिश्चेक्षमन्नेत्यधिविपरीतार्थकारिणोहेत्वविपर्यस्तार्थकारिणश्चतत्रव्याधिविपर्यस्तार्थ
कारिणोयथाछर्दिव्याधेतरर्थकार्यौषधमरनाहिअन्नंचतरुपल्लवंशालादि अथवायरहरघपसात्म्यमपरिशुष्कं
गुरुंचविहारंअगुल्युत्पलनालोहनातरुहमनोयथावातीसारविरेचनेनावमनेनविरचनेनचछर्दिनीसारयोर्हीहेवेक
तुंपुनरुक्तहेतुकर्त्वोक्तस्यारुतुशमनकारणकहेत्वर्थस्तार्थकारित्वहेत्वविपर्यस्तार्थकारिणश्चयथामधोछेव्याधेमधे
वोपपुनेव्याधिग्रामयत्यौषधंतेनरावमन्नंनिदानंपुष्पस्तोमंघृतमरात्पपस्पर्शहरेवकर्तुंपुनरुक्तहेतुकत्वस्यारुतुशमनकार
णाहेत्वर्थस्तार्थकारित्वं एतदेवचतरुछर्दिकारीतरहति तत्रचमात्राज्ञातीयेव्याख्यातमेव छ व्याधेःसोरुक्तात्मामितस्ततोरु

पस्मात्तस्मादुपशयोव्याधेरप्यप्यसात्म्यमिति स्मृतः मुनींद्रैरितिवाक्यात्राक्षः।एवंव्याधिगुणविपरी।तापथ्याहारोऽविहारश्च।प्रा
येणनिदानविपरीतःसंव्याधिसात्म्यमुनिस्तूवोचत॥इत्रानात्मयानोचविपरीतगुणंगुणोःसात्म्यमिछतिसात्म्यज्ञाश्चेष्टि
तेसात्म्यमेवचेति।उपशयलक्षणकथनप्रस्तावादनुपशयोपिलक्षयन्याह छ विपरीतोऽनुपशयोव्याध्यसात्म्यमिसंज्ञि
तः॥अतोयथानिर्दिष्टलक्षणादुपशयात्प्रायोविपरीतलक्षणःपथ्यान्नविहारणगमुपयोगःसेवनसुखावहःसोऽनुप
शयउच्यते।सएवव्याधेरसात्म्यमित्यभिसंज्ञितःआनिमुख्यानसंकेतितः॥निदानप्राग्रूपरूपोपशयानुक्रमेणप्रतिसमा
प्तिलक्षणमनुमाह। छ यथादुष्टेनदोषेणयथावानुविसर्प्यता।निर्वृत्तिरामयस्यासौसंप्राप्तिर्जातिरागतिः॥येनप्रकोपेण
दुष्टःकुपितोवातादिर्यत्यप्रोरोषोयथादुष्टेनतेनयथादुष्टेनदोषेणयथावानुविसर्प्यताद्दूषयन्सन्निखिलंशरी
रंदोषेणगछतात्प्रसाम्यंयस्यांनिर्वृत्तिरुद्भवतिपावत्सानिर्देष्टा।सासंप्राप्तिःसाचजातिरागतिश्चकथ्यते।यथाज्वरस्यमला
मूत्रेन्द्रियलक्षणलक्षितास्तत्रमलानामाप्राप्तावपक्वान्नेनातथाआमानुगमाननातथास्रोतोभेदेनतथापक्वेस्थानान्न
त्वेननिरसनेनतथातेनैवस्रोतोरोधेनवृद्धिर्नातेषामभिसरणेनतथासकलदेहतापेनगात्रेचास्वास्थ्यंकुर्वताएवंविध
यासंप्राप्त्याहारोऽपिनिश्चीयते।एवंरक्तपित्तादिष्वपिचित्यासंप्राप्तिः छ संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशे ९म०
षतः।साभिघातयथात्रैवस्रोतोदुष्टादिना।साचसंप्राप्तिःसंख्यादिविशेषेणाभिघात।संख्याचविकल्पश्चप्राधान्यंचब ४

लंचकालश्चतएवंतेषांविशेषःसंख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषस्तस्मात्सासंप्राप्तिर्बहुभेदाभिघाता।तत्रसंख्यावि
शेषोयथा।हेवस्रोतस्यामोदुष्टादिनाएवमन्यत्रपक्वाशयाःपंचश्वासाःआमोगुल्माश्चेत्यादिःसंख्याविशेषाःसंप्राप्ति
भेदाः छ दोषाणांसमवेतानांविकल्पाःशतशःकल्पना॥दोषाणांवातादीनांसमवेतानामेकस्मिन्व्याधौसंघटितानांप्रा
धान्यतःशतशःकल्पनाभागानभागनकार्यानुमेयेनतेनिरूपणंसविकल्पःअत्रशतशब्दःशतशोक्तावंकल्पना।अनेकविध
विशेषः।यथाअस्मिन्व्याधौवातःकुपितःकदाचिदेकेनगुणेनाधिकेनरूक्षेणकदाचित्तुघनाकदाचिच्छीतेनकदाचि
दुष्णेनकदाचित्तूभयेनवृद्धिमेतीत्यादिभिर्हेतुभिर्व्याख्यातः।एवंकफेऽपिनिरूपणंतद्वेवंरूपोयोनिश्चयःसविकल्पइतिायतश्चैवंततःसर्वे
षुरोगेषुनुल्यःकोपनप्रकोपनभवतितत्कथंहिरूक्षादिगुणावातस्यसदाकोपकाःकिंनुकदाचित्तस्यविगुणस्यप्रत्य
एवंकोपनकस्यचित्तत्स्वमनत्वमितिःअतोहेतोरानंत्यंविकल्पानंत्यंच।दोषाणांमिलितत्वंवानापदानांहेवसमवेता
नांप्रधानभूतेत्वेसमवेतग्रहणेएषांगुडूसमक्षानामपिचौषधानांविकल्पउच्यतइतिप्रतिपादनार्थं छ स्रोतआपदांते
आश्रयाव्याधेःप्रधानसमाश्रयोत।स्रोतांसिचपदांतंचवतांश्रयाव्याधेरप्राधान्यमाश्रयोज्ञानीयात्।तत्रस्रोतस्याव्याधेः
प्राधान्यंपथास्वनिर्देशेपक्रमसाध्यत्वात्।अस्रोतस्त्वस्याव्याधेरप्राधान्यं।प्रधानव्याधेरुपक्रमेणप्रायस्तस्याप्यपक्रमत्वा
त्।यद्यपिप्राधान्यविशेषात्सोसंप्राप्तिर्भिद्यतेऽनुक्तमपाप्यप्राधान्यविशेषाद्यसोसंप्राप्तिर्भिद्यतेऽयंदुरुक्तंचलक्षणमेव।

प्राधान्याऽधान्ययोः परस्परापेक्षत्वात्। तथा स्वप्राधान्यं प्राधान्यमपेक्ष्य वक्तुं युज्यते। प्राधान्याप्राधान्यं वापेक्ष्य प्राधान्यमिति ॥ ६ ॥ हेत्वादिकालस्तावद्वैलाबलविशेषणः। तत्र कृत्स्नस्याधःकर्मणः। कालकर्मणश्चावयवाश्चत्वारः। कालकर्मावयवाः। हेत्वादिकालकर्मावयवाः। आदिशब्देनप्रागुपादेयमाख्यातं। बलंचाबलंचबलाबलेआभ्यांसंबंधिनौ। तयोर्विशेषणविशिष्टा बलाबलविशेषणतद्युक्तासंख्येनहेत्वादिकालकर्मावयवेनविशेषेणविशेषितं। तत्रप्रतिरोगपरिहारनवेनोपरिष्टात्किंकालकर्मणः स्वस्याधेरुत्पादकमुनावयवेन। एवंप्राग्रूपमपि। तथालक्षणमोपक्रमसमकालमभ्यस्याधेरित्यादुत्तावयवेन। उपशयाप्यस्याधिः संतर्पणापतर्पणरूपः। किंकालकर्मनसुखानुबंधकरोत्कृतावयवेनपूर्वहेतुकेन। तत्रकालकर्मनपथ्यादिकं। रक्तशालिरांसघृतक्षीरेक्षुवसामज्जतैलादिना। अवयवेनतुरक्तशाल्यादिमांसाद्यमतः। मनश्चेकैकेनातथा। अपतर्पणारूपोऽधिर्यवरणमाकगोधूमकोरदूषकलीवारतत्कारनाद्यैः। किंकालकर्मनसुखानुबंधकरोत्कृतावयवेनपूर्वहेतुकेन। एवमग्निपित्तपथावस्त्रस्यो। आमाशयंप्रविश्यकिंकालस्तेनायंशेषेनतथाऽऽममनुशयंकिंकालकर्मनाप्यंशेषेनतथारोगेरवेस्तेमिलियहणानिर्वर्तनेरोगेएवबलाबलविशेषणमाहारशक्तिरिति ॥ ७ ॥ नक्तंदिनंतुभुक्तंयोऽग्निकालोयथामलेनतत्र चरिनेचेत्तनुक्तंचतानिनक्तंदिनंतुभुक्तानितेषांसंज्ञाऽवयवानक्तंदिनंतुभुक्तंशब्दः। व्याधेःकालोव्याधिकालः। यथा मलेयथारोगयोरप्यस्परोधस्यात्मीयःकालःतनक्तंदिनंतुभुक्तंपूर्वोक्तव्याधिकालमारिशेत्। यथाभक्षतूरस्पर्णचिमुखेपूर्वोक्ते

वायसंतेजालोऽआहारश्चभुक्तमात्रेबलंलाघवंभवति। एवंमारुतपित्तयोरपिबलंलाघवंनिरूप्यं ॥ ८ ॥ इतिप्रथमोनिदानार्थः।
इतिश्रीः प्रकाशे॥ आननसंक्षेपाख्येनप्रकरणेपथ्यानिर्देशेननिदानार्थोनिदानाभिधेयःसमासतःप्रकीर्णकोनाम
नुव्याख्यानेऽतएवाह ॥ तंत्र्याससमोपरिष्टात्इतिपथ्यनिदानार्थंसमासेनोक्तः। तमेववासंव्यासमूर्ध्वंवक्ष्यतेतत्रतन्निदानं
स्यति ॥ सर्वेषांमलानांनिदानेकुपितामलाः सर्वेषामपिरोगाणांकुपितामलाःकुद्धावातपित्तश्लेष्माणोनिदानेहेतुः ॥ त
त्रकोपस्यनुक्तोविधिर्हितेसेवनेतूक्तस्यानन्यवातादेःपथ्यस्यतत्तद्वातादिप्रकोपस्यनिदानेचविधेनानाप्रकार
महितसेवनमहितानुष्ठानेप्रोक्तं। किंतदित्याह ॥ अहितेत्रिविधेयोगाद्यायोगाभागुरादृतः। त्रयोयोगाकालार्थकर्मणांत्रि
विधेमहीवांभिप्यतिमात्रेलक्षणेरयोगः। अहितेइतिप्राक्सूत्रस्थानेऽदृतइत्यनुवर्तते। तत्रयथा। अर्थैरसम्यक्संयोगःकालःकर्म
चदुष्टमतिमात्रादिरितीन्द्रियाणांनामन्यानविहरमहितेकोपकारणमाह ॥ तिक्तोषणकषायाल्पस्निग्धप्रमितभोज
नैः। धारणोदारणैर्नित्यंजागरणैस्तुस्वभावतः। स्त्रियातियोगभीशोकचिंताव्यायाममैथुनैः। ग्रीष्माहारएवभुक्तोनप्रकुप्य
तिसमीरणः। तिक्तादिभिःसमीरणःकुप्यति। नचैतत्प्रमितभोजनन्याय्यं। पर्यायेणद्वयोःपर्यायेणद्वयोरुपादानमपुक्तोनेत
रविरुद्धभिन्नार्थत्वाद्यथाःतथास्यात्प्रमाणभोजनेहीनभोजनमुच्यातेप्रमितभोजनंनतदुच्यते। परंतुक्तंतत्रैवभुक्तं। तथा
चागमः। धान्यंपुलाकंनिष्पन्नंत्रैपंतत्प्रमितान्नमिति। अतीतकालंपदुक्तमित्यादि। धारणेरीरणेवातादीनां। क्ष

पानेपोगोवमनविरेचनास्थापनारिक्रियाणामतिसेवनेनवास्थापानन क्वापोः।कारणंअनुपपन्नः।तथाहिवातव
स्तिरिष्यतरत्फलैः।तेनैः।आस्थापनातियोगेहिपित्तश्लेष्मारीनांधातूनामपचयपन्नत।तरपचयाच्चोजसोगमः कायः।तथाचोक्तं वा
योर्धातुक्षयात्कोष्ठमार्गस्यारोधनेनेति।तस्मादुक्तोवायास्थापनातियोगनकोपःतंत्रनतानापुक्तं।तेहवस्तिनिरुद्धंवानेक
प्रेवातिवृद्धोलायत उक्तेनाग्निनवोक्तेलक्षन्निरुद्धान्महतामयमिति।प्राक्षांतरंचेतनाहृःसमीपनक्वावेदः॥तनग्रीष्मसमीप
वर्षोक्तेकालेप्रकोपरतिपुरुषत।अन्यथावपप्रकोपपन्नमावायोग्रीष्मार्हिषमेतद्वारुमेत छ पित्तेकटूम्लतीक्ष्णोष्णपटु
क्रोधवेरहिभिःशरन्मध्याद्दूषन्त्यहीविशरत्समयेषुचापित्तेकटूरिभिःकुप्यतिन्मध्दूषन्त्रेपित्तस्यकालत्वभावाक्रोपः छ ग्वा
द्दूम्लनवणस्निग्धगुर्वीभस्यैरन्नीतलैः।आस्यास्वप्नसुखाजीर्णैरिवास्वप्नातिदृहरोगः।प्रच्छर्दनाद्याशोगेनमुक्तमात्रवसंत
योःपूर्वेपूर्वएत्रवश्लेष्मी॥स्वाद्वादिनिःकफःकुप्यति छ दूदूदूयंवातपित्तवातकफौपित्तकफौतिसंकीर्णन्म
श्रीनावान्नित्कारीनांकुप्यतिःएतदुक्तंभवतिःपूर्वतरहेतुःसेवितःकदूम्लादिस्त्रिपित्तहेतुःतस्यवातपित्तेप्रकुप्यतः।
एवंश्लेषापायोज्ञं छ मिश्रीभावान्नसमस्तानोसन्निपातस्तथापुनःसंकीर्णानीसंविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः।व्यापन्नमद्य ग्रम॰
पानीयशुष्कशाकमूलकोपिण्याकमद्यवसुराप्रभृक्तन्नशाभिषेकःरागत्रपकरेलेहेतिपूर्वोक्तैर्मेरेकरविषफलैतमकपाटलाद्रिसर्षपशाकादिभिःतथेतिनकेवलानामेतेरन्यैर्वानादि ६
भिश्चेतितथान्नरस्यर्थः छ पीतानगंमितिकुद्धरागाधिष्ठानगामिनीःरसायनीःप्रपद्यन्तेसुरोषारहविकुर्वतेतप्रतिरो
गमित्यनेनप्रकारेणकुद्धाःकुपितारोषाःआस्रुपुणवरेहविकुर्वतेतन्नाएवंकारेणनपतिताभिन्नचा।रसायनीर्नाडीःप्र द्वाने
पद्यप्राप्यकिंभूताः।रागस्याधिष्ठानानिस्थानान्तिरसहधिएरीनांतानिगत्वेतीवेणसोतारोगाधिष्ठानगामिनस्तास्ता
विधानाडीःप्राप्यवर्तातताजो।रायासंपद्यतइत्यर्थः छ इतिश्रीमद्गोकरनमुत्रश्रीमद्रुणरत्नविरचितायामष्टांगहृद
यसंहितायांसर्वांगसुंदराख्यायांनिदानस्थानेप्रथमोऽध्यायः छ सर्वांगनिदानानंतरंदूष्यनिदानारंभेऽयंसंबंधःउक्तं
सर्वांगनिदानेऽतोऽनंतरमवयवंकसविदृग्विकृतस्यैरागस्यनिदानेऽवितिरोगेषुबृहत्प्रधानंतथावमुनिःश्लोकेरा
गाणामितिःस्वयमेवचास्याध्यायस्यतंत्रेतत्प्रतिपादिष्यतीतिदूष्यनिदानमेवाबुपुक्तं छ अथातोदूष्यनिदानमे
व्याख्यास्यामः॥अथातोदूष्यनिदानंव्याख्यास्या छ दूष्यंरोगपतिःपाप्मात्मकारणोनोनेतकः।क्रोधेरक्ताधुसीरुद्रोदूष्य
नोदूषःजन्मांतपोमोहमयःसंतापात्मापचारजः।विविधेर्नामनिःकूरैनानापोनिषुवर्तते॥रोगाणंपतीरोगपतिःसर्वा

गप्रकृतिः पापप्रायंयस्वभावः तथामरणं सर्वप्राणिनोऽभिमरणेनासावेवपोऽनयतियथातथानामनरकेगाः सर्वधर्मत्वाप्यमकंस
रोगस्तदूरनेभोजनंयस्मिन्यात्तोभूतः अतकोमारणाहेतुसामान्यात् कोधेभगवन्नोमहेश्वरस्यहृत्यमानितस्यकोऽग्नि
धत्तोलेनाग्निर्यतः अतएवाहरुद्राधरधर्मोऽहोदुनयनोदूरतोऽतन्मानपोमोहमयंति। दूरसंतापात्मकवैलिंगो
जन्मांतपोऽकवत्संतापानुपलब्धेम्मोहमयंसुकं॥ मोहस्वनावरेवामतन्मनेकर्मप्राणीनस्परति। पश्चापचारजस्तथा
विविधरोहरविकारदुदूतः सस्संतापस्वभावः सवक्रूरोदुश्चिकित्सनानापोनिषुहस्यश्वगोपस्यादिषुचविविधेनीमभि
वर्तोत। यथायाकलस्तघ्येभानामलिनापोहपेषुच। वंतारानामलर्कःस्याहन्तुवैद्मरः स्मृतः। षधीषुतथाऽतोनिश्चसी
काधन्यजातिषुजलेषुनीलिकाभूमाहूपोन्दणांहूरोमतः। नरेवमनुष्यपोनामयोविषहरानतु। रोगाः सर्वेविमघातति
र्यग्पोन्योहणाईताः कर्मणालभातेनतुईदृवंमानुषारेपि पुनश्चैवचकतः खग्रीन्मानुष्यमनिपद्यात। तस्मात्सरेकभागाच्चसह
तमानरोहूपं। यथारोतिशरीरेपाकलीनामहूरः। अस्यशरीरएवोरकःरोगोकर्मकः। पक्तिशरीरेःमरकः। श्वशरीरेःत्व
र्कः। अक्षुनीलिका। मानुषेषुहूरयति। ननुपरिहरुद्रोदुनयनोदूरवस्तस्यपचारजरतिकथमुक्तं। उच्यः पूर्वंनतपुगस्वलारजस्तो
वनाहुरुन्नाहूरः। त्रेतायुगेनुसप्रोमपरिग्रहः। द्वापरेमेरुपादोतीहूतस्यपचारणसोऽयमंप्राणिषूदुनोः पचारजरतिउ
च्यात। कलिपुगप्यन्नपानोषधपचारणनानस्यपचारजउच्यात। रतिकिंनकिंचित्त्रासुकंसचापचारेनोहूरः किमकोनाने

कविधस्त्याह छ सन्नापातःस्वधोरोषैःस्वधिमिश्रैःसमागतैः। आगंतुश्च॥ससंतापलक्षणोहूरोःस्वमआगंतुप्रकारःसंपद्यात।
कथं। एषगूरोषैर्वातपित्तकफैःतथाविप्रैर्दूषितोतथासमागतैःसन्निपातोत्रिभिःतथाआगंतुकारणानिता हूरः। एवंए
षगूरोषैस्त्रयोमिश्रैस्त्रयःसन्निपतितैरेकः आगंतुकश्चैकःस्वरोसंप्राप्तिमस्माधुनावक्ति छ मलाःतेतेत्रैर्दोषैःत्रि
दूषणैःः आमाशयंप्रविश्यतमन्नरसंपचयवा स्रोतांसिपत्तिस्थानात्रिरस्यहूलनंवहिः सहतनाभिसर्वतस्तंभनम
कलंवपुःकुर्वंतामात्रमत्युल्बणंनर्वर्तयतिवा। सोतोविबंधात्यायणतनः खेरोनज्ञायते। तत्रैतिनिदूरिणो। तत्रषडुदूरे
खमध्येविज्ञानोदूषणमुत्पन्नंहूर्यात। मलोवातादयःस्वेस्वेप्रदूषणैः कारणैरुदीर्णाः कुपितात्रणानिश्चरूपंकृत्वा स्रोतांत
त्रयथावातस्तिक्तकारिभिः। पित्तंकटुकादिभिः। कफः स्वादुरिभिः। एवंसन्नपातविधेः आगंतुनाचकेनचित्प्रकुपि
ताः। हृषाहूरंविवर्तयंतिपद्यपिवामनुकहूरस्तद्वदुक्तं तथापित्तत्रयंपवातादयएवहेतवः। नहिवातादीनूत्विमुच्यान्यः स
मुद्भवःकथमपिसंभाव्यात। एतावत्सुविज्ञेयंहूरोषेषुतेषांपूर्वंवातादयःकुप्यंति। पश्चात्कायस्यपीडाभवति। आगंतुके
नत्वधोपूर्वंशरीरस्यव्यथानवति। पश्चाद्वातादिकोपरतिकथानुपूर्व्याहूरंनिवर्तयंतीत्याह। आमाशयमिस्यादि। आमा
शयंप्रविश्यनाभिस्तनांतरेस्थित्वातथाआमपूर्वंकलक्षणालक्षितमनुगम्यात। नचापेनोनुगताःस्रोतांसिरसादयोह
निरुपक्रमयाछादयंतिघातयाहूलनंपार्श्वस्थानाद्वहिर्निरस्यनिष्काम्यपक्तिग्रहणमत्रजावग्निर्निःसारहेनग्रहणार्थमन्य

प्यात्वपोरत्नानामग्रीनांमध्याकृतमेहत्वंस्थानाद्दूहिनिरिस्येतिसरित्सेतानतनवनिरन्तरंदृश्यतामहेकलोस्त्रीभूताःसकलंवपुरनि
सर्पेतत्सर्वंनोगात्रमत्फलंकुर्वीतानहर्निर्वर्तयंतिअत्फलग्रहणेनिर्वंप्रतिपादयति॥अत्फलगात्रत्वेनेवहूरसंनावानोक्तगा
त्रेणतथाचानिष्टमयस्यापिहिप्राप्तिर्नोक्तीयतोगात्रमुक्तंभवत्यत्वेनतुनवाप्तुवन्तेहूरेवापोयोगवाहित्वात्तिन्नत्वेयिन्नस्यदृष्टि
नासमानगुणत्वात्सतापोयत्नसिद्धर्युक्तात्वेक्षतूएनुष्टेक्षणेनवदृष्टिप्रतिपत्तेश्चाक्षयमित्यसंतापकरणंयुक्तमितिचेत्अ
त्रोच्यते।स्वनावादूषयन्तेप्रेतत्।हूरस्यस्यमचिन्यःस्वभावापेनावरूपेणतापमुत्पादयति।एवंवातस्यामूर्तिमत्वेपिगुल्मादिषु
व्रणवाहणत्वोपलब्धिःतस्माद्यथानामवस्तुभावविशेषान्साध्यमवेदं।हेतोर्विवक्षाधीनतायतएवस्तानःपिपासानंतनएवाह
तोःहिरोनजायात।प्रायोग्रहणाक्वचित्पित्तज्वरोरक्तहरोनायतएवेत्यज्ञात्वाचोनेनरमेवतंत्रन्नरक्षीतात्।खिरनिःश्वासवै
गोश्यमित्यादि।पद्मेहरूपंलक्षेपिनुमाहछ तस्यप्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रिणोरवं॥आस्यवैरस्यमरुचिर्नासास्रावःकुला
स्तना।अंगमर्दोविषाकोऽल्पप्राणतावहुनिद्रता।एमहर्षोविनमनेपिरिकोदूषनंक्लमः।हितापथ्यैरोष्मसातिःअतिरल्प
दूषणा।दूषःस्वादुषुभक्षेषुतथाबालेषुदृश्यते।तोष्णशीतवातालुछाष्मश्लेष्मनिग्रहाः।रक्तदोषश्चनरुतूत्पत्ये
व्यक्तताभवेत्।तत्पदूत्पत्तिप्राग्रूपंआलस्यंवह्वानःकायकर्मस्वनुद्यमःसुप्तात्मोक्तंयथासुप्तस्यनरप्रसंगित्वंदुःस्वप्नदर्शनंचान्ना।
शक्तस्यचाप्यनुत्साहःकर्मणास्वस्यमुच्यतइति।अरतिरकत्रानर्थस्तुतिश्चेतसःतथागुरुत्वं।आस्यवैरस्यंवक्त्रविरसता।

अरुचिरन्नानिलाषाभावः।तेभक्तेभणंगलहाहेणवर्तनरतिसाहेश्रानुसेअस्तिणीयस्यसएवंतस्यभावः।सास्रोकुलास्त
नाःअगमर्दोगिभंगः।अविपाकोऽन्नस्यविषोक्तः।अल्पप्राणानास्तोकबलत्वं।तथाबहुनिद्रता।त्वतलोगुणवचनस्यपुंव
द्भावोवक्तव्यस्तत्रपुंवद्भावःएमहर्षोणामांचःयिनमनमंगानोविनामः।पिरिकोदूहूषनमुदूहूषः।क्लोग्लानिःरितस्ग
रुपित्तारहूपारक्तेक्षेष्वक्षोक्तिरसहनेवेतदुपरिदर्शनंचक्षुषानाप्तिरित्यादि।अन्यारिषूक्तेषुप्रीतिर्भक्तिः।स्वादुषुनस्नेषुमधु
रादयेषुदूषोभवति।तथाबालेषुत्रिषुमधुरकलसोकवसाभक्षणेत्वरक्तभागतदूषोभवति।तथानदूहरोत्रक्तमायंपंत्रा
षारिक्तनिमित्तनःकारणंविनामत्वरस्यप्रीत्यप्रीतानामेतानःकरुणिरप्रियमपिस्रंनेदूहिःकरोतिप्रियमपिवणुवीणादिज
निनेदूहिःएवंस्त्रीनांनोःपिकरोतिवरंप्रियंदूहिःकरोतिदूरीनांनोःअमनिलषति।एवंस्त्रीनारिष्वप्येतेनोक्तंस्यंप्राग्रूपमस्य
कलिंगोएनस्यचानुप्राग्रूपाणांपश्चात्तूरस्यव्यक्तताभूयोभवेत्।एसएसिंगात्मनिःगातत्।एःयेपिभःवेषेश्रेषमत्
णयुसेसर्गेनोःपःसोन्नेणतनोःपिमितिव्यक्तीभवति छ आगमापगमस्वभावरूपनोक्षणः।विषमेनत्रनोणतान्ना
स्फरंवरनाश्वासःपारंपाःसुप्तनासंतमःपिरकोदूहूषनंश्रमः।वैक्लेषत्वमेधोनासारत्नेवीःकीटग्रहः।एतुसारिपवाग्नोतिनिःपी
द्यनरवोरः॥छ्यंतरक्तास्त्रीनिपाक्षीगानिविशेषतः।हरयस्यग्रहरोगाःप्राग्नेनोनवक्त्रसः।स्कंधर्षीमंथनंवाक्षोभैः
पीडनंमर्मसंधोः।अशक्तिर्नक्तंनाणेहोर्जनंभणंकर्मणाःस्वप्नः।निद्रोरःनासयामीदूहूरेनाविरासासना।कषायापाण्यमंथ

वामस्तानामप्रवर्तनं॥ हूस्तारुणावृगास्थिनखमूत्रपुरीषनाप्रसेकाएवकाश्रद्दविषाकास्वेदनागणः॥ कंकौष्ठशोषहृद्रु
ष्कोच्छ्रिकासविषारिता॥ हूर्वैरेमांगरंगतषुत्वपुःस्तवयोर्ग्रहः॥ भ्रमःप्रलापोघर्म्मेच्छाविनामश्चानिलहूरे आगमारी
नांवर्षेप्रमनिलर्त्तरिसंगमितिपोस्तःस्परस्यचागमःसंभवस्तस्यवैशम्पः॥ शिरःप्रभृतानामंगानांनानपुगपसंनापः॥ अपिचु
करावित्रस्यशिरसिपूर्व्वमागच्छतिकरावित्रसायाःपादयोर्व्वेति॥ अपगमोहूरस्यमोक्षः॥ तस्यवेषम्यकरावित्रस्यपूर्व्वकाय
योःसंतापमोक्षःकरावित्रिकरावित्रिछिन्नसंतापस्यमुक्तिरिति॥ तथाक्षोभमरुतोर्विषम्याःकरावित्रीव्रःसंतापःकरावि
न्मरुरिति॥ वरनाहूरस्यनाडीस्नायुसंधिवपुर्गयसूत्रवर्णाःक्षीणावरोनापलेभः॥ अपिचुग्रहःविकरावित्रकस्मिंश्चिरंगतिं
॥ तथाहूरस्यपत्तघ्नासंतापः॥ तस्यापित्तविषम्याकरावित्रछिन्नस्यसंतापउपलभ्यातःकरावित्तरागघ्नमनेभागातत्रतत्रोष्मा
दुष्मिरःप्रभृतीनामंगानांवरनाःपादयोःसुप्तताघनेस्तब्धागात्रत्वाभ्रनवस्थिताःस्फुरणंपाश्वलरूपवातात्तापएवाहूस्पादयोः
त्यादिपादयोःसुप्तिनिश्चेतनत्वंनखत्वचोरंकर्मापनयेनयेयातांतांविमर्दः॥ लंभःस्तब्धनातयोरवापिंडिकयोरुद्वेष्टनमुद्
वृत्तिः॥ भ्रमःखेदःसंधीनांशिथिलत्वमिवाजघ्नोःसादःस्वक्रियायामसमर्थत्वं॥ कथंग्रहःस्तब्धरागएवंस्तोदमिवसंत्वसुप्तताभि
रामीतिसत्वसप्तासप्तारिवत्॥ निःपीडनहरोरंपिण्याकारिवत्॥ छिद्यतइवास्थीनिकरपत्रारिनाकाष्ठारिवत्॥ अतिसुप्त
नपार्श्वगामस्थीनिविछिद्यंतथाहूस्यस्थूलत्वसःउरसःपाजनेनेवपतोरेनेवतोरेवथनेःकंधर्यांमंथनमरणेरिवावाहूरि

रावित्रारणमिवाश्रसःपाःपीडनंतेलारिपीडनकाएरिवाहूस्वोर्लत्तणाःअसामर्थ्यंतथाचंभ्रमणंरीतिसुप्तिरसाएतास्रअशक्त
त्वंमुखस्यम्लानिर्भवतिपेनप्रसुप्तघ्नमेरसंज्ञानंश्रुतानांतिअथवाकसायरसत्वंवक्त्रस्यामलानांमूत्रपुरीषादीनामप्रवर्त्तनंम
विसर्गैःरूक्षत्वमसएवंवृगादीनांनानवंतेएगस्तुनाकांतानांतथाप्रसेकाःस्फुःअत्रापेचकाश्रद्दोषाःकफविशेषाःग्रहःअ
ोवाकनवक्त्रस्यमपिनतुंकेअथश्रद्दपातात्कक्लेनाभिनंदतिसुखस्थानुभवत्तपचेवेतिशेषःविषादिताविषणंचेरुःखितवं
ोणमारोनांहर्षोवृपध्वारपश्चवातहूरस्यःअथपिन्नहूरलत्तणार्थमाह छ युगपद्यामिरंगानांप्रत्यापःकरुवक्त्रतानां
सम्यपाकःग्लानेच्छाम्लमोमूर्छाभारारुणतः॥ विद्रधिसंपन्नवमनेरक्तष्ठीवनमूत्रकरक्तकोठेरुमपीतहरितत्वंवृगादिषुसं
ोनिन्यासेवेगोध्यमितिनृष्णाचपित्तजे॥ पिन्नहूरयुगपत्तुल्यकालंमंगानांव्याप्तिः॥ शिरःप्रभृतीन्यंगानिसंतापेनेककालेव्या
प्तानानुवानहूरएवागमारीनांरोगसंप्राप्तिरितिव्याप्रयहणेनयोनपतिप्रलापोसंबद्धवचनस्यानिःकरुकरसत्वंमोस्यातथाना
सम्याम्यस्यपाकःतथाग्लानेच्छाहर्षोःत्वभवेतिमेरलोकारणैर्मुक्तःपित्तिकाःकोठाःस्फुटंतानानुरोषास्त्रयोःपिहूरेण
वैत्रतीपत्तकेपित्तहूरवपितनपुक्तस्यकापाग्नेर्भावाद्घाभावेनाग्निर्मोपनहृद्दिःसमानिःसर्वेषामितिवचनात्॥ एवंचा
ग्निर्मोघाभावात्॥ हूरस्यसंभवत्पपतिरपुक्तो॥ नेवेःस्वस्थानाचालनेनयेर्मोघापत्तेःस्थानवृगाद्यन्यथात्वसापित्तिपासा
मर्थ्यहेतुतथावाहेागसंग्रहेत्रोषनिरानवस्तितिपोत्राःत्रारीरसंस्थानाविशतिः॥ तत्रतेभाहूरस्योपजापतहरणात्॥ तस्मात्स

एवाग्निः क्षीरेरवारूपेण कुंशाको भवति। नसर्वत्राऽस्मगुणाननुपिन्नेनयुक्तः। यत्रा भवत्येवोक्तवत्। अतएवसंनाणारानधिकत
एन्कणेतीतिनकिंचित्रानुपपन्नो। कफहृत्स्वत्तणमाह छ। विश्वोषारुचिन्निद्रेवोत्तोष्मन्यवेगता। प्रसेकोमुखमाधुर्यंहृल्लो
पश्चासयीनसाः। हृल्लासः छर्द्दनेकासः संतः श्वेचचणाविषु। श्रीगेषुश्लेषिकालेष्टरर्द्दःकफोद्भवे॥ सर्वेहृत्पर श्रहविभक्तेषे
व। श्रतिरूपेननुकफनेा। तथाजाडारपः स्फः। वगादिचित्तारिश्वास्त्रास्त्रिनखादीनांग्रहणाय। उरर्द्दस्यलत्तणंतेनेतरउ
क्तेा। प्रातपानीपसंस्पनूनिछीतकस्तेविश्वोषनः। स्वपनुः श्लिश्लिणनानिमुरर्द्दकफसेनचरंति। एवंत्रयाणांदोषाणांपृथक्सन्निपा
तनिक्षपसामान्यलिंगमधुनाकथयंते छ कालेयथास्वंसर्वेषांप्रवृत्तिरेकद्वित्रिवा कालःपूर्वोद्भूतिर्कोवर्षादिकोनायेवा
नारेः। तस्मिन्नूकालेयथास्वंयथावातादिदूषणंप्रप्रवृत्तानांप्रवृत्तिरुत्पत्तिरुत्पत्तिरुत्सन्नानामाधिक्यंवास्यात्तदावातादि
दूषणमित्यवबुध्येतदानासामान्येनान्यरीपलिंगादेषमाह छ निदानोक्तानुपशयोयरीतोपशयापितः। निदानानिचतान्यूकानि
चनिकोषणादानिचवातादिदूरकारणानितिरनुपशयोयस्मिन्नद्वारसएवरोगइत्याहिणोणोदुःखवद्भवेनानुनिदा
नान्युपशयरूपेतावद्वस्तुकिंमुक्तग्रहणान। उच्यतेऽकृत्रयहणात्वनिदानत्रयहणार्थंऽकृत्रयहणमेतावतापिनिकानिविज्ञिदा
नानिरूक्तपित्तश्वासादीनां। तेषामनुपशयरूपेवंप्राप्तेपाते ऽकृत्रयहणेचारणसामर्थ्यानुपशयेकवातदूरेऽकानिनामेवतत्र
दूरयहणंतेनतणेा। एवंपित्तूकफादिक्षणादिषुतस्माद्ऽकृत्रयहणंकर्त्तव्यं। विपरीतोपशयोयातनिऽपशयतऽवस्थितस्फ

पशयापिविपरीतेनेहपशयेविपरीतोपशयापि। तस्यभावोविपरीतोपशयापितासुखानुबंधश्रारोग्यलक्षणः। कस्मादिहविपरीतेनेः प्रत्ततत्वा
न्निदानस्यैव। एवंसन्निदानप्रतिपक्षभूतैः सर्वेषांदूषणानामुपशयाः। सुसुखानुबंधोविपरीतोपशयापितइतिबोध्यं। ननुनिदानोक्ता
नुपशयापरतेनावस्तुकिंमुक्तग्रहणेन। उच्यतेऽकृत्रयहणात्वनिदानत्रयहणार्थंऽकृत्रयहणमेतावतापिनिकानिविज्ञिदा
नानिरूक्तपित्तश्वासादीनां। तेषामनुपशयरूपेवंप्राप्तेपाते ऽकृत्रयहणेचारणसामर्थ्यानुपशयेकवातदूरेऽकानिनामेवतत्र
दूरयहणंतेनतणेा। एवंपित्तूकफादिक्षणादिषुतस्माद्ऽकृत्रयहणंकर्त्तव्यं। विपरीतोपशयोयातनिऽपशयतऽवस्थितस्फ
पशयापिविपरीतेनेहपशयेविपरीतोपशयापि। तस्यभावोविपरीतोपशयापितासुखानुबंधश्रारोग्यलक्षणः। कस्मादिहविपरीतेनेः प्रत्ततत्वा
न्निदानस्यैव। एवंसन्निदानप्रतिपक्षभूतैः सर्वेषांदूषणानामुपशयाः। सुसुखानुबंधोविपरीतोपशयापितइतिबोध्यं। ननुनिदानोक्ता
नुपशयापरतेनावस्तुकिंमुक्तग्रहणेन। उच्यतेऽकृत्रयहणात्वनिदानत्रयहणार्थंऽकृत्रयहणमेतावतापिनिकानिविज्ञिदा
नानिरूक्तपित्तश्वासादीनां। तेषामनुपशयरूपेवंप्राप्तेपाते ऽकृत्रयहणेचारणसामर्थ्यानुपशयेकवातदूरेऽकानिनामेवतत्र
दूरयहणंतेनतणेा। एवंपित्तूकफादिक्षणादिषुतस्माद्ऽकृत्रयहणंकर्त्तव्यं। विपरीतोपशयोयातनिऽपशयतऽवस्थितस्फ
लक्षणसमगुणेभवति छ यथास्वंलिंगंसंसर्गेदूरसंसर्गेतोपिवा। यथास्वंयथास्वंनिजसदूरस्यस्वानिलिंगानिवातदूर
स्यपित्तदूरस्यश्लेष्मदूरस्यवातेषांसंसर्गोलिंगंसंसर्गेसंसर्गेदूरलिंगत्वं। तस्मिन्नसतिसंसर्गेतोदूरवेगेऽत्रापिकल्पमाह
मिश्रारिसर्वलक्षणंबोध्यं। नचैतावतैवसंसर्गलक्षणमित्याह छ अपिचत्रिदोषेनिर्मूर्छावमिरहृल्लासेहकंवास्यशोषविपर्वभ
रांऽन्निद्रानान्दुःखमाणमहर्षोन्नभांतिवाकूंचचलाभ्रमेतोनावलाभ्रमेपतादूरेपित्तसंसर्गेनत्रि। एत्योरपः स्फुः कंवास्या
पः शोषेणसंबंधः। यातदूरेत्रि। एत्योरानिपोयोरहृल्लानि। कानिचिदुपनदूरेरहृल्लानि। तानिचवातपित्तदूरेरंपाते। तथाश्ल
ष्मण्यधिकेसवातपित्तदूरेरंपाते। पानिनकेवलेवातदूरेनापिपित्तदूरेरहृल्लानि। एवमन्यापाः ससंसर्गेदूरयोर्योज्यं। उप
नातदूरेत्। दूरानीकफानिलसंसर्गलक्षणमाह छ तापशमहविपर्ययेनिशीहकीनसम्यसनकासमिरेक्षः। शीतनाशनिमिश्र

मर्दो ज्वः श्लेष्मवातजनितज्वरस्निग्धो तापहानिस्तृष्णानाशः विबंधो मूत्रपुरीषानो स्वागता
वृत्तं अधुना कफपित्तसंसर्गज्वरलक्षणमाह छ शीतस्तंभस्तेषां हर्षाकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः मोहस्तंद्रा भ्रमि
स्तृष्णास्यता वृत्तेषु रूपेषु श्लेष्मपित्तज्वरस्य शीतादीनां भवव्यवस्था अग्निपमः तथा हृल्लासादिकं श्लेष्मपित्तज्वरसरूपत्वेषु वेदि
तव्यं लिंगनीहत्तं अथ दोषजानां ज्वराणां क्रमप्राप्तयोः कफप्राधान्यमाह वेषम्यादिना क्रमेण त्यो त्रयो पुगपत्सर्वशरीरप्राप्ता वेत्र संज्ञयः तत्र
संसर्गजन्यो द्वयोरपि पक्षयोर्विपक्षे घटनापरसंभवति अत्रोच्यते यदि संसर्गजन्यो ज्वरो
बलवान् भवेत् स्यात् तदा आगमापायमं वेषम्यादिना क्रमेण अथ पित्तस्य बलीयस्त्वात् तदापुगपत्सर्वशरीरव्याप्तिक्रमेण स
मोपदाहवभिवृत्तः तदापि यस्यारब्धकालादिना बलवत्त्वम् तदा तस्येवोत्पत्तिक्रमेण ज्वरो बलवति सन्तिपातेनुपुगपत्सर्वशरी
रव्याप्तिः अथ सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह छ सर्वज्ञो लक्षणैः सर्वैरुद्रेकं चक्रुरुल्बणाः तद्यथा तेमूर्छाविवाजागरणं नि
द्रा सरावो नेत्रवक्त्रनिष्ठीवसंरोधो नेत्रवक्त्रं गीतनर्तनहास्यादिवृत्तानुप्रवर्तनं सास्रक्षणौ कलुषेरक्तमुपलक्षितलक्षणौ
अक्षिणी पिटिकापाश्वैर्मूर्धपर्वास्थिरुक्भ्रमः सत्त्वनोसहनोत्कर्षः कंचः सूकोखिलतः पूतिरुग्धास्यवरणं निष्ठागुरुश्चल्ला
गस्यधिनारक्तपित्तकफेष्ठीवोल्लोलनेत्रारसोतिरुक् कोष्ठानोत्रणवरक्तानां मंडलानां चदर्शनं रूपश्यामलसंसर्गैः प्रवृत्तिर्ब ण्म-
स्यत्रोतिलास्निग्धास्यनासवेलम्बेत्रः स्वरसादः प्रलापना राक्षयाकश्चिरणं तेद्राप्रततंकंचकूजनं सन्निपातमभिप्रायेण ब्रूपाच्चदोष ११

सं सर्वैर्भोजनोवातपित्तकफसमुद्भवैः सर्वजनैः सर्वैर्लक्षणैर्युक्तो भवतितत्र वातसन्निपातज्वरेशीतोमुहुर्मुहुः तद्वद्दाहवैपुनः
शीतोभवति अहर्निमहतीतिद्राणं नोत्तुजागरणं सरावोदिवसेनिशिचानेकवेतिद्वयोरपिनक्तंदिवसयोर्निद्रानभवतितथा
बहुःखेदोतत्रशयनानेकवालेदनंतथागतिरुक्कायाः खिन्नतापाद्हायाश्चेष्टोपाःपवर्तनं नतथातपनेसाद्यभवतेः तथाकलुष
रक्तेतथाकुटिलेतथास्खलितपक्ष्मणीपयोस्निग्धेवंतथापिटिकारिरुक् नमोमोहः कर्मासहनोसहनोसपोहोकंचःसूकैः
किंशारुनिष्ठीवव्याप्तनासिद्धापरिरुग्धसंतथास्खलेअमदंतथागुरुनंतथास्वेदागमेथिवं रक्तारिष्टीवनेमूर्छा स्खलनेचल
नेतथाअतिरुक्कोष्ठानोव्रणवरक्तानांमंडलानांचदर्शनंनेनेवंवत्त्रापियोर्ज्ञेतथाहरितीश्यामलानांमूत्रपुरीषयोरीनामप्र
वृत्तेः अत्रसन्निपातेरिष्टंत्रापनाथवातंतथाग्निधास्यताभिनवति अथासन्निपातस्यनामपमाह तेसन्निपातमभि
नासंहनोनसंचक्षतेतत्रोत्तरंतद्नोधात्रनामित्यापोनोनत्तेणंहतमोनोधनसंहनोनाःतंहनोत्रसं छ दोषैर्विबहुभिर्दृष्टैर्यो
सर्वसंपर्कलक्षणः असाध्यसोःस्यात्कष्टोनवैकल्पाद्यापना रोषैर्विबहुभिरेकंवचनमपुक्तोरोषाणं सत्त्वबहत्त्वात्तद्वहु
वचनेनाहास्यात् अत्रोच्यते नात्यग्निधायारोषैः नामप्रत्यापनं कस्यबहुत्वमिष्टंहराषैस्तुक्तबहुत्वंगम्यते यथानिम्ब
नायवरीतं तस्माद्दोषैर्विबहुभिरितिपुक्तं नदोषैर्नावत्सत्त सर्वत्रापदोषैरसन्निपातस्यनाशस्यप्राग्भिधानात् तस्माद्दयुक्तं मतंत्र उपपात
नचिरणाभिप्रायात् कापे सर्वद्वारेष्वपिनाशउक्तः अस्मिंस्तुसान्निपातेकेचिद्दोषणाग्निनाशस्तत्पमभिप्रायः दोषैर्वातपि

तकफजालेपुरीषादिकेविबद्धेऽग्नेप्रवृत्तिशीलेऽग्नौनष्टेसतिसर्वसंदूषणलक्षणःसान्निपातोऽसाध्यःसाध्यपित्तमत्राकः॥ अथ
पाऽग्नेरुत्पत्तिलक्षणाश्चेनमतूरःनकोःभवेद्वैकल्यरोगभवेत्॥किमेषएवसान्निपाततूरःसंभवतिउतान्योऽपिसंभवतीत्याह
छ अत्रश्चसान्निपातोछोपत्रपित्तेनैवैकःस्तुतोत्रचिकोष्ठेऽथवाराहरिरक्षतिपुरोनुवा॥अत्रमन्त्राधीत्यादिनिदानः॥
अपरेषांसान्निपातोलोहतूरःयत्रसान्निपातेपित्तवातकफाभ्यांपृथक्भिन्नेस्थितेसतत्रचिन्त्रथवाकरचितकोछोराहवराति।
कथंपुरोनुवा॥पूर्वंपश्चाद्वा॥अत्रतिस्थानविशेषाभिधानंपित्तरसमीपेश्लेष्मणोस्थानविशेषेकेत्यंकरोतिपुरोनुवेत्यत्र
कालविशेषाभिधानंपित्तरसमीपेश्लेष्मणाकालेविकल्पमतिनत्रचार्यश्चिन्नोषःत्रचिस्थितेबहिरक्षिकेराहकएतंनरत्नंकोष्ठे
नुस्थितमतरक्षिकेवाहिःसूत्रमितेछ तदुक्तंकफोत्रीतोतहरितानननपित्तननुत्रेत्यादिपित्तननुत्रेत्यादिपित्तेनैवैकस्थि
तेत्रचिकोष्ठेथवाराहरक्षतीतिपुरोनुवातत्रैववातकफोत्रचिकोष्ठेऽथवापुरोनुवात्रीतेविधत्तोरतिहिविधेऽयंसन्निपाते छ हा
हारिहूहूरत्नयोःनयोःरीतारिहाहाघोःसन्निपातपोर्मध्येयोराहरिःसन्निपातःसहूरःनछसाध्यइत्यर्थः॥केचित्तुत्रातारि
त्रीतात्रीराहरत्रचिद्विधासन्निपातंसमगिरन्॥नत्रस्मिन्नत्रीतारिहाहारौचहूरकोविशेषःइत्याह छ त्रीतारोनत्रपित्तेन
वफेस्परितेत्रीयिताज्ञानेत्रांतेमूत्रकोमूछभिहूत्वात्रनायाता॥त्रीतारोनत्रतस्मिन्सन्निपातेपित्तेनकत्रांकफेस्परितेहविएम॰
तेत्रीयितवत्रीर्यारिषरहिनकरतापेनाहमहूतयात्रीतत्रांतवार्यादूहूत्वपतापेतेऽम्लकारएवत्वारःस्युःपित्तेनेतिकर्तरि १२

नतीयाऽतएवबलवत्त्वेनप्राधान्यमातकफंस्ववयतित्रीयमितिचेति॥आम्लर्णहरणमम्लकः छ हाहारोपुनरांतस्फतंहू
ह्रीवर्षभिरुक्तमा॥राहऽआरिर्यस्मिन्सराहरिःत्रीतावसानहरयोहूमाताराहारोचसन्निपातेऽस्पहारस्यांतऽवसानेनत
द्वारयोभवंतिराहकारिपत्तस्यंतिनंतेनैवकाफनत्रीमातपित्तेकफोइकारेवकफजालंतद्वारयोभवंति छ ऽआणानुरभिघातनाभिघ
गत्राघाभितिवारतः॥चनहूरश्चनुहूरभवति॥अभिघातनःअभिषगत्रः॥अभित्रापनः॥अभिचरजश्च छ अत्र
स्तनाछरदाहाघेरभिघातनःश्रमाच्चतस्मिन्वनेप्रापोरकेपहूषणनासत्यपात्रोगफवैवलंपसहूतेकुरुतहूरःऽअत्रास्मिन्ना
गंतोहूरऽअभिघातनोपोहूरःसत्तनछरदाघैःत्रास्त्रप्रहारघैर्नीयातनथाश्रमाद्व॥अधारित्रतारापासातत्रस्मिन्नभिघात
नेहूरःप्रायोवायुत्वेनपवनोवायुहूरिकुरुतत्रकेकुर्वन्॥रक्तेपहूषणन्कीहूरोहरःसत्यपेत्यर्थः॥यथारियुतेतथासहूतेप्रा
योग्रहणेघाविरभिघातनेऽन्योपिदोषःकुप्यतिबाहुल्येननुत्वापुरिंतेघातयंति छ ग्रहावेशोषधिविषक्रोधनीशोककामजः॥
अभिषंगात॥ग्रहारिशोहूरःअभिषंगाद्धवेति॥हरानीग्रहोत्पन्नस्यभिगमाद्द छ ग्रहणास्मिन्नकस्माद्धासरहानाग्रहेणरव
रानवारनाऽसरत्रांतरभिन्नेनपोहूराणभवंति॥अस्मिंश्चहूरेऽकस्मान्निमित्तमेवहासीरानभवतः छ षधीगंधजेम्
छांत्रिणाफग्वमपुःस्तवः॥वियान्मूर्छातिसाणस्यउपावनाराहरुद्रराः॥ओधीकंफत्रिणाहरुकपलापोभःपत्रोकनेःकामाद्द
मोसविद्दी॥हाहानिद्राधीधतिस्तयः॥विषोषधीपुष्पगंधेनवापुनोपनीतनपोहूरःतस्मिन्मूर्छारिपोत्रायंतात्॥विषान्मात

नस्मिन्न हारम् मूर्छारणा नापेत।अस्यरणावतान्नस्ममुखंचाहुर्हरहूरमेपीरा। क्रोधक्रोणसंज्ञातहारकंपोवेपथुर्नाणात। तथानिरोरूक्षिरोरिनिश्चिभपशोकनेहारप्रलापःकामहृद्धातहूरेश्रमारयोभवंति।हूर्छाज्ञा।निद्रास्वप्नःधीर्बुद्धिः।धृतिर्धैर्य ॥तषांविधानः छ ग्रहोदोसन्निपातस्यभयादोमरुतस्त्रपे।कोपःकोपणपित्तस्याग्रहोदोहूरत्रपेग्रहणेश्लोषधिविषतेस न्निपातस्यकोपः।भयोदोत्रयोहारभाशोककामेनमारुतस्यकोपः।कोपेपित्तस्य।आपशब्दाद्धातस्यापिकोपइति छ यो नुज्ञापाभिवप्रज्ञा।सन्निपातहूरेरोगेणावसंज्ञतमोमतोतमशब्देनेतरद्रोयेति।अन्योपियेसन्निपातहूरएतत्प्रसक्ताःसाहू मशाकाः।एतेपुनःज्ञाप्राभिचारजावतिशब्देनसोहूमशाकाविति छ नशाभिचारिकेमंत्रैहूयमानस्यतथ्यात।एवंचतस्ता न्तहूरस्तेविस्कारन्हूत्रमेः।सदारमूर्छेर्ग्रस्तस्यप्रत्याश्वहूतहूरः।आभिचारिकेमं।त्रैरथर्ववराक्षपरिष्टैर्हूयमानस्यपुस पन्नाभोहूशानहविःप्रक्षेपःसहूयमाननुड्व्याता।अभिचारमधिन्नन्यप्रणीतइतिप्राम्वहानच्चागतिऽकुः हूयमानस्यपु सःप्रथमंचेतस्तस्यातसहुःसंज्ञापातःततोनंतरंहहूःशरीरतप्यातः।सहूरंसंपद्यतेततोऽनेतरंविस्कारन्हूत्रमेःसहूरमूर्छो पुनेर्ग्रस्तस्याकांतस्यप्रत्याहूतहूरस्याधकंभवतिततोनंविस्कारादएवविस्कारणमर्णपात छ इतिहूरोऽष्टमहहः।इतएतौतत्र कोणाभिन्नःससप्तकारःश्रोगंतुश्चेत्यष्टप्रकारोहहूसुनोरितिशेषः छ समासातेहूविधस्तुसःशीरीरोमानसःसोप्यस्ती स्तोगंतवीहूएश्रयः।प्रत्ततोवेत्तयःसाध्यंसाध्यःसामोनिरामकः।नुर्वेत्रोषःसमासासेत्तेपक्तःपुनःसहूणाहूविधः।तोरवहू १३

विध्यपाहःशारीरोएमानसइत्येकेहूकोसोम्यतीस्तणइतिहूतीपः।श्रेतएश्रयोवाहूराश्रयइतिन्नतीपःप्रातनोवैत्तइतिचनुर्पः।साध्योः साध्यइतिपंचमः।सामोनिरामइतिषष्ठःइतिहूविधमषोहिकावोसप्तत्यतानेवहूरानन्याश्चश्च छ एवंशारीरशारीरतापोमनसिमा नसःशारीरहूारप्रथमंशारीरतापोभवतिपश्चान्मानसीतएवंशारहूस्यसंबंधिशरहूाहुप्रातःएवंमानसहूारएवंमनसितापोहुः संपश्चाहूहूतायःपीडाविशेषोजायतेहहानोसोम्यतीस्तोत्याचेष्ट छ पवनेपागवाहित्वाच्छीतश्लेष्मपातभावत॥पवनेश्ल ष्मपातपोगवाहित्वाहूतोःशीतंभवेतनस्माहूानश्लेष्महूरःसोम्यइतिवाधोश्लेष्माहिसोम्यइतिप्राशुक्तोतीस्तणमहानोविक्लि छ रा हूःपित्तपुनेमिश्रोमिश्रे॥हारःपित्तसंबंधेपवनेपागवाहित्वाहूवेतारन्येवंमिश्रेपित्तश्लेष्मपुनेपवनेपोगवाहित्वाचपवनस्यमिश्र राहूशीतंभवेत्मुहुर्हारमुहुःशीतंमितोतहूरंसोम्यतीस्तणयोमिश्रस्तनायोहूरइतिभवंधः।सोम्यतीस्तणइतिहेविध्यकथनंनुस मासाहितिमंतव्यंःपागवहतंतछीतोपोगवाहीपेनयनपुक्तोभवतितस्यस्वभावभज्ञनात्स्पर्धः॥एवंवसतिस्वपनोस्तोनवशी तोगापुरस्कस्कपणातंनाहरंमिहपोगवाहित्वाकफेनयुक्तोवायोशीतंभवेतारुक्कमसोवापुःशीतंकरोतीत्यर्थःपित्तपुनेस्मि नहारोभवेत।असौहारंकरोतिएवंस्वयंनोस्तोनशीतस्यवतिष्ठानातत्रहूस्तालघुःशीतःस्पत्रवशीतस्फुत्यनेनेतिहारवव सीपरस्परव्याघातोनवोतत्रहूस्तोलघुःशीतःस्वःमूस्मश्चवोनिलस्यत्रेवायमर्थस्तपाख्यातःपथानएवीएखाहतत्वंन भवेत्॥ततेहपुनर्नप्रतन्यातःहरणीमंतराश्रयस्पलस्तणमोर छ श्रेतःसंश्रवेपुनःहूरोधिकोविकारःस्फस्तोस्तोभोमलग्रहः।

अंतएवप्रयेनुबूरेऽधिकंतत्रा अंतर्विकारएःस्फानबहिरवातथा स्तोभस्तीव्रारहवेमलानोमूत्रपुरीषादीनोग्रहोविबंधः छ बहि
एवबहिर्वेगतापो॥पिचमुसाध्यता॥बहिर्कोनुबहिरेवतापोनत्वंतरे॥अपिचेन्येतः स्तोभमलग्रहाचप्यत्रनस्तरंतिसमुद्भवनोति।
तत्रचबहिःवेगाअतएवसुसाध्यतासुखसाध्यंचभवति॥अंतएवप्रयेनुरुःसाध्यातत्पर्यादुःकंसवति॥संप्रतिपाप्ततेवेत्तोल
क्षणंति छ वर्षाग्रारहूसंतसुवाताद्यैःप्राप्ततः क्रमात्॥वैद्यतोऽयःसदुःसाध्यःप्रायश्चप्राप्ततोनिलात्॥वर्षारिष्वत्रिषुत्रुसुप
याक्रमंवाताद्यैस्त्रिभिरीरिषेर्यदूरेऽज्ञायाता॥सप्राप्ततः॥वर्षासुवातदूरःप्राप्ततः ग्रारहिंपित्तदूरेवसंतेकफदूरस्तिपरिभाष्या
ता॥अतएवक्रमतप्रकृतेर्वातनयोदूरःपित्तप्राप्ततः पित्तेन श्लेष्मप्राप्ततः श्लेष्मणासनप्राप्तनिभवत्वेनप्राप्तस्तुच्यतेवैद्यातान्य
ईति॥योद्वाएवर्षारिभ्यस्तुभ्योऽन्यत्रकालेज्ञातःवर्षारिष्ठपिवानयथाक्रमंवाताद्यैर्जनितःसपर्यायेकप्राप्ततलक्षणस्मः
संवेद्यतउच्यातासुबहुवःसाध्यःनबसाध्यःप्राप्ततत्वसुसाध्यस्तत्पर्यायरूपाताप्रायस्तारिःप्रायोबाहुल्येनप्राप्ताताःपिपाहूता
णःनिलान्नायातसापिदुःसाध्यःप्रायोग्रहाणनितनैद्योतपतिकदाचिद्देवानुकूलत्वात्सुसाध्यएवभवति॥ननुवर्षास्वेपप्रा
प्ततोऽपिदूरेपथ्यविनेतिविज्ञानापेकथितंतथाऽसाध्याएवतेनाहिनबलवानित्यादितत्सवंपरिव्याहतमिवदृश्यताऽनै
वं॥अनयोर्वचसोःसामान्यविशेषरूपत्वात्॥तथाचेहसामान्यानाकेविज्ञातिविज्ञानीयनुविशेषेणेति॥एतदेवचस्फुटीकुर्वन्स्तो एम०
विज्ञातिविज्ञानप्रागसाध्यऽदाहूतादिति॥संप्रतिवर्षासुप्राप्ततस्यदूरस्यस्वरूपंनिरूपयंन्ह छ वर्षासुमारुतोदुष्टःपित्तश्लेष्मा १४

विनोन्नरंकुर्यात॥प्राहविषवनःकुपितःपित्तश्लेष्मणोदूरंकुर्यात॥प्राविषप्राप्ततोदूरेवातप्रकृतःपित्तश्लेष्माणोत्वनुबल
त्वेनवातस्यस्थितो॥ननुसन्निपातरूपत्वेदूरकारकविपर्ययः॥सोप्रतेग्रारिप्राप्ततस्यदूरस्यरोषबलाबलेलक्षयति छ पि
त्तंचग्रारिहसुवानुबलंकफःतत्यत्तत्पाविसर्गीचतत्रनानग्रानाडुर्यःपित्तंग्रारिप्राप्ततेदूरंकुर्यादितिअनुबलोवातप्राबूसं
चितस्यपित्तस्यतदाकापसंभवात्तस्यचपित्तस्यानुबलेअनुबंधिबलंकफः॥अनुबलमिवोनुबलंयथाकस्यचित्पूरुषस्य
त्रस्यएवोष्णऋतुरागयपुरुषारिक्लवर्षाविषिभिःसहपुध्यमानस्यपश्चाद्भूयेनदूरेणगच्छतिकेरनुबूहणार्थंप्रागच्छतिएवंश्लेष्मतंत्र
स्थपित्तस्यदूरंकुर्वाताबलोपबृंहणाग्रारिकफःकरोतितत्प्रत्ति॥यतितछ्रेनवर्षाग्रारऽदूतोमारुतदूरंपित्तदूरोयस्मरेपते
॥तयोःप्रत्तिस्तत्प्रत्तिस्तपातत्पत्यातत्रभावनातत्रप्रजनेदूरस्यअनग्रानोश्चेघनाडुर्यंनभवतीतिशेषःवेसर्ग्राच्च॥वर्षाग्रार
दूपलक्षितानाहिकालोवेसर्गःसोप्यस्वभावकतस्माच्चकारणात्तस्मिन्काले दूरउत्पन्नेवेघनात्प्रत्यापन्नोकालभवति॥पथाअ
न्यस्मिन्काले दूरेःआरानकालस्वाभाव्याद्धातपित्तानुबलत्वाचानग्रानाडुर्यंभवतीत्यर्थः॥छ॥कफोवसंतेतमपिवात
पित्तभवैरनुवसातकालेकफोदूरंकुर्यादितिवक्तीतंचकफमनुवातपित्तंभवेत्॥वातपित्तेतस्यानुबलेभवतइत्यर्थः
नन्वत्रसात्म्यात्कफस्यकरित्यमुच्यता॥कफश्चसोप्यस्वभावस्तस्माच्चकारणात्तस्मिन्काले दूरउत्पन्नेवेघनात्प्रत्यापन्नोकालभवति॥यथा
श्लेष्मानुबलवंकालश्चविसर्ग्रीत्यादिनाकारणाद्धसंभवाद्धातप्रकृतिवयानसंभाव्यतएवाचसोऽनुकालस्यग्रहणाद्धातपित्ता

नुवर्त्तत्वाच्चावश्यंभावीक्षत्वयत्वयएव।तस्माद्दूरंतन्त्रनशनाद्दूरंशीघ्रात॥कथितुद्दूरस्यमात्रायसमुच्छ्वातकफोच्छ्वा
च्चावश्यंभावीक्षत्वयत्वयएवतत्रापिकिंचिन्मात्रमनशनाद्दूरंशीघ्रतएवेसाहुः।अथसाध्यासाध्यद्दूरलक्षणार्थमाह।
बलवत्त्वस्मरोषेषुदूरःसाध्येःनुपद्रवः।बलुवत्सुनारवुपोवनादिसंपन्नातथाऽल्पादोषेषुपोद्दूराणजोयातउपद्रवेणकासा
दिनारीहतःससाध्यःसाधयिनेशक्यः छ सर्वथाबलवतिदृष्टा।नप्राणसाध्यउपद्रवः।सर्वोघातिपादशस्यातुरस्यपादशोद्दूराणः
साध्येभवतिनादशोविनतिविदानीयेशारीरप्राकृपूर्वमुक्तःद्दूरेनिर्हतिबलवानिन्द्रियाग्रेणनाऽधुनासामनिरूपोद्दूरो
लक्षयति छ द्दूरेपद्रवतीत्यादिनाभग्लानिर्बहुमूत्रता।नप्रवृत्तिर्नोविद्दूनार्त्तीनत्तुसामद्दूरजनितः।ज्वरस्यापद्रवाःप्रलापश्चेमा
दयस्तत्सामानीत्यादिवतीव्रता।तथाबहुमूत्रत्वं।तथानप्रवृत्तिर्नेंद्रीयस्यप्रवर्त्तनेविद्दूप्रवृत्तावपिहिप्रवृत्तिर्ग्राह्यप्रसिद्धत्वात्पथा
(नत्तुन्नबु)ध्यतेनमधुनेवाधीते।प्रवृत्तिर्वोत्सर्गोतिवेति।अथवेहिद्दूप्रवृत्तीतत्सामनीसीपकानभवति।तथानत्तुन्नबुद्धत्ता
।दयमात्रायालिंगसंद्दूतिःसामद्दूरजनितःसामद्दूरस्यलक्षणं।सहामेनवर्त्तेनेतिपाद्दूरःससामद्दूरस्यात्रतिः।तत्रकाऽल्पब
लत्वेनेत्यादिनालक्षणंसंप्रतिविपक्षमानद्दूरस्यलक्षणमाह छ द्दूरवेगोविकृत्वाप्रलापःश्वसनेभ्रमः।मलमूत्रतिरुद्धत्वं
पक्वमानस्यलक्षणं।।अतिद्दूरायनद्दूरवेगद्दूरायश्चेतिपक्वमानज्वरस्यलक्षणं।पक्वमानद्दूरस्यचहिकेघनिर्द्दूरायाहिक राम॰
घनेतातरीयकत्वात्।तथाहिपावत्येपक्वमानावस्थानभवतितावत्कफोजनयेन्नावस्थास्यात्।तस्मात्पुनःपक्वमानेद्दूरस्यनिर्द्द १५

त्वःद्दूरंनीरूपमद्दूरलक्षणमाह छ नोर्ध्वंनाप्रविपर्यासात्प्रसरणंचलेघनात्।न्नामत्रद्वेनात्रसामद्दूरलक्षणमुपलक्षयति।
तनसामद्दूरंकलक्षणविपर्योसानद्दूरस्यनीसंतावेदितिबोध्यं।पथाद्दूरेपद्रवमद्दुवेम्लानिरल्पमूत्रतापक्वविट्प्रवृत्तिः
सुदुपगमनोमेत्येवंरूपोविपर्यासःनथाद्दूरवेगोःधिकंमिमादिपक्वमानद्दूरजनेनेश्चविपर्यासाज्ञास्मेतापक्वतालक्षणंतथा
नथाचमुनिःपक्वतालक्षणंवक्ष्यति।इत्यर्थवहोपोबलरोगेश्वरलक्षणातंतःपक्वेसुरोषेषुचेघनोवेप्रशस्यते।कफोयोरोषशोयमाहितथा
हि।पक्वमानतापार्मोपसामनासेभाव्यतएव।तथाचसप्रसरणत्वेचलेघनात्।सप्रसरणत्वीसंतिसप्रसानोपत्रीणांसमाहारस्येतत्समासांतः।
अत्पेनसंयोगेद्विनीया।।तनापमर्थेः।सप्रसरणत्वीलेघपिवाऽऽतिबाहुलतोऽनेतरंकफलोऽयमाहिनारंतद्दूरस्यत्रासेतानिरा
मेनेति।तथाचमुनिःसप्रसारनत्वपक्वातसप्रसानुगतामलाःनिरामश्चाप्यतःप्रोक्तोद्दूरःप्रायोःधमहतीति।नचेवंसतिसप्रसरत्रा
तिप्रवृत्तिरवनिरामद्दूरलिंगमस्तुनीसंतामविपर्यासादित्यनेनार्थः।अस्त्येवेतत्।किंतुसन्निपातद्दूरेबहुनाकालेनमलपाकेभ
वतितस्मात्तलक्षणार्थंनासंतामविपर्यासादित्यपक्वं।पथेवोजीसंतामविपर्यासादित्यत्रु।किंसप्रसरणेचलेघनादित्यतनाऽऽ
पिचत्रिरायनेद्दूरसप्रसरणत्रातिक्रमलक्षणलिंगं।नापपुत्स्यातानत्रहेवंपघात।वातोपत्तकफं।सप्रसरद्दूरंरत्नरंभपावत्।
मुहुश्चोद्दूरःकालेरीघंप्पनुवर्त्तनद्दूरंति।तस्मात्सप्रसरणत्वंचलेघनात्यक्त्वावाक्यमात्रमिति।उक्तान्।अस्मद्गुरवो।पाद्दूरलक्षणमा
पयोसासप्रसारत्वंगपिनीसंतानाचातः।यस्मुबहुदोषोद्दूरलक्षणस्तुतनसप्रलंघनस्यनीसंतानाचातःतिलक्षणद्दूयेनप्रत्यपरि।

अतएव वातज्वरपञ्चमनुजत्वे। कफप्रतिरूपमपंचरूपत्वे। त्रयोदशे तु रोगे पंचरूपता। ततः पक्वे पुरीषे मूलं घनाद्यैः प्रशाम्यतो कफादयो रोगपदो
षत्वात्। तस्मादेतयोर्लक्षणादीपारूपणानेमाप्येतिसिद्धं। खरनादेन चैवमवादि। नचानिःसृतिर्दोषनिर्णयहेतुकारणं।
विरूपरोपदेशेन सन्निपातदुरुत्वात्। समूलत्वाच्चातिहेतुत्वाच्च लक्षणतस्तान्नदुरुत्वानिर्णये हेतुमाह। रिति। नौ
र्सः पक्वः पुराणश्चेति पर्यायाः। छ। दुरुत्वं पंचविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात्। प्रायशः सन्निपातेन भूयसां नृणां दुरुत्वात्। संततः।
सततोऽन्येद्युष्कश्चतुर्थकः। पंचप्रकाराः दुरुत्वस्य समासाः। संततादिनिर्देशः प्रोक्तो मुनीद्रैरिति शेषः। कुतः। मलेत्यादि। मलो
त्कटादिः कालः पूर्वोक्तादिः। बलं चाबलं च बलाबलं। मलं च कालश्च बलाबलं च। मलकालबलाबलं। कालेन बलाबलं। कालबलाबलं। स
मस्तीतियोगविभागात्समासः। मलानां कालबलाबलेन मलकालबलाबलं। तस्मात्। दुरुत्वज्ञानेत्रनिर्देशो विविधसंबंधार्थः।
कोसौ विविधः संबंधः। तत्राह। दुरुत्वं पंचविधः कथितो मलकालबलात्। तत्र मलकालबलाबलाते। तरूपमत्रार्थः। संततो
दुरुत्वं मलबलादुक्तं। तथा चानेनरूपेण संततलक्षणं वक्ष्यति। मलाबलिनोरुक्षः स्रक्षुः संततं। निःप्रतिद्वंद्वानरंकुर्युरिति। तस्मा
दुरुत्वं तदेवदोषाः संततं दूरंकुर्वंतीति। विषमदुरुत्वश्चासौ मलकालबलाबलाद्भवतीति। तत्र चाद्यविषमदुरुत्वलक्षणाधनेनाध्येष्य
ते। अन्योन्यविरोधोरुक्षादेर्नेह्वासतमतो बलं सविपक्षो दूरंकुर्यादुषमं सपरद्विभागिति। तस्माच्चानुग्रहकारणेपि विषमदुरुत्वं मल- १६
कालबलाबलाद्भवति। खरनादेनाप्यतः। बलिभिः सर्वगैः सोष्मैरस्रोतोविसारिभिः। निःप्रतिद्वंद्वैरिति शेषः। संततो ज्ञापनदुरु

त्वादिः। तत्र तत्रैव विषमदुरुत्वादिते। व्याधिक्षिप्तस्येत्यादि। यदा दुरुत्वबलविशेषसुरोषाणां संप्रवर्तते इति। तत्र तत्रैव चोक्तं।
अत्यन्तक्रूरपक्वाशयकालेवातं कोलेप्रकूपतेतत्काले दूरकरणलंघनेति। प्रायशग्रहणात्। बादुरुत्वेनायं संततादि
दूरः सन्निपाताद्भवति। अत्रसन्निपातेत्यसाधु। नह्यन्यः कश्चित्संततादिर्यतिरिक्तो दूरोक्षिप्तमेकरोषतेदूरोषतेवापरि
कल्पेपरिति। तस्मात्सारतत्त्वज्ञानाभिप्रायेणेत्यादिगाथापेक्षं संततादयो दूरएवान्यथा। ततएकादयोत्यादयुपपद्यंते। पेपुन
र्विषमसंप्राप्तिसमुत्पन्नाः संततादयः। ततसन्निपातजदुरुतिप्रायशः सन्निपातजेतित्यप्यप्रयतत्वेन चैवंप्रतिपादितिकोयंपैत्रिको
यंश्लैष्मिकोपंअयं हीदृक्दुरुतेकपैत्यपारज्ञात्यादि। सन्निपाताद्विपर्यासेन संततादयोन्यूनाधिकोत्सर्गाहारोपलक्षितेसे
त्यमासादयतीत्यर्थः। वातदूरेपीपत्तदूरेपीत्यादिनुरवधारणं। भूयसेत्यादिनोपपादनेनापि। ततश्चैवं सन्निपातो
त्थः संततादिर्दूरइतिसिद्धं। अतएवतेत्रोक्तेः एवंत्रयोरः संततो मारुतात्प्रायःपित्तात्प्रायश्लेष्मकः। अन्येद्युष्कश्चकफात्
प्रायःसन्निपाताच्चतुर्थकः। सन्निपाततश्चातुरश्चिकित्सकश्चतुर्थकइतिततश्च। दृष्टेनिलकफाद्दूरः श्लेष्मपित्तोद्भवस्त्रिको
शिरस्यनिलसंभूतोगद्भूतात्मलनीयकः। चतुर्थकस्त्वशेषोत्थः प्रतिगद्भूतितंत्रयोः। वातिकः शिरसोऽन्येति हेत्वेवायंस्वभा
वतः। प्रत्यक्षेरनुमितेर्योविपरीतश्चतुर्थकइति। अथतानेवंविधत्वमाह॥ छ॥ संततः सततोन्येद्युष्कश्चतुर्थक
इति। ननुपंचविधो दूरस्तत्रानुपपन्नोषष्ठस्यचतुर्थकविपर्ययस्यवक्ष्यमाणत्वात्। अत्रब्रूमः। चतुर्थकोतगीतत्वादेतोः।

MEMORIAL

नहीषाणांदूरस्थानामप्येकत्रीलाभूतानांसर्वीकारंनिःशेषेनबाधुद्धाहूरोषणानिष्पानिष्पारितपान्निर्मलेतपायानपिचक
फैर्भूयिष्ठैरेकैकत्रउत्पन्नःससंततोहूरःप्रायोमोक्षापहरमुक्तपेमर्यादामवधिसप्तरात्रंदूरस्थावासएननुवर्त्तोतावासएनि
तिअत्यंतसंयोगेहितीयापसर्वेआकारेष्वस्मिन्नौषधेनतत्सर्वीकारंनिःशेषरूपं।क्रियाविशेषणानांनपुंसककर्त्वेहितापा
चेतिहितीयक्रमाद्यथाक्रमंनेनवातभूयिष्ठःसंततोहूरःसप्तवासरानपित्तभूयिष्ठोद्वादशवासरान्कफभूयिष्ठोद्वादशवास
रानित्यवतिष्ठातेतथारसादीनामेकलोलीभूतानांकेवलंहूणमक्षणमात्रमनुभवतामसुखासमलंयेषांसवंहूणक्षा
वात्पित्तकफैरेकैकत्रउत्पन्नःप्राणेक्षयमर्यादोसप्तरात्रंद्वादशरात्रंवासएननुयाति।प्रायोबाहुल्येनैषामर्यादा।कदाचित्त
तहूणादिरूक्षलःसप्तरात्रिवासेभ्योधिकानिहिनाप्यनुप्रवृत्तोमोक्षपवधायगाभवति।कदाचिन्मूनात्यपीतिनेनरेवा
कैं।पित्तकफानिलहृद्यादशरात्रिवसहूरात्रारसमाहारेनिर्विसुचतिवाशुहूरोषणाधनुमलणाकारिति।इत्यग्निवे
शस्यमतेज्ञानेहारीतस्यपुनरेवंस्मृतिःस्मरणंनित्यंत्रोरायुर्वेदस्य।हूगुणासप्तमीचनुर्दशरात्रिनानियावद्धातहूरसंतत।
पित्तहूणंहूगुणानवमीत्रयोदशरात्रिनानिकफहूणंहूगुणोकादशरात्राहूर्विशतिरात्रिवसानएणोत्रहोषमर्यादामोक्षायच
वधायचेति।सर्वीकारेरसादीनांशुद्धाषिवाक्रमादित्यत्राप्यनुवर्त्तनाये।त्रयश्चातहोषाश्चित्रहोषास्तेषांमर्यादात्रवधिस्त्रि
षमर्यादाहूयमपिचेतन्नेवंतहूरःप्रमाणंतथादृष्टज्ञानदर्शनोपधार्यादर्शितंतद्विधमहषिमर्यादाप्रकारेणधिकतरका

एम॰ १८

संपद्यास्यहूरस्यानुशतिर्भवतितथाहर्षिनुमाह छ शुद्धशुद्धेहूरःकालेदीर्घमप्यनुवर्त्तोतशुद्धिरहिताश्चशुद्धःशुद्धशुद्धिः
त्राकपार्थिवादित्वासमासःतस्यासतताहूरःसंततास्योदीर्घमपिकालमनुवर्त्तोतनजनुबध्नाति।कदाचिद्दूषाखेक्षनुर्म
लैरहितोहूरोषणाक्षपितमलोभवति।कदाचिद्रक्तावृतमतमः।कदाचिद्रक्तारमःसर्वेनरमः।कदाचिद्रक्तारयःसर्वेकिंवि
न्मलरहितानरसस्तथाभूतः।कदाचित्किंचिन्मलरहितोरक्तावृतमतमः।एवंषकारणशुद्धिरहिताश्चशुद्धिरूच्यंतातस्यो
सत्योसततास्योहूरोदीर्घकालमनुवर्त्तोतानएवंसततस्यलक्षणमाख्यायसततकारीनोविषमेहूरसंज्ञानिमित्तंसामान्य
नलक्षणमाह छ तत्रानोव्याधिमुक्तानांमिथ्याहारणरिसेविनांअल्पेपिरोषोहूणारेत्वाःसततमतोबलेनविषमोहूरं
कुर्यादूषमंत्रपवृद्धिमाकृत्कृशानारेद्रव्याणांपुंसामल्पोपिहीनबलोपिअपिशब्दान्महाबलोपिरोषोबाताद्यन्यतमोहू
रंविषमसंततंकुर्यात्।किंतद्बाहूणारस्यतमतबलत्वलक्षा।अरेद्रव्योरेद्रव्यांग्रहणंपाअन्यतमग्रहणंवापलक्ष
णार्थी।ततनकदाचित्तहूणारेकस्माद्रसादेःकदाचित्तहूभ्यारसरक्ताद्यन्यतमाभ्यांकदाचित्तहूणारेद्रव्याभ्यांकदाचित्तहूण
रेद्रव्यान्मुभ्योबलेनध्रोतयाद्रं।किंभूतारोषःसविपक्षःसहविपक्षेणप्रत्यनीकरतिसंततारस्यनरः।मिथ्याहारिसेविनाव
र्तितसविपक्षःतथावर्किंभूतःसयश्चहूरुद्यतेभजसेवनेचपवृद्धिभाकासंततोहूरोनिःप्रत्यनीकरतिसंततारस्यभे
दः।मिथ्याहारणरिसेविनामित्यत्रारिशब्दोविरोधमर्यादायग्रहः छ रोषःप्रवर्त्तीतेनेषांसेकालेहूरयन्बलीनिवर्त्तो।

तपनश्चैषप्रत्यनीकबलाबलः।तेषोऽन्नग्रहणेनोदरोषोवातापित्तश्लेष्मणांसमूहः।षेकालेषोयस्यासौषः कालोऽहिरनुर्वयोहोएविमुक्तत्व
णः।तस्मिन्नत्तेकालेरोषःप्रवर्तीत।स्त्रीयेकर्मरूपंयतीत्यर्थः किंकुर्वन्।हूरणन्संतापमुत्पादयन्।कीदृशोषोषःबलाबलवा
न्सन्प्रवर्तीत।पुनश्चएषविषमहूरणंभीरोषःसंततकारेसमारेकोनिवर्तीत।स्वव्याएहूमतिकिंभूतःप्रत्यनीकस्यबु
लेप्रत्यनीकबलेतन्मबलः।एतदुक्तंभवति।पद्यसौरोषोहूस्यादीनांसप्तानांसमूहमतमस्माद्बलवतीतत्तोसौस्वव्यापारे
प्रवर्तीतपरानुत्तस्यविपत्तोभवतिनरातेषांविपत्तीणामसमतमस्यबलेनास्यारोषस्यबलेहीयात।तरानीचप्रत्यनीक
बलाबलवारसोरोषोनिवर्तीतवरारिवीनवत।यथावरारिवीनंतन्नारिसामग्रीतोबलमासाद्यविशिष्टेकालेएहत्यनु
णरिकमुद्भावयति।ततोऽन्नलारिविरहादूमावबावतिषतनन्तुल्यकार्यमुद्भावयति।तथैवैषोऽपिविषमहूरस्यकर्तीरोषः
स्वपत्तंपत्तानाहूस्यादर्बलंबलद्वयव्यापारंकुरुतापरानुविपत्तबलनासोप्रतिहतशक्तिःतरास्वव्यापारंनकुरुता।
हूरणेनिलायतिष्ठति छ स्त्रीणारोषहूरः सूक्ष्मोरसारिस्त्रिवक्तीयातालीनत्वाकारूपंवेवर्स्यन्नाडूारीनारक्षतिसः।
रोषविषमहूरकारिणिचाणेसतिसततकारिहूरः सूक्ष्मेभूत्वारसारिस्त्रिवक्षतुसुलीयातत्वयतिकथमुनागतएव ण॰ १९
गम्यतएरसोत्तीनोनपुनर्विनष्टएवरत्पत्राहनुमारत्तीनत्वाद्दत्यादिसतुलीनोहूरोलीनत्वाकारूपंहीनंकरोतिस्व
तस्वोनोनविनष्टएवस्फ्यातयतःकारूपोघटवउपलभ्यात।निरन्वेषविनष्टेहूतेहनुकारूपीयनुपलब्धिरवातस्मा

स्त्रीनोरोषोविषमहूरेषुभवतीतिस्थितंतन्ननुल्लेषःपित्तानारिरोषएकोपेसंततहूरेएकआशुसकलकापव्याप्तिःसततका
रिषुत्वविरेणविछिद्यनवतीतिअत्रयुक्तिःकारत्याहू छ आसन्नविवृतास्यत्वात्तस्तोतसारसवाहिनोःआशुसर्वस्यवपु
योव्याप्तिरोषणानापत्तासंततःसततंतस्तेनाआसन्नविवृतत्वास्पुरुषेपोषारसवाहिनास्तोतसांतेनतोभावआसन्न
विवृतास्यत्वंतस्माद्धेतोस्तत्रप्रविशेनारोषेणशीघ्रंसर्वस्यवपुषःत्रयीरस्यव्याप्तिर्नीयात।तनकारणेनरोषेणाशुसर्वे
त्रयीरव्याप्तिमत्वत्राणेनसंततात्स्त्रीहूरःसततंनिरंतरेणभवति छ विपरीतात्विपर्ययपात।विपरीतःप्रत्यनत्वात्संततंनाविषु
मोविषमसंज्ञःसततंनारिहूरोविपरीतोभवतिनिरंतरहूरयति।कस्माद्धूयतेःविपर्ययात।एतदुक्तंभवति।स्त्रुत्वात्सआसन्नवि
वृतास्यानिचरसवाहीनिस्तोतांसिहूरतरणेणसंवृतास्यानिसूक्ष्मतरणेणचरक्तवाहीनितेरोषश्चिरणतयाऽसाकल्येन
कापव्यापृवर्त्तविछिन्नकालेहूरकरोतिअतएवाह।अहोरात्रस्यसंधिरित्यादिततोहूरतरणेणसंवृततरास्यानिचमांसवा
हीनिस्तोतांसितानिविवृतेरणप्राप्नोतिरोषःनचैतैःस्तोतोभिःसाकल्येनयुगपद्हूमनुष्याप्नोति।अतोःननकारणेनासाव
न्यहनमेकेनासाचर्मस्नायुहानहूरेनविर्वर्तयत्यासन्नघःसंततिनासोसंततनारिविप्रत्तरोलवति।ततोऽपिसूक्ष्मतरणेणसंवृ
ततरमुखानिमरोवहानि।तानिविवृतेरणरोषःप्राप्नोति।नचैतैरोषरहंयाप्नोति।रोषोनचैतैःस्तोतोभिःसाकल्येनयुगप
द्हूमनुष्यंव्याप्नोतिःअतोरनेनकारणेनयथाक्रममन्यहानमंहित्वानवीयेहूरनवीयंकरोतिभवति।ततोप्यानेनैवविप्रत्त

एतमेनकमेणादिनद्वयंहित्वाचतुर्थकाभवति।एवंचतुर्थकविपर्ययंसंग्रहेण्याख्यत।सूत्रसूत्रतएवेषुद्वूरतरेषुवारोषो
रक्तादिमार्गेपुनरेरम्यद्विरेणवभ्यानिरहंचना।रोषसततादीनकरोतपतः।क्रमाःयोतनंविछिन्नसलापोलस्यातद्वरति।
अधुनाविषमद्वरस्यस्वरूपंप्रतिपादंनाह छ विषमोविषमारंभक्रियाकालोनुषंगाकान्।विषमोविषमसंतो द्वरेविषमारंभ
क्रियाकालोभवति।आरंभश्चक्रियाकालश्चआरंभक्रियाकालाःविषमाआरंभक्रियाकालापस्यसएवंतत्रविषमआ
रंभोपयाकश्चिन्पूर्वसूद्दोनमारभ्यागच्छति।कश्चित्पृष्ठंकश्चिज्जंघामभिति।विषमक्रियोपयाकश्चिच्छीततरकश्चिद्
द्वन्नशिरःविषमकालश्चयपयाकश्चित्पूर्वन्हेसमागच्छतिकश्चिन्मध्याह्नेकश्चिदमरात्रेकश्चिन्निशीथेइति।तपाअनुषंग
वान्द्वीपकालानुबंधी छ दोषोरक्ताश्रयःप्रायःकरोतिसततंद्वूरंआहेणत्रस्यसहिःस्यात्।प्रायोवाद्वूलेनरक्ताश्रयोदोषः
सततंद्वूरंविरुधीति।प्रायोग्रहणंसूत्रघाश्रयत्वमस्यसूचयति।तस्मात्सर्वोद्वूरःसर्वधातुव्यापीभूयोसुधातुंयपरेरयात।अ
तएवसततोपपादःविद्रोषेणरक्ताश्रितादितस्माद्विद्रोषेणरक्ताश्रयःसततमित्यर्थेहिःसमततंआहेणत्रस्यमध्येहिःस्या
द्द्वीकालावनुवर्तनात्।आहूयेकाणत्रिरहोरात्रः।आहःसर्वेकरेत्यादिना।अतसमासांतः।एआहारएसीतिपुरत्वाद्वा
रोहिः।द्विचतुर्थेःसंख्यावारेसुनितिसुच।अत्रचनामेनियमः।यद्यत्रेकवारेणत्रासवकृत्वारमिति।किंतर्हिकदाचित्त्रीन्वा एम०
रहयेकदाचिद्द्वात्रासवकृत्वारहयेकदाचिन्नद्वायारंयावारहयमितिप्रतीहि छ सन्नरन्येघःश्रितः।नाम्निनामसहनादौ २०

सन्नरन्येघः।आहोरात्रस्येत्यनुवर्तते।आहोरात्रस्यमध्येपवान्येघर्नामाविषमद्वूरःसन्नारंकवारंभवेत्।कदाचिद्रहन्येक
वारमुत्पद्यतेकदाचिद्द्वात्रावितितस्मिन्ननेघुष्केद्वेरसर्वधात्वाश्रयोपिदोषोविद्रोषेणमांसवहनादीनाश्रितः॥ छ॥मि
श्रानाडीस्थतीपकेग्राहःपित्तानिलान्मूर्द्धस्थिकस्यकफंपित्ततः।सपृष्टस्यानिलकफाभ्यांचेकांहांतरःसततःतत्तीपाकर्मे
दोवहानाडीविद्रोषणदोषमाश्रितइतिपाठंपरोवहानाडीमाश्रितरोषसततीपकंकुरुतइत्यर्थः।सर्वत्रिविधः पित्तवाता
दधिकात्कफंपित्ताद्वातकफाद्वातत्रग्राहीमूर्द्धःशिरःपित्तानिलात्तत्तीपकोभवति।मूर्द्धावरनासास्रोतसांजनयतीत्यर्थः।य
श्चकफंपित्ताद्वत्यघातसत्रिकस्यग्राहीत्रिकपीडामुपाहरतिःयश्चानिलकफाभ्यांपातसएवसहितस्यत्रिकस्यग्राहीपृष्ठ
त्रिकेवपीडांजनयतिःएवंसर्वत्रप्रकारस्वभावः।सवत्तीपकएकादशरतिस्रोतोमुनिभिरितिद्रोषः।एकेनाप्राकृतेनसंबध
नेपस्पसएवएकस्मिन्नहनिनिरेभूयपुनरुत्तीत्यर्थः छ चानुर्थकामलेमेरोमज्ञास्थ्यनंतम स्थिज्ञान।मज्जास्थ
एवेत्यपरेप्रभावेसत्रुरुत्पतः।द्विधाकफेनजंघामांसपूर्वशिरसोनिलात्मेरश्चमज्जाचअस्थिचमेरोमज्जास्थीनितेषा
मन्यतमस्मिन्स्थितेरोषेकदाचिन्नेरीस्थितेरोषेकदाचिन्मज्जानिकदाचिदस्थानिस्थितादिचतुर्थीकाद्वोजायात।
एकंदिनंद्वूरंपित्तोद्यंचमुत्पद्यपुनर्वेरयतिसचतुर्थीकावेगः।मज्जास्थएवेत्यपरः।अन्येपुनरुत्पद्यीएवंस्मरंति।चतुर्थीकाद्व
योमज्जास्थएवरोषजातपतपुनश्चतुर्थकंप्रभावंद्विधाद्विप्रकारद्रुग्यतः।कफेनाधिकेनयोजयातासपूर्वंप्रथमंजंघांसांता

तादमेधोऽगोप्यः अग्नेलाघोभवतिसपूर्वेशिरसोज्ञाणात अग्नेतरमंगांतरेभ्यः छ अस्थिमज्जोभयगतेचतुर्थकविपर्य्यये।
विधा अस्थिचमज्जात्वअस्थिमज्जानौ। अस्थिमज्जोऽभयेद्व्यंतत्रगतोयोमलोवातादयस्तमस्मिंश्चतुर्थकविपर्ययः स्त
द्विपरीतलक्षणोविषहरीभवति सर्वेषामेवप्रकारःसन्निपातादुर्वलेपिकरोतिहातेनाधिकेनअथवापित्तेनश्लेष्मणा
वा तमेवबलक्षयित्वमाह छ द्वंद्वहरयतिरिनमेकंतुसंचितं। क्षीणेस्थितरोषोत्पन्नचातहरिनेहूरपि चारिनमेकंविमु
च्यपुनर्द्वंद्वहरयतिसचतुर्थकविपर्ययः अग्नेनेवलक्षणोनचतुर्थकस्यापिलक्षणमुक्तंभवति॥ सएकमहोहूरपि
बाधतेविमुच्यपुनर्हूरयतिहेअग्नीसमारातद्वंद्वः एताहिसोवेषमधातुनिंतरहूरहूरयोरेवनिर्दिष्टोपः हरानीमसंविषम
हूरणमिसंज्ञोयमूलंग्रंथमाह छ बलाबलेनादोषाणामन्नवेष्टारिनजन्मना। हूरःस्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणाश्चतथा। दोषहूरव
वैहाएत्रप्रत्नतीनांबलात हूरः। मनसोविषयाणांवकालेनतेप्रघात बलंचाबलंचबलाबलेसामर्थ्यासामर्थ्ये। आसन्ने
व्याधिकारणानांदोषाणांघातादीनांतदातदाबलाबलेनहूरःस्यात। किंनूतना अन्नेचेष्टारिनजन्मना। अन्नंहितत्पचेरन्नग्नि
स्तारि। अन्नग्रहणमुपलक्षणार्थंमांसरक्तादिपिपानंरसस्तेचेष्टातरिनेचेष्टाकायवाङ्मनोव्यापाणविहारन्यर्थः अ
न्नेचेचेष्टाचअन्नंचेष्टेतेआदौपेषांकालहूयारीनांतएवंतप्रोक्तमपसबलाबलंस्यातनअन्नंचेष्टाघटपेन्नेनसततंका एम०
रिहूणमेवत मनसस्तद्वतातहरियाननदोषाणांबलाबलमतिहरणातापथादोषाणांत्रयाणांएणांबलाबलेनसततंकारिहू २१

रःस्यात तथामनसोऽपिरागादीनांबलाबलेनहूरःस्यात। चत्रयाणांकर्मणांऽपिपूर्वोक्तंस्वबलाबलेन। सततंकारिहरःस्या
रिति। कस्यसंबंधिनःकर्मणःप्रत्नतनचान्मनसएवंतरेवंकर्मणोव्यापारस्यनित्यार्थंस्वबलाबलेनातद्व्यातहूरःसोभवे
त्। अग्नेत्वाचक्षातःकर्मणःपुराणतस्यबलाबलेनपुराणनकर्मवत्रयारिति। पत्राहारानिमांसिसंबंधाद्रक्तानुक्रमपिलस्या
तातेनायंसंबंधः। परायरा अन्नंचेष्टारिजन्मरोषाणांचबलाबलेस्यात्तथामनसोरोषाणांबलाबलेस्यान्नपाकमेणाःपूर्व
त्नतस्वबलाबलंस्यात्तदातदासततंकारिहूरःस्यारिति। अपचरोषाणांवातादीनांबलेनतथाद्व्याणांरसादीनांत
थाज्ञनूनांत्रिणांत्रिणांदीनांतथाआहारएत्रस्यतथापत्नतीनांचालनमनसोबलेनतथाविषयाणां। त्रयस्यरसरूपगंधनाव
लेनहूरस्तंतत्रिशिष्टंकालेप्रपद्यते। तेनकरणबलसततंकोऽपिघुस्तनीपकश्चतुर्थकोवाभवेनातथाकरणबलंचतुर्थंका
भूत्वान्तीपकोऽपिघटःसततंकोवाभवेत्। सेयंहरहरसारिधातुस्थहूरलक्षणमुक्तं छ यथाऽऽकाशगोरवेरप्यंगोगा
नांविनेभणं अग्नेचकोवामिःसारःसर्वस्मिन्नरसगेहूरेरक्तंनिष्ठीवनंनस्यारक्तोक्षपिटकोऽमः। हारणंअग्नेममरप्लापार
कसंस्थितानरस्यानिःसरणंचेत्समंतरेऽग्नेमलमनोरोगंध्यगात्रचित्तेपोमांसस्थेमरसिस्थेनात्वेरोऽतिनरक्षावमनंस्वांध
स्यामांसस्थितःप्लापोग्लानेरहविरोस्थेस्थेत्वस्थेमरणं॥ रायपरीतहूरीधःश्वासांगात्तेपकूजनंअंतुर्हा चीहःश्रोत्रं
श्वासोर्ध्वगमज्ञागातमसोदर्शनेमर्मवेदनस्तब्धामदूनाशुक्रप्रहानिर्मुक्तश्चज्ञायातशुक्रसंक्षयेऽनरोनरदुःखोभवं

वो॰ऽन्तःपोतवर्त्तीमारुतः। श्लेष्मणागौरवेणवा॰मेदसूरः श्लेष्मणागौरवेणवा॰मेदसूरः श्लेष्मणागौरवेणवा॰मेदसूरः
रूक्षःशीतः॥ छेदणगछति॥ स्तब्धांगः श्लेष्मभूपिष्टोलवेदनवलासकः॥ एरिंडालेकवर्म्मभस्तुवर्म्मेयःप्रमेहति॥ सर्वैरा
रिष्टकोनामदूरमोहःतकःस्मृतः॥ कफवतोसमोपस्यहीनपित्तस्यरोहिनः॥ नीस्त्रीवायरिवामोहाज्ञायातेरात्रिकोदूरः॥ रेवा
कणपानवलेप्यायाम्रक्षविशोषितः॥ शरीरंनिपतेवातान्तदूरःस्यात्पूर्वरात्रिकः॥ आमाशयेपरादृष्टेश्लेष्मापित्तव्यवस्थिता
सदृष्टोज्ञानलोपश्चदृष्टीचास्यप्रनाशनः॥ कायेपित्तंपरादृष्टेश्लेष्माचोनव्यवस्थितः॥ उष्णालंतेनरंहन्तिशीतंवैकफपाहम्याः॥
खारंणाहिनानुशुक्रस्थएवारोषकृन्नीतापूर्वरूपाणितेतथाचतद्दूरंयः॥ शुक्रस्थेशुक्रविणमोक्षःशुक्रनाशाच्छुक्रविणमोक्षःशुक्रनीवि
छ्यमानःप्रवर्त्तोभवन्रोषोमोक्षकालेविलीयमानःतनीनरःक्षसनंसंघनंकूजनंवमन्विवेष्टतेवेपतेदालपत्युवैक्लेःशीतेश्च
रोदितप्रभःविसंज्ञोज्वरवेगार्त्तःसक्रोधस्त्रवीदपलेःसरोषंशब्दंचशक्रुवंस्तजतिवेगवन्तंरोषोवानाघनमोक्षकालरसादीन्
प्रस्रोतपन्चंरणवनोदूतमरांस्तान्नयानिवकुर्वन्दूरमोक्षकालेविलीयमानःविलीयमानःरोषवज्रान्तरःश्वसंस्त्रया
स्विधमकूपमोज्वलंस्ववन्तथाकूजन्व्यक्तंशब्दंकुर्वन्वमतिछर्दयतिःतथाचेष्टतेभूमिंशय्यांवापरिलुठति॥ वप॰ राम॰
तकंपतेवेवल्गति॥ प्रलमन्यसंबद्धंब्रूतेतथाहतप्रभोनष्टकांतिरुष्णःशीतेश्रेष्ठोमुल्यकालेऽपलक्षितोभवति॥ चश्र २१
श्रेत्रनुल्यकालावर्यःनुल्यकालेतस्यकानिचिदुपायगानिकानिचिच्छातानि॥ विगतासंज्ञास्मोविमंज्ञःतथाहूरवे

गार्त्तः॥ सक्रोधंश्ववासतासरोषंवालोकनंकरोति॥ तथाज्ञानंतपूर्वंविनेवतिनिर्भूतेज्ञानंतु॥ रोषश्चज्ञाश्चरोषज्ञाश्चो सहता
भ्यांवर्त्तेतेनसरोषज्ञोरोषज्ञोरोहतोविवर्त्तितः॥ ध्रुवमकठिनसोमंसत्वनेवेत्यर्थः॥ तथावगोस्यात्तीतिवेगवरिति॥ सवेगंतद्वा
ज्ञानस्रजतिरिति॥ हूरमोक्षकाललक्षणानुक्तमिगतहूरलक्षणमभिधित्सुराह छ रेहोल्घुर्यस्यतन्त्रमोहतापः पाकोमुखे
करणसोष्ठवमल्पवेगःस्वरःस्वरूपंप्रज्ञानेषोगमनोन्तस्थिपाकेरूक्षमहीनमिगतहूरलक्षणानि॥ तत्रविगतहूरस्यनरस्येतान्लि
ङ्गानियथारेहोल्घुर्भवतिःतनुगात्रेगौरवंतथाल्पगात्रानष्टाःत्रमोहतापस्यसोल्पगुणत्वंमोहतापःतद्दासंप
घनेःतथाऽस्यमुखेवरःनपाकःकरणानांचक्षुरादानांसोष्टवंपाटवेनापातातथाऽल्पचत्वारएवाःस्पर्शवंतिःप्रज्ञातयाप्राप्तः
प्रज्ञातियोगःप्रज्ञातियोगःस्वभावनसंबधःप्रज्ञातियोगापस्थितमनसस्तत्प्रज्ञातयोगिनोरागएवंविधंचेतोवशीकारसंज्ञितस्यसंपद्यतेऽन्यथेत्यर्थः॥ तथाऽन्तस्त्रियाऽन्तर्भिलाषःसंग्रहचनसत्त्वस्याश्रयेणचमोक्षसाधनं
रत्नलक्षणमुक्तंपथाऽक्षीणनन्तनिधनप्रत्यएत्यक्षियंतकरनत्रेयोधरत्पन्नःक्षेत्रायमरणंपरा॥ दूरमुक्तंतद्रात्र
श्चिनोषुनिवर्त्तेतेभरणीषुनुपचाहारंतन्नोत्तिकासुचाचिःसप्तरणचारथवाराणिरेपाभरणीनक्षत्रतः॥ एकारणाद्दूरंवज्रा
न्मोक्षवरावरणयःपंचाहान्मरुत्पतीत्रपत्रेसंशोषःथवा॥ पुनर्वसोप्रवृत्तंतुदूरंरोगेतिवेपारणात्॥ रिक्तासप्तनवैं
णाद्दशहारंमारुतोःथवा॥ पुष्यश्लेषासुमरणंचेरणीपमघासुचश्रवणंत्वाच्छ्रमाप्नोतिदूरंरोगान्मेतानचेत्॥ फा

लुप्तोः पूर्वापरीस्फरत्पयोलुप्तेनेत्रमेचैकविशेषाद्वारः सौम्यत्वमरुक्षतिहरुक्षिः ङ्किसमाम शोविश्चित्रापामष्टामभवत्।प
नश्चित्रागमेस्यातोरक्तहारुषवात्रिभिःपक्षेमरुक्षिशोखासुद्धविशेषःहानिर्निर्हिक्तानानत्रमेन्मिभवक्षतिमैत्रेमरुक्षतः
पेःअष्टापांपंचमेमरुक्षूर्ध्वाद्वारुणत्सुखोखास्छ्यरक्तहान्मूलेनत्रिसमाहृष्यवागतेःपूर्वाधारासुनवमेवतोःमासुनुमो
सतःअष्टभिरष्यवामोसेनेर्वानिर्वाभवेछिवे।आनेष्टाहाद्भनिष्टासुरक्तहाद्वारुणोसुनुःषट्।हृद्वरक्तहाद्वामरुक्षर्मरूपरासुच
उक्तगसुद्विसमाहात्मत्रक्षोःखनीसुच।चक्षूरत्रेषत्रेकाक्षेमहत्याहारितरुतिःद्वरत्फलक्षणेःप्रायःसर्व्वोव्याधिरनपारक्त
अनुसवोधःक्षिप्रविरमोक्षायत्राविनोनायवा।आधनेनन्मतोयद्वरामेनक्षेविपत्करंनतीयातारा।प्रत्यंपेचमीनिध
नसंज्ञासप्तमीत्राणस्थानिअथकिंनक्षत्रसमाअपरेनद्वरस्यसाध्यासाध्यविभागोगीक्रियते।उक्तपथानिदानेकुपितदोष
लक्षणेन।द्वूमःउभयथाणि।यातान क्षत्रेत्रिविधमपिप्राक्तनमस्यकर्मणोरेवास्यसुभरूपस्यसुभसुरूपस्य
चसौम्यक्रूरमध्यसूभावक्षत्रकंनक्षत्रमौम्येननक्षत्रणासुभं।क्रूरेणासुभं।मध्यस्वभावेनवसुभासुभंएतदुक्तंभवति।पुराकृत
कर्मवशान्नक्षत्रेणाद्वरउत्पद्यते।ऐहिककर्मवशान्निमित्ताहारसेवनाव्योद्यपानिदानेवाताद्रिकुपितदोषलक्षणेनचातर
नपोर्बलाबलेनद्वरस्यसाध्यमसाध्यविभागोन्याप्यःव्यवस्थेयः।प्रत्यक्षादिचमुनिभिःपथाकदाचित्कर्मणोबलवत्त्वे। एम०
कदाचित्पुरुषकारस्यादत्यभयथाद्वरस्यसाध्यमसाध्यविभागोन्याप्यः छ इतिश्रीमंगलकदत्तसुतश्रीमद्वरणदत्तविरचिता २३

पामष्टांगहृदयटीकायांसर्व्वागसुंदरव्याख्यायांद्वरनिदानेनाम्प्रथमोध्यायः छ द्वरनिदानास्नेतरंरक्तपित्तनिदानमारभ्यते।
यतोद्वरजन्मणोविनानसंभवतिःपित्तेचविनानकदाचिद्व्याधातस्यात्द्वरनिदानाद्वूर्द्वरक्तपित्तनिदानमिदानीमारभ्यतेपुरुक
मिचाह छ अथातोरक्तपित्तकाश्यनिदानंव्याख्यास्यामः व्याख्यास्यएवेत्त एव भद्रंशमतीत्यकटुस्नेहवणाद्विरादि
भिःकोद्रवोदालकैश्चान्नैरतिसेविनेः।कुपितंतेपित्तलैःपित्तेद्वरंरक्तंचमूर्छितातेभिष्यसुत्सरूपत्वमागम्यव्याप्नुतस्त
नुंन्नाशोष्णैस्तीक्ष्णैरम्लैर्विदाहिभिर्वराम्लातेःसंबंधःआदिग्रहेनात्रक्षारस्यायोग्रहणेन।न्नाशोम्लादिभिरन्नैःपित्तलैरतिसेवितैर्द
वंद्रवस्वभावंयत्पित्तंतत्कुपितंदूषणात्यंरक्तंकुपितंतेतिरेवांतासविशिरतिसंवृनंचोभयथाभवति।चिरकालमभ्यवहृतेस्त
थातिमात्राभ्यवहृतिः।कुलत्थकोद्रवादालकशाकान्नेःअतिमात्रानन्नशाम्लदधिनिषण्णमूषणात्तेपुरुषेमिश्चितंः।
कोद्रवोद्दालकेश्वान्नैरतिसेवितैःकुपितंपित्तंतत्पित्तंरक्तंचभवतिःतेहेऽपिरक्तंपित्तेमूर्छितमिश्रतांगतमिथःपरस्परतुल्य
रूपत्वंसमवर्त्तितमागम्यप्राप्यतनुंद्रवंव्याप्नुतःव्याप्नुवात।ननुभद्रंशोम्लादानंपित्तलत्वाद्यभिधाणेकमर्थंपित्तेरिरुक्तं।
द्रूमःदाडिमामलकसैंधवेष्वम्लवणाद्विधुव्यभिधाणेतत्पादिग्रहणेनाम्लवणान्यपिपित्तेनुकूर्वात।
अपिचानकेवलेभद्रंशोम्लादिषुक्तैःकुपितंपित्तंरक्तंचपावदन्यैरपिपित्तलैरन्नशोम्लादिस्वभावैर्द्रव्यैरभिप्रेतमिरतसेवितैः।
कुपितंपित्तंरक्तंचेतिप्रतिपादनार्थंपित्तलैरित्युक्तं।नन्वेवंसतिपित्तलैरित्येवंनेदुच्यतांकर्तुंयुक्तंउभयानुग्रहार्थंःतथाच।

भ्रङ्गोद्भारीनित्यादि अनाद्यपि भ्रङ्गोद्भारी द्वादिप्रभृतीनेकादशीनामिभवति। आस्वेवैतत्॥ किंतु पित्तलक्षणसामान्यात्तद्रहितानामपि भ्रङ्गोद्भारानामुपादानं ज्ञापनार्थं तेन त्रायमाणघातनाद्वैद्यवद्भ्रङ्गोद्भारीत्यतिव्याप्तेर्न पित्तरक्तेषु। कापपित्तिनीत्यादि अमेदिनी द्वीहिप्रभृतीनि। अतएवकोद्रकोद्रवोद्दालकोद्दालवीर्यादिभ्रङ्गोद्भारिद्रव्यपुनोपित्तस्यकर्तृणिभवतः भ्रङ्गोद्भारीनामतिपित्तलत्वात्। ननुपित्तस्यद्रवमितिविशेषणमयुक्तमुक्तवमिवाणभावात्। तथाचतेनैतज्ज्ञा। ज्ञापनात्सप्रहतीत्यादि ज्ञापनात्सल्लघुविशदसरद्रवमितिवाक्यात्। पित्तमद्रवमप्यस्तिकफंतन्नयात्। ग्रन्थकारस्वचनात्। तथाहीवाचतेनैतज्ज्ञानम्। पित्तंपंचात्मकंतनुपक्वामाशयमध्यगं। पंचभूतात्मकेवपित्तेजसगुणोरयात्। तत्कद्रवत्वमित्यादि। तस्माद्यद्द्रवरूपंपित्तंतद्भ्रङ्गोद्भारिभिः कुपित्तैरक्तंपित्तंकथ्यते। ननुपर्यायत्वात्कद्रवत्वंकथंनताप्राप्तमितिप्रतिपादयितुंद्रवग्रहणं। ननुपर्यायतुल्यरूपत्वंपित्तरक्तयोरेवमेतत्कथमीदृशोनिर्देशोऽपपद्यते। अधेत्यादिपपद्यते। एवमादीहिरक्तस्यपित्तसहितस्यैवनिर्देशायुक्तोभ्रक्तपित्तमधेत्यादिन्येवमादीत्याह छ पित्तंरक्तस्यविज्ञातःसंसर्गनिर्देशेनाश्रयः। तेधवस्मिन्नुद्वृत्तश्चरक्तेनव्यपदिश्यते पित्तंरक्तेनव्यपदिश्यते। यस्मात्पित्तंरक्तस्यविकृत्तिर्विकारोरक्तादुत्पन्नमित्यर्थः। कथः। पित्तमलःस्वेषुप्रस्वेदेनत्वेमत्वस्नेहोस्त्रिस्निग्धोनोधातूनोक्रमशोमलाहितातथातेषांसंसर्गादस्मात्मिश्रीभावात्। तस्माद्दूषणादपियस्माद्रक्तंपित्तेनाश्रवद्दूष्यते। अतस्तद्योरन्येनुधातवोनतथादूष्यते। यथापित्तेनातथाचोक्तंतत्रास्थानेस्थितोकायुःपित्तंतुस्वेररक्तंयेरितिअतथागंधवर्णानुद्वृत्तश्चगं

धश्चवर्णश्चगंधवर्णौतयोरनुवृत्तिरनुकरणं। गंधवर्णानुवृत्तेः। रक्तस्यगंधवर्णौप्रकृतत्वाद्रक्तस्यापरोगंधवर्णोतादृशावपिपित्तस्यैवचरक्तेनतद्व्यपदिश्यते। तस्मादधोयथापायाद्रक्तंमत्यादिनिर्देशेपुरुक्तएवाननुरक्तस्यशारीरस्वाभाविकप्रमाणंमुक्तमपांवेवात्तलयःपृक्तोपमायन्नत्वाद्रक्तादिसंस्यात्कथमपिद्रव्यते। तत्कथमेतदित्याह॥ ॥प्रभवतस्तेजःस्थानात्तत्पित्तंमूर्छितंरक्तंप्रभवति। प्रकर्षेणाभवतिवर्द्धते। तस्माद्दूषणमप्ययुक्तमेवाकिंतरस्तेजःस्थानेपतत्तत्प्रभवतीत्याह॥ स्त्रीहृतोपकृतश्चतत्॥ स्त्रीगुरुत्वमहर्विः शीतेच्छाधूमकोष्णकंछर्दिःछर्दिर्वेभत्सकासःश्वासःभ्रमःक्लमश्चोरुलोहितप्रभागंधास्यत्वंस्परसपरः। रक्तहारिद्रहरितवर्णानाएनानीलंसितंहितंपीतानीवर्णानामविवेचनं। स्वप्नेतद्गुणारक्तिकेभवत्यात्मन्यविघ्नंता। अथास्यपर्वेदूषणाएह॥ ॥श्रीगुरुत्वादिकंतस्मिन्रक्तपित्तेभविष्यतिसतिभवति। छर्दिर्नेवमनंवैभत्स्यनुगुप्सा। स्वेदेस्वप्नावस्थायांतद्दूषणारक्तिपित्तेरक्तवर्णताकारेणप्रपतति। तच्चरक्तपित्तंत्रिविधमूर्ध्वगमधोगमुभयमार्गगं। तत्रोर्द्धगमाह॥ ॥ऊर्द्धनासाक्षिकर्णास्यमेढ्यानिगुदंधः। कुपितंतेनमूर्ध्वेश्वसमेतंतत्प्रवर्तते। ऊर्ध्वंसाध्यंकफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनं। वेदोपधंचपित्तस्यविरेकोहिवरोषधं। अनुबंधीकफोयश्चतत्रतस्मात्पिप्पलीकृत्। ९। कषायाःस्वारसायस्यविप्लुद्भ्रंशमणोहिताः। कुपितंतिक्ताःकषायावर्षानिसर्गात्तस्मात्पहाः। अधोगंयंबलाघस्मात्तत्पथ्यंदूषनसाधनं। स्वल्पोपधंचपित्तस्यवमनेनवरोषधी। अनुबंधीचतोयश्चशीतंयपित्तंतत्तत्॥ ॥ऊर्ध्वोगेरक्तपित्तेनासाद्रिकुपितेनासारिभिःसमन्वि

दोषैः प्रवर्तते। प्राणंगताहृद्यं। एकंतरित्यस्यप्रापिकत्वाद्दुरुवचनमदृष्टं। तथाऽमकूपे समलेश्वशुद्धानासाक्षिकरणमेवंप्रोति
गुदैरुभयमार्गेनरक्तपित्तंप्रवर्तते। ऊर्ध्वमूर्ध्वगंरक्तपित्तंसाध्यं यस्मात्कारणात्कफाधिकाज्ज्ञायतेऽतश्चविरेचनसाधने। साध्य
तेऽनेनेतिसाधने विकिरिते नचोर्ध्वगंरक्तपित्तंवहौषधंयस्यतद्वौषधमधुनैकसाधने मधुरकषायतिक्तरसाभ्यत्वात्।
अपिच यस्माद्विरेकःपित्तस्यौषधं। अपरोक्तं। विरेचनेपित्तहरणामिति। यथायस्मिन्रक्तपित्तव्याधौकफानुबंधि क
फस्यविरेचनेशुद्धिकृत्। शोधनंकरोत्यतोहेतोरूर्ध्वगंरक्तपित्तंसाध्यं कषायकटुरसकल्पना फाटाल्याक्तेस्वारोपि
हिताः व्याधिभिःप्रकृतित्वात्। ननुरोगप्रतिकृतिपक्षेदोषसमानत्वात्तेषा। अथवाकेवलमकुष्ठंतुल्यौषधिसंबं
धिनोव्याधिप्रतिपक्षाःतथारूक्षत्वाद्दोषप्रतिपक्षाइति श्लेष्मणापिहिताः। अपिग्राह्यग्निकारयोर्विशुद्धावाताद्यदूषितः।
श्लेष्मापस्यात्कस्यकिंपुनःतिक्ताःकषायाश्चयेस्वरसादयस्तस्यकृद्गुल्मरक्तपित्तभास्वव्याधेः अथवातदूलोनरस्यशुद्ध
श्लेष्मणोनहिताः। व्याधिप्रतिपक्षत्वाद्दोषप्रतिपक्षत्वाच्च येनिसर्गात्स्वभावतःकफघ्नाः। अधोगायमथोगंरक्तपित्तंया
यं कस्मात्तस्माच्चलात्वानाद्वउत्पद्यतेइत्यध्याहार्यं तथाऽधोगंरक्तपित्तंषष्ठदिनंवमनसाधनेविरिक्तेयस्तदरस्यौ एम०
षधं। ननुऊर्ध्वगंरक्तपित्तंतद्वौषधंकथमित्याहयस्मात्ययोगःपित्तप्रधानःपित्तेवमनंनवरौषधंकफेहिवमनंप्रधा २५
नमुक्तं अत्रौषधत्वेहेतुमाह॥ ॥कषायाश्चहिनास्तस्यमधुरएवकेवलेकफमाहृतंसंसृष्टमसाध्यमुभयायतने॥

तस्माधोगस्यरक्तपित्तस्यमधुरएवकेवलेकषायाहिनाःपथ्याः। ननिक्ताःकषायाश्चतेषांबालप्रकोपकारणात्वात्। तथास्व
रूपोवायुरनुबंध्यनुबलत्वेनास्थितस्तस्यापिवायोर्नतद्वमनशोनतेषांशोधयंतित्रयरक्तपित्तमुभयेनत्वमार्गद्वयप्रपन्नकफमा
हृतंसंसृष्टमसाध्यं। उभयायतनस्य असाध्यत्वेहेतुद्वयमाह॥ ॥अशक्यप्रतिलोमत्वाद्भावाद्दोषधस्यच॥ ॥अनुलोमवि
परीतः प्रतिलोमस्यभावःप्रतिलोमकर्तुमयोगःप्रतिलोमं प्रतिलोमेपित्तस्यरक्तस्यतद्दशमप्रतिलोमंतस्यभावोदश
मप्रतिलोमत्वात्तस्माद्भयानंरक्तपित्तमसाध्यं अभावाद्दोषधस्यच एतद्धोषधंपक्वरसाध्यं ननुकथमेवमुच्यतइ
त्याह॥ ॥नाहिस्वशोधनंकिंचिद्दोषस्यप्रतिलोमनं। शोधनंप्रतिलोमत्वाद्रक्तपित्तंजिघांसति॥ ॥हियस्मात्तद्दोषस्यसंशोधनंप्र
तिलोमंनकिंचिद्रक्तपित्तप्रतिलोमगंसंशोधनेनतद्रक्तपित्तंजिघांसतमेषधं। तच्चतथाभूतमौषधंनसंभवति। कुतोहेतोरि
त्याह। पक्वत्वेसत्यमनार्थंहीयतेयतोयत्तमार्गद्वयेसयारोपतेतद्यानीमूर्ध्वभागप्रवृत्तंरक्तंप्रवृद्धंसंपद्यते। अथोर्ध्वमार्गद्वयेसया
विरेचनमुपपद्यतेतदाधोगंरक्तपित्तंवर्द्धते। एवमस्यप्रतिलोमगमौषधंनसंभवति। तस्मादौषधस्याभावः। भिषङ्मित
मितिभिषक्प्रयोक्तेकल्कादिप्रयोगतोभिषग्द्रव्याभावात्तच्चायंभेषजवानवा। नतूभयोपन्नस्यरक्तपित्तस्यसंशोधनरूपमौषधं
माभवतु। शमनरूपौषधमस्यशमायभविष्यतीत्यभावौषधस्यैवंपुनर्मुनिनमित्याशंक्याह॥ ॥एवमेवोपशमनेस
त्यौशनास्यविद्यते॥ ॥पथ्याशोधनमप्योभयं यद्यस्यशमनापनसंभवति। तथाशमनमपिपरौषधंतस्यैतस्यशमनेनसंभवति।

कुतोऽतोऽरिष्टाह॥ ॥संसर्गेषुऽरिष्टेषुसर्वान्निच्छमनंऽहिते॥ ॥हिपस्यात्संसर्गेषुऽरिष्टेषुऽरिष्टेषुपञ्चसर्वान्निच्छमनंऽहिते।त
द्यसंतर्पणापतर्पणारूपत्वाद्विधेतत्रयाद्यसंतर्पणोद्दहणाशमनमधोमार्गप्रवृत्तरक्तपित्तरोगपेक्षयामारुतशांत्यर्थमुपयु
ज्यते॥नरानीतस्यशूर्तिकुर्वन्सन्ऊर्ध्वगरक्तपित्तस्यकारणंवापुंप्रकोपंपेक्षयाचउभयात्मकमेकंनासंहरूपत्वच्छमन
महिताद्यत्पुनरोषांनितेऽभयाननास्यशमनायस्यात्।तस्माद्उभयायनमसाध्यं॥ ॥तत्रदोषानुगमनंशिराव्यधत्वलक्षयेत्।उपद्रवांश्च
विकृतिज्ञानतस्तेषुचाधिकं॥२६॥आश्रुकारीयतःकासस्तमेवातःप्रचक्ष्यते॥ ॥तस्मिन्रक्तपित्तेदोषानुगमनेवातपित्तश्लेष्मणा
मनुसंबंधंशिराव्यक्लीति।शिराव्यधविधुक्तेवालाघ्याद्यारुणरूक्षमित्यादिग्रंथेनलक्षयेत्।उपद्रवांश्चविकृति
ज्ञानतोलक्षयेदितियोऽसौविकृतिविज्ञानीयउपलक्षणीतेषुचोपद्रवेषुमध्येयःकासाख्यउपद्रवःसआशुका
रीत्यभिप्रायेणाह।यतोऽतस्तमेवकासंरक्तपित्तनिदानानंतरंप्रकर्षेणनिदानप्राप्त्यादिभिर्वक्ष्यतिभणिष्यतितत्रकृत॥ ॥पंचकासाः
स्मृतावातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः॥ ॥तृष्णक्षयोपद्रवस्त्वेकःक्षयेणोक्तइतिकासाःपंचैवक्ष्यमाणाःननुयेरिपंचैवकासा
स्तत्कथंभणिष्यतिकेवलानिलजंकासंत्रयोदशानुपक्रम्यक्षतक्षयोद्भवानिकःकासोऽभिहितोपितुतत्रिभिरपिदो
षैःपृथगेवोक्तःकासस्तथापित्तकासेतुसकफेऽनंतरंसर्पिषाहेतोतथापित्तकासेनतुकफेऽविद्यतामधुरैर्युक्तोपुनर्घृतेकाप

रम्भ २६

युक्तंघनेश्लेष्मणिनिक्तेकिंतुतत्रास्मिन्नेवाध्यायेऽश्लेष्मतेसाध्यारोग्यैःपृथक्त्रयःमिश्राश्चयाश्चाचारनिदानेतत्पूर्वरूपा
दर्तमियत्रीक्ष्यतेकासाःपंचैवक्ष्यमाणायप्राप्तानायतेवक्तुस्वाभाव्यादनेतरेवातिकेकासेकदाचिद्विहारवशात्पित्तेनानु
बंधःकदाचित्श्लेष्मणाज्ञायतेपित्तकासतयैवाहारवशात्कदाचिद्वातेनानुबंधःकदाचित्श्लेष्मणेति॥कफकासेतितद्दो
हारवशाद्वातेनानुबंधःकदाचित्पित्तेनेतिनत्रिभिरपिदोषैःपूर्वरूपाद्दतत्वे॥ ॥क्षयाद्योपेक्षिताःसर्वेबलिनश्चयथोनरंतेकोभवि
ष्यतोरूपेकंठेकरूरोरवकंमूकएणभकंठत्वे॥ ॥सर्वएवकासाःउपेक्षिताश्चिकित्सितोविनाक्षपायसंपद्यंतेऽतएवनरंक्ष
यावस्थाकर्षणात्क्षतजोपसृष्टःक्षयश्चेतिवोध्यंऽतएवनरंचैतेकासाबलिनःतेषांकासानांपूर्वरूपमाहतेषांकासाना
भविष्यतांमुत्पित्सूनांगलेकंठरवर्त्वंक्षतक्षयेचकंतथाश्रुकरणंसदृशंकंठत्वेचभवति॥अधुनासर्वेकासाःकथंप्राप्तंरर्ण्यंतीति॥
॥तत्राधोविहतोनिलःऊर्ध्वंप्रवृत्तःप्रायोरक्तंस्तिमितंकरोत्यसंसृजन्॥ २७॥शिरःस्रोतोभिसंपूर्यतेगाढंस्तिमितंयन्निवाक्षिपन्निवा
क्षिणीउत्क्षुरःपार्श्वेचपीडयन् २८ प्रवर्ततेसवक्त्रेणाभिन्नकांस्योपमध्वनिः॥हेतुभेदात्पुनर्घोरा।भेदोवाष्पःसरक्तसःषट्
नाशत्वेवंप्रकासानांज्ञापनंततः॥ ॥तत्रतेषुकासेषुऊर्ध्वगोलोहितंतथाकंठोपसंसृजन्ऊर्ध्वंतरंशिरस्त्रोतोभिपू
र्यमस्तकंशिरोध्मापयतोनेत्रेभ्रूनासिकांसर्वानवयवान्।स्तंभयन्निवऊर्ध्वंप्रेरयन्निवतथाअक्षिणीक्षिपन्निवर्वाहरवशरी
रमन्त्रेरयन्।तथाउत्क्षुरःपार्श्वेचपीडयन्सवायुर्वक्त्रेणप्रवर्ततेऽभिभूतःभिन्नकांस्योपमध्वनिं॥भिन्नभाजनकांस्य।

तनुस्पृशः। कफमेकरूपापेक्षासंप्राप्तौ सत्यामनेकरूपता कासस्य बध्नीतोज्ञापयते। यद्यसाह॥ हेतुभेदान्निदानविशेषात्
कासंप्राप्तौवर्त्तमानस्य वायोः प्रतीघातभेदः प्रसाद्य विशेषः। किंभूतस्य वायोः सरूक्षवेगलोपयस्मान्नतस्मात्पुनः
प्रकृतेः मूलधर्म्मोवैषम्यंनसमताकासानांज्ञापनेऽसमाद्दशवर्म्मसुकासेषु अधुनाय
तकासस्यनिदानादिनिर्द्देशार्थमाह॥ कुपितोवातश्चैवापुःशुष्कोरूक्षंवक्त्रंतालुकण्ठौशोषयति मूर्द्धानंशिरः मूर्द्धानाद्देहोभस्वरस्थंक
रोतिशुष्ककासंचमहावेगंहन्त्यात्मवन्तं। २३। सोऽग्रहीकफशुष्करूक्षान्मुक्त्वास्यतोऽन्नेन पित्तात्पीतास्निकफत्वान्निष्कासते
न्नरोभ्रमः। २४। पित्तादूष्मणंतस्मात्तैस्वर्यंधूमकोष्मकः प्रतनेकासवेगेनन्योतिषामिवदर्शनं। २५। कफादुरोमूरूक्षमू
र्द्धरुपलिप्तमिवगुरुकंठोक्लेपःसदनंपीनसश्चदीर्घश्चकासःश्लेष्मप्रवर्त्तनं॥ वातलैर्वातः कुपितःशुष्को
रूक्षंवक्त्रंतालुकण्ठौकरोति। दूयतेमूर्द्धातथाऽतितरांपीड्यतेपार्श्वयुक्तंचकासंकरोति। वातलैरितिनिर्द्देशेऽसत्यपिवातलेःकुपि
तोवापुरितिबोध्यं। योतिकेकासेऽसेष्वपिकासेष्वौषधंवातलेःकुपितस्यवातस्यानुलोमनेचऽपिलंवातमंतरेणहिका
सानांजन्मासंभवः। कोपस्तुकोपकारणंविनापायपथःरोधाद्गानंनजायतेतस्मात्स्यातिवातलैःकुपितात्तिबोध्यं। तथा
सवापुःअंगेहर्षयतिातथाकफंशुष्करूक्षान्मुक्त्वास्यलोऽन्नेन॥ पित्तात्तिनैकासात्पीतास्निकफत्वादिकंज्ञापयते। यो एम०
तीषितारकांतेषारक्तेनमिश्रा। कफात्कफकासादुरोरुजिसादिज्ञापयते। पित्तलैःकुपितात्तिक्तात्तथाश्लेष्मलैःकुपितात्लफका २७

त्यतिनिर्द्देशमपिपित्तकफकासयोर्निर्द्देशबोध्यं॥ ॥इदानींक्षतकासस्यनिदानादिनिरूप्यते॥ ॥पुरुषैःसाहसैर्लैर्लैःसो
पितैरत्यर्थबलोद्रस्यंतःक्षतेवापुःपित्तेनानुगतोबली कुपितःकुरुतेकासंकफतेनसशोणितं। पीतंश्यावंचशुष्कंचग्रथि
तंकुथितंचदुर्गंधंवेगैरुरुजंतोविभिन्नेनेवचोरसा। २९। सूचीभिरिवतीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेनशूलिना। पर्वभेदज्वरश्वास
तस्मात्क्षतेस्वपेक्षंपरीक्षेत। ३०। याप्यंतद्रक्षाकृच्छ्रेणपार्श्वशूलीतनोत्यचाक्रमादीर्यतेविपक्वाम्लेवर्णाश्चहीयते। ३१। क्षीणस्य
सासरक्तंक्षतेत्याह्यसृक्कंहिग्रहः॥ ॥पुरुषबाहुपुरुषाघयथासाहसानांकठिनधनुर्गुणकर्षणादीनांतैःसाहसैश्यावलंश
क्तोतिक्रमेणसेवितैरुचरितैरुरस्यंतःमध्येक्षतेवापुःपित्तेनानुगतःकासंकरोति। तैस्तैरितिसर्वनाम्नोद्रुवःशकारहस्वश्चा
दिसाधनेनतथेत्यभाषणंःपुरुषाएवमनेवेगवत्तरीषुप्रतिस्रोतस्तरणादिकमुरःक्षतोत्पादनंयस्यते। पित्तानुगतमात्रेण
चवायोरपिकोपप्रतिपादयन्नितएवाह। बलीतिपित्तानुगतलोनेवसरक्तदूषणंकासकुर्वन्वापुःकफमश्रोणितं तं
थापीतं कुर्व्वतेपूतिगंधिबहुचश्चीवेत्यादा। कुपितवापुरश्रकफमुहुःश्यावंशुष्कंग्रथितंपिंडितंचछर्दीवेत्यतथाकं
नरुजंतोक्षतवतोनरोसाविभिन्नेनचहृदयेनविदीर्णेनतथास्तचीभिरिवतीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेनशूलिनारुजापुक्त
नवक्षसोपलक्षितः पर्वभेदारमानपुरुषस्यपाषाणेपतद्वत्कूजन् अन्तयक्रमेणवीर्यारिहीं
यतेक्षीणस्यतस्यसासक्तंसूत्रनास्यतेरक्तकरिग्रहश्चेति॥ ॥इदानीक्षयकासलक्षणंनिरूप्यते॥ ॥वायुप्रधानाः

कुपिताधातवोरोगानपाक्षिपेण। ३१। कुर्वंतिपक्वाशयेतेरुकासंछर्दिवेलकफंततः।पूतीपूयोपमंपीतंमिश्रंरक्तंसलोहितं ३२ लु
ठतोरक्षपार्श्वेचरुरयपततीवच।अकस्माद्रुद्धपूतीवछर्दिश्चंचलसत्तयः।स्निग्धप्रसन्नवक्त्रेत्वंश्रीमद्दर्शननेत्रता।त
तोस्पष्टयरूपाणिसर्वाणपाविभर्वंतिच ३५ इत्येषक्षयजःकासःक्षीणानोरहनाशनः।पापोक्तलक्षिनोनहृत्क्षतजोभिनेवो
नुतो।३६।एषद्वोतामयिकानाध्यान॥ ॥वायुरेवप्रधानोबलीपेषातेवायुप्रधानाःतथाकुपिताःकुद्राःकेते धातवोयक्ता
रयःकासेअर्वंतिकेःकुपिताःपक्वाशयतेनैः तेःसाहसादिभिःक्षतोनेतरंपूतिपूयोपमंपीतंविस्रंतथा रक्तंलोहितंछर्दी
नातथापार्श्वेलुठतेनरस्यछर्दिनातप्रवाच्यतेइत्यरुरयंचपततीवभ्रमतीवातथास्पष्टयरूपाणिसर्वाणिसंभवंतिकुतःपुनरेवं
णाक्षयोनेछाभवंतिकुतश्चिच्छीतान्भोपिनोक्षमभिलषतिकुतश्चिदुष्णक्षीतोपिनशीतमभिलषतितथाचक्षूंषिलो
रयःस्यान्ततोनेतरेसर्वाणिक्षयरूपाणिपीनसश्वासादिभिर्वंतिइत्येवमेषक्षयजःकासःक्षीणानोरहनाशनोबलिनाम
क्षीणानांपापोपाकारहनाशनोचेतिवाशब्दस्यार्थः।तद्वत्क्षयकासवत्। क्षतजःकासःक्षीणानोरहनाशनोबलिनोःक्षीण
नांपापोपाकारहनाशनोभवति।अभिनवोतुतोनवोत्थितोपुनःक्षयःक्षतजकासोबलिनोसिद्धानामपिनकेवलमसाध्यया
त्यापिशब्देनद्योत्यते।कुतःसिद्धानासाध्यान्।चतुष्पात्संपत्येमर्त्यः॥ ॥इदानीशेषाणामयिकासानांसाध्ययाप्यविभागं एम०
निरूपयति॥ ॥साध्याहोषैःएषकृच्छ्रयः।मिश्राया प्याद्द्यात्सर्वेनरसात्म्यविरस्यव।३७।कासःक्षुद्रश्वासहिक्काःस्वरसादयोऽ १८

राःभवंत्युपेक्षयायस्मान्नस्मात्तेत्वरयानरंयंति।३८। ॥एषकफोबोधितपित्तश्लेष्माभिर्यंत्रातास्त्रपःकासोसाध्यःपेयुनर्हन्नरकालमा
हारविहारोनिमित्तमासिद्धितलक्षणाःसंपन्नाःसंपाप्तोःकिंसर्वएवमिश्रोबोध्यन्नाणाणाःनेत्याह।द्वयात्रोषद्वयात्मेमिश्राःसं
पन्नाःसंपाप्ताः।नपुनर्यैश्चत्रयात्योयश्चलक्षणैःसंपाप्तइति।सर्वेप्रकृतिभूतिपारयंति।सर्वेकासाःसाध्याउक्ताःएषदोष
ज्ञानेपिनरसान्नरकारंतुभूतयास्यात्।सएषांसन्नाणाणाःद्वयोर्तिकासएवयाणानांतथाचोपचया संग्रहोद्वयोर्वाणानामिति।
कासादिनाकारणतःकारणात्कासादुपेक्षयासहकारिणाभूतेनस्वरसादयोरोगाभवंति।तस्मान्नेकासंत्वरयाक्रीघमेवनरंपक्व।
आदिशब्देनात्रपीनसारोचकाग्न्यतेरिति॥ ॥इतिश्रीसर्वभासुरारत्नदीपिकायांनिदानस्थाननतनीयोऽध्यायः॥ ॥
अथातःश्वासनिदानंव्याख्यास्यामः॥ ॥कासनिदानानंतरंश्वासनिदानोरोगोपसंग्रहेःकासादुपेक्षयाश्वासोभवतितथा
नंतरमुक्तं।कासात्श्वासःक्षपछर्दीनादिःतस्मात्श्वासनिदानमाहोयुक्तःश्वासनसहएकीकृत्यादिध्यायःकथनेसुक्षतंत्रत
स्कारणंचस्यात्।श्वासेकहेतुःप्राग्रूपंतमादिनाऽन्नपानहत्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं॥अथश्वासनिदानोनिलक्षणंति॥ ॥कासव
द्भावेच्छ्वासःपूर्वंवीरोषकोपनैः।आमाशयसंस्थमपुविषमाहुत्वरेरपि १ रजोधूमाग्निनेलेर्मघातादतिहिमेनच।सुरुक्ष
मकस्मिच्छ्वासोमहान्ऊर्ध्वश्वयेचमः २॥ ॥कासाधिकेनश्वासोजापतेःइत्येतदन्यप्रधाननिदानंतथापूर्ववीरोसर्वेणनिदा
नोक्तेवीतादिदोषप्रकोपनैःस्वकोपणादिभिः नकेवलमेतेर्यविहारमातिसारणवमधुनाविशेषेणपीडु

रोगेणाक्षेपेणच।श्वासः क्षुत्काशेनपंचविधोभवेत्॥ अधुनाश्वासस्यापिसंप्राप्तिमाह॥ ॥कफोपरुद्धगमनःपवनोविष्वगास्थितः॥प्राणोरक्तान्नवाहीनिरुद्धस्रोतोसिदूषयन्नुरस्थःकुरुतेश्वासमामाशयसमुद्भवं॥प्राग्रूपंतस्यस्यात्पार्श्वमूलेप्राणोविलोमना ४ आनाहःशंखभेदश्चतत्रापासातिभोजनेनेःप्रेरितःप्रेरयेत्सुदुस्तरंसशमनमहत ५ कफेनोपरुद्धस्रोतोगतेगमनेमार्गोपस्यसएवं॰नपार्श्वेष्वगास्थितः समंताद्दूरंव्याप्यस्थितःश्वासकुरुते।किंकुर्वन्॰प्राणोश्वोरकच॰अन्नेचतानिवोढुंग्लानेपेषोनानिस्रोतोसिदूषयन्॰दुष्टानिविरुध्यत॰यतोदुष्टःकुपितःतपाउरसिस्थितोतिदुरस्थःकिंभूतेश्वासमामाशयसमुद्भवं॰आमाशयान्नसमुद्भवोजन्मयस्यतस्यामाशयसमुद्भवं॰प्राक्त्वकारश्चैवंविधोसंप्राप्तिरर्शयन॰यदोषधंवातजित्याक्वनरीपनंलङ्घनंप्राक्तमितिघोतपति।एवंसर्वरोगाणामितिसंप्राप्यनुरूपमोषधं।रोगेपशान्तेदृतिवैद्यःपवनोविष्वगास्थितःतत्पतनेनैवोरस्थस्तेलेश्लेउरस्थग्रहणंप्रकर्षार्थमतिशयेनोरस्थितःश्वासंकरोतीत्यर्थः॥ ॥तस्यपंचविधस्यापिश्वासस्यपूर्वोक्तरूपलक्षणंसंक्षेपेणाहसाधनंत्रपंचमुश्वासेषुमध्येमहा।पवनआपासातिभोजनेनेःभुङ्क्तेत्यश्वासंकरोतिआपासोव्यापासातिःतेनतपोसिभोजनेनेप्रेरितःप्रकर्षेणप्रेरितःउन्मार्गगामीकृतःकोपितःसन्पार्श्वेःआतेचिरकालावस्थोपंसंस्वयंसशमनात्तेअल्पबलत्वात्चसुदुस्तरंतेपं॥ ॥अथतमकंलक्षयति॥ ॥प्रतिलोमंशिराणाछन्नरीर्यपवनःकफोयोगत्वाशिराणग्रीवतदरःपार्श्वेचयोरपत्वाहिकासंघुर्घुरकंमोहयन्विधीनसंतर्षयन्तीव्रवेगंचश्वासंप्राणोपतापिनोयतोम्भस्यवेगनीनि

स्रुतोतेसणोसुखी।कृछ्राच्छ्वसनःश्वसितिनिषण्णःस्वास्थ्यमृछति।८।उछ्रितोश्लेष्मलोरोनासिघताभ्रशमूर्तिमान्।विष्वक्प्रसृतोमुहुःश्वासीश्वसत्युत्क्लेशवेपथुःमेघाबुद्धीतप्राग्वातेश्लेष्मलेश्वधिवर्द्धते॥ ॥पवनःप्रतिलोमंविषर्ययंकृत्वाप्राणःस्रोतोसिरुध्वाश्वासंकरोतितत्पाकफउरोमर्मस्थंपर्यतपार्श्वेग्रीवेचपरिगृह्यसमंतात्वगृह्णातितथोरःपार्श्वेचपीडयन्निर्मथ्यनकासारीनश्वासंवतीत्रवेगःतपाप्राणोपतापिनंकरोति।प्राणास्त्रोवायुरुपत्वात्तेयेनतछ्लानात्।अतोप्राणोपतापीश्वासःतस्यतमकस्यवेगेनतर्पितनापुरुषःप्रनाप्नेतदुःखीसंपद्येतश्वसणाद्दूमार्गत्वात्।अतएवाह।निरुद्धतेसणंसुखीति।सचतमकश्वासीशयानःशय्यामासीनोदुःखेनश्वसितेश्वासमुंचति।निषण्णउपविष्टःमन्यास्थाप्रछतिनीहेकप्रीतिउछ्रितेःसणीपस्यसउछ्रितास्तःवृद्धीहोसक्थ्यक्ष्णोरितिषःप्रछितास्फुर्धृकलक्षोनस्विघताक्षिरयुक्तोनापलस्तितःभ्रशमूर्तिशयेभार्त्तिमानातेपार्श्वेषुकंआस्यपस्यसएवं॰मुहुःपुनःश्वासोप्यस्यसमुद्भवःश्वासीउछ्वासंकरोतिआभ्रूलयति।तपासवेपथुःकंपवान्।सचतमकोमर्माहिभिःएषकृतपाश्वेषुनेर्गुदारिभिर्वेदनेवद्धिपातिमेघप्रहेनाकोभरंगच्छतेएवंश्लीतप्रहेनापिमेघोन्नमनवर्षणेचामेघोन्नमनवर्षणेतरपलक्षणनकालेवर्षाख्येतत्रवाप्रीतप्रहेनाशेमयगच्छतेश्लीतलक्षणकालोहेमंतशिशिरास्त्रःतपाशीतगुणयुक्तऔषधाहारविहारादिलेनोपेनोपवर्द्धते॥ ॥सयाप्यस्तपकःसाध्योभवोबालिनोभवेत् ९० ज्वरमूर्छापुनःश्लीनेःश्लेष्मत्यतमकस्तुसः॥सतमकश्वासोयाघोनासोसुखसाध्यःकृछ्रसाध्योबालदुर्बलस्य

पुंसः साध्योऽभवेत् संभावनायोल्लिङ्साध्यत्वेन संभाव्यतेऽर्थः। सएवलमकाख्यो ज्वरमूर्छापुनोभवति। शीतेश्चौषधाहारविहारैः शाम्येच्छमंयतिनतमकवदुच्यते। सचप्रतमकउच्यते। अथचेतमकश्चैवमेवहेतुसंप्राप्तिसंख्यासानानात्वकः॥ ॥अथच्छिन्नेलक्षणयति॥ ॥छिन्नाच्छ्वासिनिविच्छिन्नमर्मच्छेदरुजार्दितः। सविरमूर्छःसानाहावस्तिहृन्निरोधवान्। अधोहृग्विप्लुतास्रश्चमुखनेत्रैककलोचनः। शुष्कास्यःप्रलपन्दीनोनष्टच्छायोविचेतनः॥ ॥तथासहविरमूर्छोऽणवनेतेसविरमूर्छः तथाऽऽध्मानवान्। हृच्छिरोधोविबद्धत्वात्। निरोधोविधेतस्यसएवेतथाविद्धतेएकत्रानवस्थितेः। अक्षिणीयस्यसएवेतथामुखन्मोहंगच्छन्। तथारक्तमेककलोचनंयस्यसएवेतथाशुष्कास्यःसहीनेप्रलपन्। तथानष्टकांतिर्विचेताश्च॥ ॥अधुनामहाख्येश्वासेलक्षयति॥ ॥सहलामहतोहीनोनोरनघसितिक्रपन् १३ उद्धूयमानसरवोमनकेऽरवानिपो। प्राणाष्टज्ञानविज्ञानोविभ्रान्तनयनाननः १४ वक्षःसमाक्षिपन्बहुमूत्रवर्चोविषूणीवाक्। शुष्ककंठोमुहुर्मुह्यन्कर्णशंखशिरोरुजः १५ महताश्वासेनाक्षिपुरुषोमहतानादेनप्राणान्घोसितिपावत्करणशंखशिरोरुगितिलक्षणेनलाघवबोधः। विज्ञानकर्मकोग्रंथः। क्रपनुकूपन्। उद्धूयमानसरश्चःसत्तुमितः॥ ॥अथोर्ध्वलक्षणमाह॥ ॥ऊर्ध्वमूर्ध्वश्वासमूर्ध्वोन्नवप्रत्याहरत्यधः॥ ॥ऊर्ध्वोत्थातश्वासादूर्ध्वमूर्ध्वश्वसिति। ऊर्ध्वश्वासमुत्क्रायुनरधोनिश्वसन्श्वासंप्रत्याहरति। पथोमेघुश्वासेघुनरूर्ध्वोऽधुश्वासेघुनरूर्ध्वोर्ध्वश्वासमुत्क्रायुनरधःप्रत्याहरति। पुनरतः एम० ३०
प्रवेशंयतुंशक्नोतिनैवमस्मिन्नूर्ध्वश्वासेऽत्यर्थं॥ किंभूतोनरस्वाहित्याह॥ ॥श्लेष्मावृतमुखःस्रोतःकुद्धोधवहार्दितः। ऊर्ध्व

रम्वीक्षतेऽश्रोतसश्चिरोपरितःक्षिपन्मर्मसुछिद्यमानेषुपरिदेवीविरूक्षकः॥ १७॥एतोसिद्धेपुरुषंत्यक्त्वाप्राणहरणध्रुवे॥ ॥श्लेष्मणाऽऽवृतानिमुखानिषधानान्येवंश्लेष्मावृतमुखोनिश्वासोयस्यसएवंतथाकुद्धोधवहनकुपितवायुनाऽऽर्दितःपीरितःतथाऊर्ध्वंरुद्धेपथ्यसऊर्ध्वरुद्धःतथाऽक्षिणीपरितःसंतानंक्षिपन्भ्रांतेऽक्षिणीसंतोतथामर्मसुछिद्यमानेषुपरिदेवीदुःखार्तःसंपद्यतेतथानिरूक्षकूर्पविषयाणिसंपर्थः॥ एतेतमकादयःश्वासाःश्वयथवः। ऊर्ध्वरूपाःसिद्धुर्यश्चिकित्स्यमानाःश्वयथवःस्फुटलक्षणाःपुनःध्रुवंनिश्चितेप्राणहरणःस्युः॥ ॥अथहिध्मास्वरूपलक्षणयति॥ ॥श्वासेकहेतुसंप्राप्तिसंख्यापूर्वंतिसंश्रयः॥ ॥एकग्रहणंत्वर्थः श्वासानांतुल्यहेतवोयायास्तेहिध्मानोनाः श्वासेकहेतुसंप्राप्तिसंख्यापूर्वंतिसंश्रयाः श्वासानांहेतुःकारणंहिध्माभवेत्॥ श्वासरसादिग्रंथेनप्रतिपादितएवहिध्मानांहेतुः। श्वासानांप्राग्रूपंलक्षणंघोरंशूलमित्यादितएवहिध्मानांतथाचंचश्वासहिध्माऽपिपंचश्वासानांप्रकृतिरसन्नेकारणंकफोपरुद्धगमनःसादिविशेषणविशिष्टःपवनस्तादृगएववातोहिध्मानांप्रकृतिः श्वासानांसंश्रयऽआश्रयोयमधिष्ठानेसंभवति। श्वासोपधाऽऽमाशयसमुद्भवमिति। सएवहिध्मानांप्राधिकत्वंवाक्यशेषोज्ञातुमुत्सादिसुत्सन्नेः क्षुद्राणांतरंश्वासानांतुल्यहेतवोहिध्मानां॥ ॥हिध्माभक्षोद्वगक्षुद्रापमलामहत्यीतिचांगभीरुच॥ ॥भक्षोद्वगोद्वगाख्यःपंचहिध्मातिप्रवृद्धोयवधानछेदसमुच्चयेएवंगंभीरुवेत्यत्रापि॥भक्षोद्वगंलक्षयितुमाह॥ ॥मरुतश्चतुरपार्श्वकंसेवितेःरूक्षतीक्ष्णाखाद्यानान्येन्नपानेप्रपीडितः। कुर्यातिहिध्मामरुन्नामर

शङ्खावानुगो २० शमंसात्म्यान्नपानेनयात्प्रयातिनुसान्नत्रा॥ ॥त्वचतासुहिध्मासुमध्येअन्नत्रोहिध्मामेवंप्रकारंमहत्को
ति।किंभूतोमरुत्अन्नपानैःप्रपीडितोबाधितः।किंभूतैःरूक्षतीक्ष्णखरसातम्पेःसामर्थ्यादभ्यवहरणैः.तथात्वरयाक्रमम
नापेक्ष्यअपुक्तयापाछायावसेवितैः।किंभूतोहिध्मामरुन्नोपीडारहितो.तथामंदशङ्खामंदवेगातथास्वेनसुत्याऽनुग
तामनुवर्तनकेवलमेवलक्षणोयेतायासाअन्नत्रा।पाचसात्म्येनान्नपानेनशमंयाति.साप्यन्नत्रेत्यत्रवान्नपानेहि
ति.उपशयहेतुर्निर्देशः।अरुन्नामरुशङ्खःस्वानुगमितिलक्षणानिर्देशः।शमसात्म्यान्नपानेनेत्युपशमाधानिर्देशः॥ ॥अ
पक्वशुष्कोलक्षणमाह॥ ॥आपासात्म्यक्रमःक्षुद्रःक्षुद्रोहिध्माप्रवर्त्तयेत्।अन्नमूलप्रविस्तामलवेगोमरुच्चसा।दृष्टिना
यास्यतोयातिमुक्तमात्रेचमार्दवं॥ ॥आपासाद्यापात्म्यक्रमःस्वसात्म्यकोपात्क्षुद्रोक्षुद्रःक्षुद्रोहिध्माप्रवर्त्तयेद्दूरध्यात्।
किंभूताअन्नमूलात्यर्थकर्षणविरूक्षतोजाताअतएवक्षुद्रत्वारलवेगा।तथामरुन्नातिरुक्षोकरी।सान्नअायासयन्अायासकुर्वतो
दृष्टिंयातिअन्नमात्रेचक्षयोभुक्तमार्दवंमरुत्वंयाति॥ ॥अधुनायमलाव्याचष्टे॥ ॥चिरेणापमलेवैगैरहरेयाप्रवर्त्तनेतोपरिणा
मोन्मुखेवृद्धिंपरिणामेचगच्छतिाकंपयंतीशिरोग्रीवाम्राध्मानस्यातितृष्णतः।प्रलापछर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतिनभिषाः।२४।
यमलोवेगिनीहिध्मापरिणामवतीचसा॥ ॥चिरेणाकालेनआहारेपरिणामोन्मुखेसत्यासन्नपरिणामेवाहारस्यपाक्षुद्रं
गछतियमलेश्चवेगैरनेकैर्लेपीप्रवर्त्ततेसायमलवेगप्रवर्त्तनाद्यमलास्याहिध्मा॥किंकुर्वतीसाप्रवर्त्ततेाशिरश्चग्रीवाचकपपे

तीाकिंभूतस्यनरस्यःआध्मालस्यतथाअतितृप्तेःतथाप्रलापारिमलःसेवचयमलावेगिनीसेवपरिणामवतीतिसंज्ञाच
यमस्यावाध्यामहाहिध्मोचिरध्यमुग्रह॥ ॥ध्वस्तभ्रूश्रवपुगमस्यसास्रविप्लुतचक्षुषः।क्षतभषतीतनुवाचस्मृतिंसंज्ञांचमुञ्च
तीाहतीमार्गमन्नस्यअर्वतीमर्मघट्टना १६ पृष्ठलोनमनेत्रोषमहाहिध्माप्रवर्त्ततेाअहामूलामहाशङ्खामहावेगाम
हाबलाा २१ पक्वाशयाद्वानाभेर्वापूर्ववघाप्रवर्त्ततेातदूर्ध्वासामुहुःकुर्योन्नाभेरुत्प्रसारणा। २८ गंभीरेणानुनादेनगं
भीरंा ॥ ॥ध्वस्तभ्रूपुगमाद्यपक्वतस्यतस्यनरस्यमुहाहिध्माप्रवर्त्ततेातथासास्रविप्लुतेचक्षुषीयस्यतस्यतथाहिमरुत्कुर्वी
णाप्रवर्त्तेाालरेवक्षतभषतीमूकत्ववाचःकुर्वीणास्मृतिंसंज्ञांचमुञ्चतीस्मृतिसंज्ञेयाप्रारणाविरूधतीातस्माच्चैवंविध
स्यापुमार्गरुधन्नीममेणाहरयारीनाद्यट्टनेममेघट्टनेचालनंकुर्वतीातथाएवंक्षतमनंातथाक्षीणंक्षीरमकुर्वतीमहा
हिध्माप्रवर्त्ततेतरतियोत्स्यातथामहान्मूलमुत्पन्नोकारणंयस्याःसामहामूलाातथामहाशङ्खातथामहावेगातथामहाबला
चेपंभवतेाएतैश्चविशेषैरेतस्याःश्रीप्रप्राणहरित्वमुच्यते॥ ॥अथगंभीरलक्षयति॥ातथापक्वाशयान्नाभेरधस्तात्प्र
वाभानाभेर्वाभिरेषापाप्रवर्त्ततेासापूर्ववरितिमहाहिध्मावत्।ध्वस्तभ्रूश्रवपुगमस्यत्यरिविशेषणाविशिष्टाप्रवर्त्ततेातथैवे
यंातथामूलस्यपरमस्यत्यर्थंातथातदूपापामहाहिध्मायाःसदृशंरूपंलक्षणंयस्याःसातदूपामहाहिध्माातेस्यादसम
धिकलक्षणंमुहुर्मुहुर्नाभेातथोगप्रसारणंकुर्यात्।गंभीरेणानुनादेनेति।अनुनादोध्वरणानेघराटीनामिवागंभीरे

णानुनादेनहेतुनागंभीरास्येण॥ ॥नासुसाधयेत्। आद्येद्वन्द्वेरंत्येसर्वलिंगंचवेगिनी २९ सर्वोच्चसंचितप्रस्थविरस्य
चकर्पिनः। व्याधिभिःक्षीणदेहस्यभक्तच्छेदस्यतस्य ३० तासुपंचसुहिध्मासुमध्ये आद्येद्वेमक्तोद्ववस्तुद्राक्षेनसाधयेत्।
विकित्सेसाध्यत्वात्। अन्तेयेद्वे महाहिध्मागंभीरास्येःतेवर्जयेत्। नोपक्रमेत्। नकेवलमेनं। वर्जयेद्यावत्सर्वास्वा। अपि
हिध्माएवंभूतस्यपुरुषस्यजातंवर्जयेत्। किंभूतस्यविरकालसंभवाप्रस्थविरस्यवृद्धस्य। तथाश्वकर्पिनः स्त्रीगमनशी
लस्यातथाभक्तस्वच्छेदोभक्तच्छेदोभोजननिवृत्तिः। तेनस्तनस्त्रीणादुर्बलोभक्तच्छेदस्तस्यवर्जयेत्॥ अधुनाहिध्माश्वास
योरेकयोगास्तमत्वारम्भेणगतिर्शयितुमाह॥ ॥सर्वेयेरोगानाशयनत्वेवशीघ्रकारिणः॥हिध्माश्वासौपद्यातेहि
मत्युकालेकृतालयौ ३१ सर्वेरोगाआशयभावायेस्युःनकेवलंहिध्माश्वासावित्युपदर्शनार्थोनपुनरेवशीघ्रविनाशका
रिणः। सर्वेयथाहिध्माश्वासौशीघ्रविनाशकारिणौ। यस्मात्तौमत्युकालेमरणवेलायांकृतालयौविहितवसतीं। तस्मिन्का
लेतेस्वरूपंभावित्वात्शीघ्रमारणस्वभावत्वान्नेयास्तुचिकित्सायांसत्वरंयतितव्यमिति॥ ॥इतिश्रीमद्वृणारत्नहिरवि
नायामल्लागस्त्रस्थरीकायासर्वांगसुरूपव्याधिनिदानस्थानेचतुर्थोध्यायः॥श्वासहिध्मानिदानानंतरंक्षतक्षीणस्यनिदानमाह॥ अथ
यंसंवेधःकासादुपद्रवयाश्वासत्रयः स्युःहिध्माश्वासयोश्चैकयोगत्वेनबलात्चारनंतरंक्षतक्षीणस्यनिदानमाख्यते॥ ॥अथातोक्ष
तक्षयस्यरोगनिदानव्याख्यास्यामः॥ ॥पूर्ववद्व्याख्या। आरिष्टेहेनस्वरभंगादीनांग्रहणं। क्षतक्षयस्यकउच्यते। यस्यनिदानमि

त्याहा॥ ॥अनेकरोगानुगतोबहुरोगभयःक्षतक्षयस्यस्यःशोषोरोगक्षतक्षयनिमित्तः। १ अनेकैर्व्याधिनिमित्तैरभिःपरिवृतःत
थाबहूनांरोगाणांशुल्मासीसारहीनामुरोगमःप्रधानःयथाहि।क्षतजागाकृपश्वाःज्वरेरनुगम्यतेतथायंरोगोरोगैःक्षत
क्षयस्तेमारयत्यतस्तंसंज्ञैःतस्यघोसंज्ञांस्मारयन्नाह॥ ॥नक्षत्राणांहिज्ञानंचक्षतोभूघर्षणात्। यच्चक्षतंचयस्मा
च्चक्षतक्षयात्तौभवतः। रेतोयच्चक्षयकृतैःक्षयस्तत्संभवाच्चसःरसादिशोषणात्शोषः॥ ॥अभिसारीनाब्राह्मणोना
योक्षत्रात्वेदस्यपुरुषपूर्वममवत्। पूर्वंकलेरेतिपापमतिसक्तस्यचेदस्यच्यसुरंरक्तमन्नपानादेर्वेगापेतोःपश्चान्नितुर्हतरक्ते
रक्तक्षादुद्भूतकोधातप्रनापतेरंशतःक्षतक्षयाःभवतीतिश्रूयते।तस्मात्क्षतोपक्षयाक्षतक्षेत्युच्यते। षष्ठीसमासस्युत्पत्त्या।यस्मा
च्चक्षतात्रोगाक्षं।अनेकरोगानीकपरिवृतत्वेन।एतावच्यस्मात्वतोरोगक्षयस्यमुनिभिरितिशेषः।तथाहेश्चओष
धवतयोःक्षयस्तत्प्रकृतिःकारणं।ततोरेतोषधक्षयकृतैःक्षयात्सुच्यते।तत्संभवाच्चसः।तरित्यनेनरेतोषधेत्यवगम्यते।सर्व
भवोक्षतक्षयात्सोक्षतसंभवस्तस्मारक्षिपरंसुच्यते।एवमन्योपियोव्याधिःरेतोषधक्षयकरःसोपिक्षयाख्यस्यव्याधेःसं
भवकारणंतस्मात्क्षयतरसथी।रसादीनांशोषविशेषः।शोषइतिभण्यते॥ ॥सगरोगरागरंजनात्। साहसंवेगासं
रोधःशुक्रोजःस्नेहसंक्षयः। अन्नपानविधेस्त्यागश्चत्वारक्षतस्यहेतवः ४ बहुसुरोगेघुमध्येरोगतेनेषएवंभाजने।तस्मा
द्रोगणइतिसुच्यते।साहसमितिसाहसकर्मनखनिर्दारणादिकंयथाबलमारभ्यं।वेगसंरोधोवातमलमूत्रादीनामुन्मुखीभूतानां

धारणं। शुक्रत्व-ओजस्त्व-स्नेहत्वतेषां स्वरूपविनाशः। अत्रस्नेहग्रहेनरेहस्नेहोग्राह्यः। रेहणाद्लोपंकृत्वाऽनिर्दिष्टः। तथाचमुनिः
।रेहेस्नेहपीरसपारिति। तथान्नपानयोर्यथाशास्त्रंयोविधिस्तस्यतथागौण्यथासेवनमन्यथाम्बुहारः। तस्यरसाश्चत्वारः
साहसारयोहेतवःपाठश्चैवचतुःसंख्यास्तेस्वेस्वेचतुर्ग्रहणंनियम्यार्थंपठ्यतेसाहसमत्यएतेप्रत्येकमनेकप्रकारतयाभिन्नास्तथापि
साहसादिचतुष्टयंनातिक्रामतीत्यर्थः। यथानोक्तेनान्नपानस्याल्पेसाहसनेवेगसंरोधनेभुक्तोजःलोहसंस्पंदनेअन्नपानविधित्यो
गेनवाचतुर्विधेविपरीतयोगेपवनोरेतुरेवाह॥ ॥नेहरौर्णोनिलःपित्तंकफोवोर्यंसवेतः। शरीरसंधीनाविश्लेषनात्प्राणंश्चप्रपीड
यन्। पुरुषंनिस्तोतसंहृद्धालंथेवातिविवृत्यवा। सर्पन्नूर्ध्वमधश्चित्र्यंकुर्यात्स्वेनस्वेनवेगेन। ६। रूपंविश्लेषनंलक्षणंप्रतिश्यायोभ्र
ंशनंवः प्रसेकोमुखमाधुर्यंसदनंवह्नेरेवेतिः। ७। स्थास्नुमात्रान्नपानोरोगुरुवाल्पशुद्धीक्षणं। मन्दिकातृणाकेशादिपातःप्रोषा
न्नपानयोः। ८। श्वासश्छर्दिरुचिरभ्रमोपित्तलक्षणः। यानेभवेत्तापरस्यशोफोक्षोगरतिर्भुक्तता। ९। का हेतुः प्रमाणंजिज्ञासाका
येवैभत्स्यदर्शनंस्त्रीपद्मोत्पलप्रियतादयोगुणंमूर्द्धगुरुतनं। १०। नखकेशातिहृद्धिश्चसंप्रवामिभवोभवेत्। पतंगकृकलासादिकपि
श्वापदत्रिभिः केशास्थितुषभस्मारंगोमक्षिकाधिरोहणं। भूमौग्रामेश्मानारण्येभुष्यतोभस्मः १२ ज्योतिर्गिरिंगणपत
तोन्नलसावमंहृद्रोचीनसश्वासकासमूर्द्धस्वरुजोरुविः। १३। कृष्णविट्त्वंसशोषवप्यधश्छर्द्धिश्चकोष्ठगोनिर्यकृच्छ्रेपार्श्वरु
ग्वेसंधिगोभयंतेज्वरः। १४। रूपाण्येकादशेतानिज्ञापयेत्तेनतत्त्वतः। तेषामुपद्रवोन्यायालंगोधंसमुपद्रुतः १५ स्त्रीभोगमद्यनिछी

वर्गविसाहसाख्यएतिताः॥ ॥तैःसाहसोरिभिरुदीर्णैःनिलरश्मिरेकुपवनपथास्वगात्रान्नानयेत्। उदीर्णःउल्बणःपित्तश्लेष्मसोम
धिकएवंपित्तमुदीर्यस्वस्थान्नात्यावर्त्यात्तथाकफंसर्वतःसर्वस्मिन्नुदीर्यतथाशरीरसंधीनरुग्णाधिकशूरूपसंस्थानानि
पमेनेनतुद्विसत्त्वसंख्यातानाविश्लेषेतेषामंतःप्रवेशंकृत्वातोश्वसंधीनप्रपीड्यनिवप्रकुर्यात्मर्म्मस्थितंतथाशिरोग्रमिसं
कल्पशरीरग्रहःपीडयन्। तथानेघस्तोतसामुखानिरुणद्धि। रुद्धानिवाश्रोतांसिविवृत्यप्रसार्यस्रोतोमुखानिसर्पन्निवशरी
रं। ऊर्ध्वंसर्पन्। वापुःपीतमाघ्मानवातंजनयेत्। अधःसर्पन्। विड्गंविड्रोधवानुत्क्लेदीति। करोतिहितविवृत्यवाशब्दंसमुच्च
यार्थः। तस्यएतेपश्चिमोभविष्यतउत्पत्तौरूपमग्ररूपं। प्रीतिरुपशमःसंज्ञाबलंसंहननंसामर्थ्यं। रेहसासारोनिर्वेलताःस्तब्ध
त्वमत्रान्नपानारोचकमुखमाधुर्यंश्लेष्मसंसर्गेनमिति। पुरुषस्यमिथ्याज्ञानंनानापत्तरत्नपरीक्षाः। पाण्योरवेक्षाभूषणसाधनाःपठ्यंते।
वाहोः प्रमाणंजिज्ञासाकियत्प्रमाणंप्रवाहतइतिज्ञानमिच्छतिः। कायेशरीरेशोभनोपिवैभत्स्यदर्शनोमतिः। मिथ्याज्ञानंतद्वानी
योगस्वभावारंभोमघवते। मूर्द्धःप्रसक्तकेशगुह्यनेवस्त्रिनासेस्थारनेस्वप्नेतत्पश्चिमेपतंगादिभिर्भिभवोभवेत्पतंगाद्योप
ग्रहयेत्। पतंगःकीटभेदःतथाकेशादिधारणंतथाभूत्यग्रामारो। ५ पीनसश्वासकासमूर्द्धस्वरुजःतथाअरुचिः। रत्न
मूर्द्धमूर्द्धस्थितेरोगेभवंति। अरुचिःवृषणोपमासः प्राधान्यात्वापनार्थंपाठ्यपाठ्यंस्मन्यावीर्यंतेभणवरुच्यास्याऽपद्रवो
नंतथापीनसारयंति। अधःस्थितेरोगेविड्भेदः पुरीषस्यसंशोषः। विड्भेदंभिन्नवर्चस्त्वं। विड्शोषोबद्धविड्त्वंमेतयोश्च

परस्परंतुल्यकालाक्षेभवस्यात्कदाचिन्नविदग्धोभवति॰कदाचिन्नविदग्धेशोभवति।छर्दिस्तुकोष्ठगतोषेस्यात्तिर्यक्कण्ठेरोषेपार्श्वशूलं
भवति।सेधिगेत्वरोभवति।एतानिपीनसारीनि॰एकादशरूपाणिशोषिणःप्रपद्यन्ते।मुनिरुवाचतत्प्रतिषेधायत्नेरकासमंगमर्हथ
रोहन्ति।ऋहविःपार्श्वशूलेच मेकादशेत्यादिलेषामेकादशसंख्यादीनांपीनसारीनांपूर्वोक्तलक्षणानां
कण्ठोध्वंसारिनुपद्रवान्कुर्यात्।कथंभूतेदृषिःकफोल्वणोःश्लेष्माधि — कः॰अतएवकफाधिकत्वात्सहोष ३४

लेषेनवर्तते॰सोपलेपास्त्वेवंलक्षणविद्यादोषैस्तरानीमहानलस्वलक्षणंक्रियते।तेनैवमहानलस्थेनहेतुनाधात्म्यसुखाग्निश्चल्पकेषु॰अतिशयेनाल्पेषु॰एवमनेककारणसमवायादसःस्वस्थानएवविरुध्यमानःपित्तकर्षणीमवस्थामनुभवनसम्यक्पाकमगछन्यथोचितान्यकार्यस्तान्कुर्वन्मांसारीन्॰मांसप्रभृतिकानगछन्विरुध्यमानस्तथारक्तमांसयोर्दूषीप्रधावति।
ऊर्ध्वप्रसर्पतिकेवलंनिष्ठीवनसहितवातस्मार्त्स्पर्शेनचातन्मांसारिधातुपुष्टयेकिंचास्मारिपि [illegible] रसोनधातुपुष्टये।
यस्मात्पचनेनसारीकरत्वंनीयते॰अन्नपक्केवलंदग्ध्वानाकोष्ठएवामपक्वाशयाख्येऽभपत्रचकोपेधारणे।कोषएवधातुषु
जठराग्नेवनधात्वग्निरिति॰पतएवंततोस्मात्प्राग्रूपिताये तुकरेकात्प्रायोमलतामाधिमेनमूत्रपुरीषतोप्राप्तेने
वधातुपुष्टयेःत्वसयंधातुपुष्टिग्रहणेनेतसूचयति।न्अभिनवमूत्रकुभजलवत्सस्पर्शनमात्रेणतत्स्वत्वोनुप्रवेशा
तपासान्नरसोधात्वाप्यापनमात्रभवति।नधातुपोषणमितिस्थिते॥ ॥सोपस्यनरक्रोधमासापकुलएवत॥ ॥रसस्तुन
पुरुषेःन्तरंसाधातुरसोवारसस्त्वत॰न्अस्यपक्त्रमणेनिकरण्यक्रधातोर्नपुष्टयेमांसधातोर्विप्रकृष्टस्यकुतएवस्यात्।एवंन
सत्यंतरंसपिग्रहस्यार्थः॰ननुपद्येतेतत्कथमत्रेप्योधातुप्रेमविशेषणाधारणस्वभावेभेषिनासपीजीवेरित्साग्रयाह॥ ॥
उपस्तब्धःसशक्तोनेतलेवर्तनेत्सपी॥ ॥सपीग्राकृतापरीषणकेवलमुपस्तब्धःकृतावएवोवर्तनेप्राणिभिःएवंलिंग
ग्रोपनोकिंचिदाहारसाप्यापिलेधातुमिर्धारणस्वभावैःहीतमात्रःननुविरुध्यमानःस्वस्थानेरसस्तानुपद्रवान्कुर्यार

गछन्मासारीनस्रक्को ईं प्रधावतीत्येनेनरक्तस्यसंतापप्रतिपादिनारसोप्यस्यनरक्तापेक्षयनेनेन्द्रियरोगरक्तस्याभावःप्रतिपा
दितेऽरिमेदाकोपरस्परव्याघातेऽत्राचार्यते-नानयोर्मांसयोःपरस्परविरोधोपतोऽसृक्कोईं प्रधावतीत्यनेनचरसोरक्तधा
तुरूपताप्राप्तउक्तः।किंतरिरसस्यसमविरल्यमानतयास्थानास्थितस्यरक्तधात्वाश्रयमगच्छतोरक्तोईंनिरुक्तः।अनेनैवाभि
प्रायेणोन्नरक्तत्वाकोरसोपस्यनरक्तापेक्षयुक्तवान्।अनेनहिरसोधातुरूपायरक्तापेक्षयेणिरोगनसंपद्यतइतिप्रत्यपादि॥ ॥अथास्य
स्यिणःसाध्यासाध्यतांनिरूपयति॥ ॥लिंगेछल्लेष्मक्षीणांयाधोयधबलासमावर्त्तयेत्॥ ॥क्षयिणोबलमांसाभ्यांक्षीणो
लिंगेष्वपिरसादिष्वल्पेष्वपिसर्वेष्वनुत्पन्नेषुवर्त्तयेन्नोपक्रमेत्।किंभूतंव्याधोषधबलासमं।व्याधोषधयोर्बलंतस्यासम
त्वयाख्यस्यव्याधेर्यद्बलंतथास्यशमनेनापक्षोषधस्यपद्बलेनत्रअसमंसदृशंतत्तोवर्त्तयेदित्यर्थः॥ ॥साधयेद्वंसर्व
व्यपितनोःनोःनथा।अन्यथातत्तोविपरीतलक्षणोरक्तपक्षणाबलांसाभ्यांक्षीणाप्रतएवव्याधेर्षधबलसमंसर्वेष्वे
पियोनसादिषुलिंगेषुसत्सुसाधयेद्वैकिंपुनःपुनर्ईत्रादिष्वेषुपुनःसाधयेदित्यपिशब्दार्थः।असाध्यव्याधरूपद्वयभूतानामा
दित्रादग्रहोनांपंचानांस्वरसादीनांरोगाणांनिदानमाह॥ घ॥दोषैर्बलैःसमैस्तुश्लेष्मपित्तसृङ्मेदसां।स्वरभेदोभवेत्तत्रश्ले
ष्मेरूक्षश्चलस्वरःश्लक्ष्णंमकंठत्वंस्तिमितेक्षणः।पित्तान्नीलगलेतारःशोषउष्णाक्षसूनवं।लिंपन्निवकफाक्त
ठंमरुःसुरसुरायते।स्वरोविवद्धःदोषैःपृथग्वातपित्तकफैःसमैस्तैःसन्निपातेनैः।तत्रवातात्तथाषण्ढःस्वरभेदोमेदसास्मृतः।तत्र

नेषुषड्जस्वरभेदुमध्येवातात्स्वरभेदसंतिक्षामरिमानस्वरःस्यात्तथाश्लेष्मकापूर्णमहाश्रोतसश्चोपलिप्तेषोष्मोपशायश्चभवति।पित्तस्व
रभेदसंतिताम्रनिभालेचराहःतथाशोषःप्रतंतवान्नीलगलपीतत्वाउष्णावसूयनव्याकांक्षिषयेःसहालेपित्तस्वरभेदीवाकंवकु
ञ्जसमर्थीरत्यर्थः।कफात्स्वरभेदःकंठलिप्तेवउपलेपमिवगलस्यकुर्वन्।खुरसुरायतेप्रतंतवान्कंठसेवीखुरसुरायमितस्यक्रु
द्धंकरोति।तथासर्वैभ्यःस्वरभेदेभ्योवद्धस्वरोनोद्वैःश्लेषतेतथाविबद्धोवरतोमध्येस्खलनरूपः छ सर्वेसुसर्वलिंगःतथा
क्लेषेतधूमायतीवचात्यर्थंभिरसाश्लेष्मलत्वगाः।तत्रबलसाश्चात्रासर्वैस्त्रिभिर्दोषैःसमुदितैःसर्वलिंगास्वरभेदोभवति।तत्प
स्वरभेदाक्लेषेद्धधमान।अनुक्रमपिप्रतंतवात्कंठमितिलभ्यते।तथात्तयस्वरभेदीधूमायमीनासिकारिश्लेष्मानुभवति।भरसास्वरभेदःश्लेष्मस्वरभेदलक्षणः
।तत्रतत्स्वरभेदोपधमायमानेभवतीतिगम्यते।धूमनिःसरणमिवनासिकारिश्लेष्मानुभवति।भरसास्वरभेदःश्लेष्मस्वरभेदलक्षणः
।तथातच्छ्वासाकर्षंविस्रस्यात्तिलक्षणोयत्रमण्वमेतरेवतच्छ्लक्ष्णास्तत्।कफःस्वरभेदारिकंसर्वलिंगारःतत्रकथंपे
त॥सर्वैरंसंचवर्जयेतत्रिभिर्दोषैःस्वरभेदस्तथातेपिहितत्वान्मेदःस्वरभेदात्सन्नतंचवर्जयेत।चतुरस्रसाधयेदित्यर्थो
देवगम्पते छ अरोचकोभवेद्दोषैःजिह्वाकण्ठस्यसंश्रयैः।संनिपातेनमनसःसप्तपंचमःजिह्वाचहृदयंचतंसंश्रयो
आश्रयाएषांतेतत्रस्थैःपृथग्वातपित्तकफैःअरोचकःस्यात्।तथासंनिपातेनात्रअष्टौजिह्वाहृदयसप्तानेनोरोचकः
स्यादितिपोज्यातथामनःसंतापेनानेकविधेनत्रोकादिनोपतप्तमनपंचमोरोचकःआगंतुभवेत्।अत्रापिपथास्वरोपाणांनि

ष्टान्नरसेश्चिन्नभक्तरूपमाश्रयणीयंउपरानारेवयंचत्वेलक्षेमनसासंतापनःयंचएवेतिनियमार्थंमनःशोकाघनेकप्रकारम
नःसंतापत्वेष्वेकएवमानासंतापनोशोचकइत्यर्थः छ कषायतिक्तमधुरंवातारिषुसुखंकमात्।सर्वोछविरसंशोकक्रोधा
रिषुएषामले॥वातात्घृतंवेष्वेशोचकेषुसुत्यमाप्यंक्रमेणकषायतिक्तमधुरंभवतिव्याधित्वभावात्पित्तात्शोएवकेपितिक्तत्वच्च
तोभवति।नकटुकास्यत्वं।सवेच्छेसंनिपतितेशोएवकेविरसमास्यंभवति।तिश्चितरसात्तानं।शोकःक्रोधारिसमुच्छेष्वेएवकं
षुएषामलेएषांरोषंमुखंभवेन्नत्रशोकभयकामलोभेर्ष्याहिंसनंपूमनःसमुच्छ्वासनंप्रकोपाकषायंक्रोधसंतप्तमनःसमु
च्छ्रायंप्रकोपात्रिक्रोधरोषनंप्तमनःसमुच्छ्रसन्निपानप्रकोपाद्दिरास्यत्वमितिएषामलत्वाद्दास्यार्थः छ छर्दिरोषेष्व
कसर्वैर्दोषैरयंषड्विधः। एषकप्रत्येकंरोषेवातिपित्तकफैछर्दिर्भवेत्।सर्वैसंनिपतितैस्त्रिभिरेषछर्दिरुच्यते॥तयाहिदोषेन
प्रेतैःत्रयाणांत्रिभिश्चषंचमीत्वाछर्दिर्भवेत्।एवंवयंचमीत्यतन्निदानार्थाहिष्टानात्यर्थानोवहन्वाहूक्यः छर्दयोभवंतीत्यादिका
तेनतयाशोकानिदानैर्दोहिष्टार्थयोगेनैरकेवछर्दिरुक्तेछ उदानोविक्तोदोषानसर्वान्यस्यहूमस्यंति।नासूक्ष्मेणास्रो
तसाप्रसेकारुचयोग्रहाः॥उदानाख्योवायुर्यावंनंतःसर्वानिदोषानवातपित्तकफान्हूमस्यंतिक्षिपति।अपिशब्दएवार्थेस
र्वान्हेवछर्दिष्वित्यर्थः।तासुछर्दिषूक्ष्मेणस्रोतसाग्राग्राग्रेगछंतिप्राग्रपतयोहुवंति।उक्तेनाःसस्थानएवमूर्ध्वसरोषसो
दरोबहुरवरुच्छ्वास छ नाभिपृष्ठहृज्जत्रुपार्श्ववाहरमुत्क्षेपेत्।ततोविच्छिन्नमसासंकषायंफेनिलंवेमत्।शोहार

पंजंतस्यमछंतछेणवेगवत्॥कासास्यशोषरुन्मूर्छत्वरपीडाक्लमान्वितः।पित्तात्तारोहकनिभंधूम्रंहरितपीतकंसासग
ंसंकरंअंबरूपंमूछितापद्रवान्।कफात्स्निग्धघनंशीतंश्लेष्मतंतुगवास्तितंमधुरंलवणंभूरिप्रसक्तंलोमहर्षणं।मुख
स्यैषमाधुर्यंतंद्राहल्लासकासवान्।सर्वैस्त्रिभिःमलैःसर्वैरिष्टोक्तायाचतोत्यंतं।एतन्मेध्याशुचिंदृष्टछर्दिनश्रवणाद्भिः।
तेमेत्रिवेदविद्भिरिष्टछर्दिरिष्टार्थयोगना॥वायुःकासारमानिद्रमिरंकुर्वन्मेत।छर्दिकोतिनामिरुछ्वासहृन्नपीड्यनपा
र्श्वेचरुजन्नआहारंसमुत्क्षिपेत।फूर्छपेरेयेत॥ततस्तस्माद्दाहरस्यादूगमनारंतरंविच्छिन्नंतत्रानिरंतरमल्पाल्पमल्पंतद्वा
कषायंवमेत्नमधुरंघनंतमांतप्यंफेनिलंफेनपुंजं।फेनिलमितिफेनाद्दिवफेनमस्यास्तीतिफेनाद्दिरोलक्षणप्रत्ययः।तथा
त्रावपुनमुहारंस्पुटंतथांतस्संतप्तमवर्णवंतथाछतनुं।नछेणाकंकंविच्छ्यथासुखंतथोद्गवहेद्गपुंजं।पित्ता
त्तारोहकसदृशारिकंवमेत्।तथाचरुग्मछांतापद्रविद्धंतंयस्मिन्तरेवरक्तारिपुंजंपथाभवति॥तथावमेत्कफात्स्निग्ध
द्रिकंवमेत्।तथाश्लेष्मणःसंबंधिनातंतुजालेनगवास्तितंतथामुखंश्वयथ्वादिमांतथामधुरंद्रिकंवमेत्।सर्वैस्त्रिभाछर्दिःस
र्वैर्मलैर्वतिपित्तकफैःसंनिपतितैर्भवेत्।नकेक्लेत्रिभिर्दोषैःसर्वैस्त्रिभाघोरारिष्टोक्तावित्तातिवित्तानीयाध्यपेछर्दिर्व
वतीत्यादिनाग्रथ्येनोक्तासापिसर्वैस्त्रिभारोषत्रपलक्षणेपेनातांत्रज्ञेन्नचविकिःसेत्।नचरिष्टोक्तायाछर्दिःस्यान्न
त्।एतयाख्येयंतस्यारिष्टत्वंनैवासाध्यत्वस्यप्रतिपादनंचात्।एतेत्यादिरमादिभिस्तत्रविज्ञेउपतप्तेमनसितयांतेरवत

घापत्यादिभिः क्लिष्टैर्दोषैर्नेत्रसंनिपातापनेच्छर्दिः साहिष्टार्थयोगजाच्छर्दिरुच्यते। आदिप्रकाशेषाऽऽगन्तुनिदानेषुननुक्रम्यादिजा
समानिच्छर्दिषि संभवत्येवनेषांलक्षणंकस्मान्नोक्तमित्याह छ वातादीनेवविमृशेत्। नाभिरुक्ष्मा३ऽप्रदोहरे। शूलखपशुहृद्
सेविशेषाऽऽक्षिप्तोवरेत्। नाभिहृद्रोगलिंगैश्चकारणैःकार्योपक्वाएतऽऽक्रम्यादिजाश्छर्दयऽउच्यंते। नाभिरुक्ष्मागर्भिणीहृद
रुजेच्छर्दिषिकातादीनेवपथ्यापथ्यंस्वलक्षणैर्विमृशेत्। विचारयेत्तल्लक्षणेत्। नहिवातादीनेतैरेणाएताः छर्दयःकथंचिदपिसंभवंति।
अतएवैवकारेवधारणार्थेत्रयधापि। एवंनाभिरुक्षाकदाचिद्वापुःछर्दिलक्षणोपेतामपवापित्तछर्दिलक्षणोपेतांवापथ्यापथ्य
लक्षणेत्। एवंतत्क्ष्मादोहरेत्छर्दिषिवातादीन्विमृशेत्। विशेषेणाशूलवेपथुहृल्लासैःनाभिनोवरेत्। नाभिहृद्रोगाजलक्षणोश्चानंतर
मेवक्ष्मणोःनाभिनोवरेत्। अधुनाहृद्रोगलक्षणमुपदिशतिमाह छ॥ नाभिहृद्रोगलिंगैस्त्वसमताःपंचचहृदाः। तेषांगुल्मनिदानोक्तैः
समुच्छ्रायेश्चसंभवः। वातेनश्लेष्मतःस्तब्धंतुद्यतेस्फुरतीवच। पित्तेनतुष्णातिसृष्टध्वंदरंश्लेष्मताहृदः। अकस्माद्दीनतांग्लानो। को
पंनाहमरुचिस्तृष्णा। कफपित्तेनतोहृत्स्यान्निष्ठीवनिष्ठीवनिष्ठालस्याहृच्छूलः॥ हृद्रोगाः पंचसंस्मृताः। ते
मकःपीतनाहृदः। श्लेष्मणाहृदयंस्तब्धंभारिकंसाम्यगर्भवत्। कासाग्निसादनिष्ठीवनिष्ठालस्याहृच्छूलः॥ हृद्रोगाः पंचसंस्मृताः। ते
त्रिभिर्निर्दोषः। वातेनाहृद्रोगेनात्यर्थंहृदयंशूलयते। अत्यर्थंग्रहेनरंगमयति। अन्येष्वपिहृद्रोगेषुहृदयंशूलयतेऽतिरायेनतु
वातजेहृद्रोगेनातिनातीव्रशूलसंतापीरातोहृद्विच्छेदाऽतिरायेनस्रस्तहृदयंतथाहृदयंस्फुरतीत्यादिक्रिया

रियतेभवति। तथाश्लेष्मताहृदयंचैवप्रतनुतेवातहृदयस्थेवस्यादितिबोध्यं। पित्तात्पित्तेनहृत्स्याद्यः स्युः। श्लेष्मणाहृद्रोगेहृदयंस्तब्धंनि
श्चलंननोभारिकंगुरुभवति। कफंसाम्यगर्भवत्। स्निग्धमानाम्यगर्भसहृद्रोगः। तथाकासाद्यः स्युः छ सर्वलिंगसन्निपातैर्यैः न
मित्तपावनेत्रता। तमःप्रवेशोहृल्लासःश्लेष्मकंठकूजःकफःक्लांतिः। हृदयंप्रततंचास्यक्लेदवेनेवरीयतेविक्लिन्नेरामपंक्तीरंते
शीघ्रशीघ्रकारिणः॥ सर्वलिंगोहृद्रोगासन्निपातैर्यैः स्यात्। नाभिमिश्रहृद्रोगेहृदयंक्लेदवेनेवनकरपत्रेणेवसततंरीयतेनै
नाभिरुक्ष्मागर्भिणीदोहदजेच्छर्दिषिवातादीनेवपथ्यापथ्यंस्वलक्षणैर्विमृशेत्। विचारयेत्तल्लक्षणेत्। नहिवातादीनेतैरेणाएताः छर्दयः कथंचिदपिसंभवंति।
अतएवैवकारेवधारणार्थेत्रयोदशापि। एवंनाभिरुक्षाकदाचिद्वापुःछर्दिलक्षणोपेतामपवापित्तछर्दिलक्षणोपेतांवापथ्यापथ्य
लक्षणेत्। एवंतत्क्ष्मादोहरेत्छर्दिषिवातादीन्विमृशेत्। विशेषेणाशूलवेपथुहृल्लासैःनाभिनोवरेत्। नाभिहृद्रोगालक्षणोश्चानंतर
मेवक्ष्मणोःनाभिनोवरेत्। अधुनाहृद्रोगलक्षणमुपदिशतिमाह छ॥ नाभिहृद्रोगलिंगैस्त्वसमताःपंचचहृदाः। तेषांगुल्मनिदानोक्तैः
समुच्छ्रायेश्चसंभवः। वातेनश्लेष्मतःस्तब्धंतुद्यतेस्फुरतीवच। पित्तेनतुष्णातिसृष्टध्वंदरंश्लेष्मताहृदः। अकस्माद्दीनतांग्लानो। को
पंनाहमरुचिस्तृष्णा। कफपित्तेनतोहृत्स्यान्निष्ठीवनिष्ठालस्याहृच्छूलः॥ हृद्रोगाः पंचसंस्मृताः। ते
मकःपीतनाहृदः। श्लेष्मणाहृदयंस्तब्धंभारिकंसाम्यगर्भवत्। कासाग्निसादनिष्ठीवनिष्ठालस्याहृच्छूलः॥ हृद्रोगाः पंचसंस्मृताः। ते
त्रिभिर्निर्दोषः। वातेनाहृद्रोगेनात्यर्थंहृदयंशूलयते। अत्यर्थंग्रहेनरंगमयति। अन्येष्वपिहृद्रोगेषुहृदयंशूलयतेऽतिरायेनतु
वातजेहृद्रोगेनातिनातीव्रशूलसंतापीरातोहृद्विच्छेदाऽतिरायेनस्रस्तहृदयंतथाहृदयंस्फुरतीत्यादिक्रिया

रियतेभवति। तथाश्लेष्मताहृदयंचैवप्रतनुतेवातहृदयस्थेवस्यादितिबोध्यं। पित्तात्पित्तेनहृत्स्याद्यः स्युः। श्लेष्मणाहृद्रोगेहृदयंस्तब्धंनि
श्चलंननोभारिकंगुरुभवति। कफंसाम्यगर्भवत्। स्निग्धमानाम्यगर्भसहृद्रोगः। तथाकासाद्यः स्युः छ सर्वलिंगसन्निपातैर्यैः न
मित्तपावनेत्रता। तमःप्रवेशोहृल्लासःश्लेष्मकंठकूजःकफःक्लांतिः। हृदयंप्रततंचास्यक्लेदवेनेवरीयतेविक्लिन्नेरामपंक्तीरंते
शीघ्रशीघ्रकारिणः॥ सर्वलिंगोहृद्रोगासन्निपातैर्यैः स्यात्। नाभिमिश्रहृद्रोगेहृदयंक्लेदवेनेवनकरपत्रेणेवसततंरीयतेनै
नाभिरुक्ष्मागर्भिणीदोहदजेच्छर्दिषिवातादीनेवपथ्यापथ्यंस्वलक्षणैर्विमृशेत्। विचारयेत्तल्लक्षणेत्। नहिवातादीनेतैरेणाएताः छर्दयः कथंचिदपिसंभवंति।
अतएवैवकारेवधारणार्थेत्रयोदशापि। एवंनाभिरुक्षाकदाचिद्वापुःछर्दिलक्षणोपेतामपवापित्तछर्दिलक्षणोपेतांवापथ्यापथ्य
लक्षणेत्। एवंतत्क्ष्मादोहरेत्छर्दिषिवातादीन्विमृशेत्। विशेषेणाशूलवेपथुहृल्लासैःनाभिनोवरेत्। नाभिहृद्रोगालक्षणोश्चानंतर
मेवक्ष्मणोःनाभिनोवरेत्। अधुनाहृद्रोगलक्षणमुपदिशतिमाह छ॥ नाभिहृद्रोगलिंगैस्त्वसमताःपंचचहृदाः। तेषांगुल्मनिदानोक्तैः
समुच्छ्रायेश्चसंभवः। वातेनश्लेष्मतःस्तब्धंतुद्यतेस्फुरतीवच। पित्तेनतुष्णातिसृष्टध्वंदरंश्लेष्मताहृदः। अकस्माद्दीनतांग्लानो। को
पंनाहमरुचिस्तृष्णा। कफपित्तेनतोहृत्स्यान्निष्ठीवनिष्ठालस्याहृच्छूलः॥ हृद्रोगाः पंचसंस्मृताः। ते
मकःपीतनाहृदः। श्लेष्मणाहृदयंस्तब्धंभारिकंसाम्यगर्भवत्। कासाग्निसादनिष्ठीवनिष्ठालस्याहृच्छूलः॥ हृद्रोगाः पंचसंस्मृताः। ते
त्रिभिर्निर्दोषः। वातेनाहृद्रोगेनात्यर्थंहृदयंशूलयते। अत्यर्थंग्रहेनरंगमयति। अन्येष्वपिहृद्रोगेषुहृदयंशूलयतेऽतिरायेनतु
वातजेहृद्रोगेनातिनातीव्रशूलसंतापीरातोहृद्विच्छेदाऽतिरायेनस्रस्तहृदयंतथाहृदयंस्फुरतीत्यादिक्रिया

यंतेनासोसामान्यलक्षणो।मुखशोषोजलान्नाभिरन्नद्वेषःस्वरसादःकंठोपलिंगाकार्कश्यंजिह्वानिःक्रमणंक्रमःप्रलापश्चिन्तवि
भ्रंशःनरग्रहोक्तामयाःमारुताच्छमतोरुग्विशेषतोरःक्षिणेभ्रमः।गंधज्ञानाभावेस्पर्शज्ञानेनिद्राबलसादः।ग्लानोबुधनाहृद्वि
ज्ञेयपित्तान्मूर्छाप्यतिकृता।रक्तेक्षणत्वंप्रतनंशोषोहरीतधूमकःनिष्कारिणःसंशोष्यरक्तात्समुत्पद्यते।मुखशोषादिकंरक्त
ग्रहेक्तामयपर्यंतंनिर्दिष्टंरक्तासोरक्तसामान्यलक्षणंरक्तग्रहेक्तंरोगानुसारतोयोज्यः।शोषांगसादाधिर्यंदरः।वातारक्ता
यांश्यामताघासुरःपित्तोत्तरत्वायंमूर्छाश्रमेभवंति छ कफरक्तात्मकः।कंफारुणाहिकुपितस्तोयवाहिसुमारुतो।स्रोतस्सुसकफ
लेनपंकवत्शोष्यतेततः॥शूकैरिवाचितःकंठोनिद्रामधुरकृता।आध्मानेनाशसोनाद्यैःक्षिप्तपक्वाशयेचकः।अलसश्चमिथ
श्चसर्वैस्सर्वलक्षणः।श्लेष्मोद्भवाचभक्तस्यसंरोधाद्धातपित्तना।।कफःप्रदुष्टोनलमार्गमुत्रोत्तस्मारुतंमारुणाद्वि
सर्वकफस्तेनमरुतापंकवच्छोष्यतेततस्तस्मिन्कफेमुष्कसतिकंठःशूकैरिवाचितोव्याप्तःस्यात्।तथानिद्रोपद्रवश्चस्यात्
सर्वैःसंनिपतितैःसर्वोलेगानरस्यात्।आमोद्भवाचरक्तामक्तस्याहारस्यसंरोधस्यात्सावधातपित्तजा छ उक्तक्रोतस्स
रक्तजोतोभोजनतत्त्वंकुरुतेरोगतःकोष्ठंयाकुर्यात्पित्तंतेवसाप्रायपानातिपानोत्थाःस्रोतोरक्तात्रक्तायाश्चयानातिपानो
वरणभोजनेनकफेदुष्टेरक्तारक्तप्रदोषेकेनलक्षणेनरक्तात्मिका।श्लेष्मयोहदूषणंघन्यरीर्घरोगोपसर्गतःयानरक्तजातेतीव्रा
पसर्गात्मिकारक्तजाः॥उक्तेनक्रोतसानरस्यनपित्तेवर्द्धीतंजलेसंसेवमानस्यकुक्षारुद्रकोष्ठगतोयात्रक्तंकुर्यात्सापित्तंते

यानरक्तमन्यत्रोक्तमपानस्यमद्यपानस्यातिपानोद्भवासापित्तजैवापत्तीरक्तंरोःपुरुषस्यलेहनान्नरक्तपित्तजैवा
स्निग्धादिगुणयुक्तेनभोजनेनपानन्नमास्यात्।साकफसंभवरोगाःसरक्तश्लेष्मकेनलक्षणेनरक्तेरोगैःश्लेष्मरक्तंयेनिर्दिष्टंलक्षण
त्मिकारक्तमोक्तंश्लेष्मोद्भवाश्लेष्मोद्भवरीर्घरोगोपसर्गात्।रीर्घकालानुबंधाद्धातून्मार्गान्तरंगतारक्तमुपसर्गात्मिकारक्तजाः।मुनीद्रै
रितिशेषः छ छ इतिश्रीमदंगकुलपद्मश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायांसर्वांगसुंदराख्यायांनिदानस्थानेपंच
मोऽध्यायः॥ छ एजपस्मानिदानादेभेयतोभयाएजपस्मारोमत्रपनलक्षणमदात्ययोपिवक्ष्यतिहिंतत्रसर्वेषिसर्वैर्नोपंतेत्यप
रेत्रासभूयसाइतितस्मान्मदात्ययनिदानमुच्यतइत्याह।।अथातोमदात्ययनिदानंव्याख्यास्यामः छ तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मल
घ्वाम्लकरंत्वधिकंविदाहिमद्यंदूषणसोमात्विपर्ययात्तीक्ष्णादयोविषेचुक्रंश्चनोपधाविनोगुणाः॥इतितीक्ष्णोष्णा
दिगुणमद्यमस्मान्मद्योनेसाविपर्ययोवेपरीत्यंयथामद्यंतीक्ष्णंविषेधुक्रंमधुरस्निग्धविरेचनगुरुश्लक्ष्णंछलत्वंअतएव
तीक्ष्णादयोद्रव्यगुणाविषेपुक्रंविनमुपधाविनुत्रीव्रेषांतेविनोपधाविनाश्चनविभ्रमकारणानकेवलंमद्यादपिश
ब्दार्थः।ननुपूर्वतएवतीक्ष्णादयोगुणाःविषेपित्रादार्थंतएवमद्यनक्रुपंविषस्थास्तीक्ष्णादयोमद्यंतिन्मद्यस्थारसत्र
पुनरुक्तमाह छ नीविनातापुनायंतेविषेद्रुक्रंयंतेनिनेतीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यमहारीनोजसोगुणान्द्रव्यादिभिर्द्रव्यासंस्कारप्र
चेतोनयनिर्विक्रियं।आद्यैर्मदैर्हीनीयेवप्रमाणपतनेस्थितः।दुर्विकल्पहतोमूढःसुखंमत्तमुच्यतेविषस्थास्तीक्ष्णा

रणेयेगुणास्तेमारणात्पसेपद्यंते। उत्कर्षहानितउत्कर्षवर्त्तनात्तत्कर्षंतत्चामद्यंचेतोविकारंनयंतीत्याह। ननु स्त्रीभिःरत्नाभिर्गुणो
मेरादीनोजसःसंवेधिनोगुणाश्चेतोऽप्यसमंनारुष्टतामापद्यचेतोविक्रियांविकारंनयंति। आद्यमेरे। ननुतीस्त्रीभिःमेरादी
निमेतावरेवासुकिंरत्नैरित्यत्रनेनयाःठारेवहिरत्नासंख्याउक्तासिध्यते। अस्मेवतत्। किंसर्वैस्त्रीस्त्रीभिःसर्वैनपिमेरादीनस
चोप्यचेतोविक्रियांनयंतिनतुकिंपुनरिदंपतीस्त्रीभिर्किंपंतत्एवमेरादीनितिप्रतिपादनायसंख्याग्रहणं। उक्तंचनारदेन्य
तस्तुत्पेर्वावशेषतस्तेनसर्वत्रमेरेनेवनुल्लेखोभवतिवेद्यं। आद्येचमेरेपद्मासंपकोपजनकेपुमान्स्थितोमेघपानात्तारांति
कंसुखमधिगच्छतिरत्यनुत्कमपिसभावयतेनयावन्मुनिः। यंचस्वर्यंयुवतीनेषुपारतिःप्रथमेमेरे। पूनोवास्तविकंणंवातस्थाना
स्पुपमामुवीति। अनंतरद्वितीयेमेरेस्थितःप्राप्नोस्वार्थरहितेस्तेविकल्पेहतःपुरुषार्थान्नष्टःकार्याकार्यनिभिन्नोसुख
मित्यभिमुच्यते। सुखमितिज्ञानेनप्रथममेरोस्थन्नतरतोविमुच्यते। अधिकंतत्वातेनतेनसुखेनपरित्यक्तमेतेतारादिकमा
घंसुखंनानुभवेत्यात्मसोविरहितत्वात्। अन्येत्वाहुः अवमुच्यतेनिश्चितोतिसुखमेतारित्यभिनिवेशतेः। कंभतेमेरेस्थितःप्राप्नः
प्रमादायतेनेप्रमादनोणाहत्तामिरामुक्त्वात्सुभद्रेनोस्थाने छ मध्यमोत्तमयोःसंधिप्राप्यातरंलघ्वापुरुषाएतएतासमोनाकिंचिदशुभमाचरेत्। एवंसर्व एम०
नकिंकिंवाचरेन्नरः। मध्यमोत्तमयोःद्वितीयवर्तनीयोःसंधिंप्राप्यातरंलघ्वापुरुषाएतएतासमोनाकिंचिदशुभमाचरेत्। एवंसर्व ३९
मशुभमाचरेत्। एतएतेसहितःनामसोएतएतासमइति। त्रोकपार्थिवीरत्नामध्यमश्लोपीसमासः। एतेसावातासमोवेत्यर्थः।

एतेनतासमग्रहणात्सार्विकःपुरुषोनेहत्रीभवस्थांप्राप्नोतिरहितोनिरंकुशात्वयालनयथावालोपुरुहस्तीजडोवधिरलया
निरंकुशोनकिंचिदशुभमाचरेत्। उन्मार्गप्रवर्तनत्वात्। तेत्रोक्तरेवमुक्तासार्विकेत्रोचरात्तत्रंपहर्षमंउनलालसः। गीता
ध्ययनसोभव्यसुरतात्रोहत्तन्मेरः। एतसेदुःखत्रीलत्वमात्मत्यागचमाहसाकलहसानुवंधकरेनिपुरुषमरः। अत्रोच
भिद्रामाभ्यांगाभ्यंगमनलोलता। अस्तत्पानंचापकुर्यादेवामसेमहः। बालग्रहणंचशुद्धस्वभावाहस्तीसभस्त्रीण
रहितोपिकरात्किंचिदुत्पाद्यैहस्यानुत्रादृश्रवणकालोचितसकेतमुल्लप्यकुमाचरेत्। एवंतोबालोनिरंकुशोतिहितीयमु
पलक्षणं। तेनसःकिंचिच्छिन्नेघामिमामवस्थांप्राप्नुयात्। एवंहि। छ इयंभूमिरवघानोरोःत्रीत्यप्येरमास्परे। एकोपवहु
मार्गोयादुर्गतेरेत्रोकःपरंनिश्चयःत्रावच्छेतेन्नतीयेनुमेरेस्थितेःमरणादपियायात्मागतःपायतएहत्रो॥ अवघानंनि
घानामियंमरावस्थाभीमरणकरत्वात्। हीत्रीत्यस्यासमाहितत्वात्रेमरावस्थातरमास्परमावसघःएकोपमरावेत्रोघोबहु
मार्गोयाअनेकासुखायादुर्गतेःपरंनत्वारेत्रोकआचार्यन्नतीयेवित्तादिन्नतीयेउत्तमेमरेस्थितोनरःनेनसोविरहितत्वा
द्दीनश्चेदृपाकायवाङ्मनोलक्षणयारहितोनएवत्रावच्छेतेस्थाणुकल्पःस्यादपिनाएवंचसत्यसोयापात्मामरणादपिप
तएवमवस्थांप्राप्नोयतोमृतोमरणानंतरमेवत्रारीणांतरंत्रांप्राप्यसुखादिरहितोन्नतीयंमरावस्थांप्राप्नोपुरुषोअ
परत्रारीणांप्राप्तेनकंचिन्मुखादनुभवतीतिमरणादप्यस्यानंतएवं छ धर्माधर्मसुखदुःखअर्थानर्थीहानाहिता। मरा

रात्रौ नज्ञानानिकर्षेत्तच्छीलयेद्बुधः। मद्यमोहोभयंशोकः क्रोधोमत्सश्चसंश्रितः। सोन्मादमदमूर्छाणः सापस्मारयतानकः।
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्रसर्वमसाधुयत्। अद्यक्रियुक्तमन्नंहिव्याधयेमरणायवा। मद्यंत्रिवर्गधीधैर्यलज्जोरर्पिनाशनं॥
यस्मिन्नासक्तोयरासत्तेधर्मादीन्नज्ञानाति। तेनतद्विधंमद्यंबुधोमतिमान्कर्षेन्नीलयेद्यमसेतत्रधर्महानाभ्यसनंरवगु
रुपज्ञारिकः। अधर्मोहिसादिः। सुखमाङ्कारकोनुभवः। दुःखंनिपाततापः। अर्थउभयलोकहितमनर्थमहिते। स्त्रीत्येरिसनेनते
वासक्तिनिषेधयति। ननुमद्यपानमपिमहेनियतेमोहारंभः श्रितः। आश्रितः। मद्यातिपीतारंनंतंमोहारीनासद्भावात्।
अथवाकिमत्रचित्रंबहुनाभिहितेन। यत्रयस्मिन्मद्येस्मृतेर्विभ्रंशोलोपस्तत्रयत्किंचिद्दुष्टते। तत्सर्वमसाधुशोभनात्तत्रउन्न
सोनविहितः। हत्यबोधश्चसप्रथमोमदः। यत्रात्मविहितेनेनमः समध्यमः। यत्रसर्वस्वतुन्नसोविहितः सउत्तमः। तथाचमुनिः। मु
न्नसोविहितैः पूर्वैरिवप्रतिबोधने। मध्यमोविहितैस्त्वनुपतितेन्नत्तमोमदः। इति। अयुक्तीश्चाधियस्मात्युक्तायोजितम
न्नंअधियस्मात्। यहरंनरपिकर्मवेगाद्याधयेमरणायवासंपद्यते। मद्यंचयुक्तियोजितंत्रिवर्गहरंपिनाशनं। युक्तिपीतंपुनस्त
देवत्रिवर्गहीनोसाधनमित्यपिशब्देनद्योतयति। नास्मैवयुक्तिंवस्माणेनग्रंथेनप्रतिपादयन्नाह॥ छ॥ नातिमाद्यतिबुद्धिमान्नरः
नातिहास्यहास्यानाः स्निग्धाःसत्त्ववयोयुक्ताःमद्यनित्यास्तरुणाः। प्रेरःकफाधिकामंरवातपित्तहठाग्न्यः। विपर्ययेनतिमाद्यति
विश्रब्धाःकुपिताश्चये॥ एतएवंविधानरानातिमाद्यतिनतोबलवद्भिः पुरुषैः नातिहास्यैः महाहास्यैः। स्निग्धैः सत्त्वयुक्तैस्त्रयो

पुरुषैर्मद्यंचिन्तेस्तरत्त्वयेमद्यपक्वस्त्रप्रसन्नैः। मेदोधिकैः कफाधिकैः स्वल्पवातपित्तैः दृढाग्निभिरल्पाग्निभिर्मद्यं पे
यंनातीवविपर्ययंकुर्यात्। अस्यतंत्रकारकथितापयुक्तैरत्रैवांतर्भावोनेनतत्रतानतः। विपर्ययस्त्वाधिक्यादिष्टाद्दोषादीनांन्यू
नाधिक्यात्। अतिबलिनोयावद्दृढाग्नयश्चनरास्तावद्विश्रब्धाअप्रतिमंवेरंस्मरहणीयंवसुरेभ्यःपेपीयते अस्माभिरितिहृतमनस्काविश्व
स्ताःतथाकुपिताकुद्यतेतिमाद्यंतो छ। मद्यंनवास्मरूक्षेणासानीरेवहुनाप्यिव। वातात्यिताकफाभ्यांवैश्वचाःसुमेद
स्यायाः। सर्वंपिसर्वदोषंतेयंतेपरेत्रस्तुभूयसा॥ अस्मरूक्षेणचमद्यंनपीतेनसर्वेदोषातिमाद्यंति। वातात्यादिः। वातादिभिः दूष्य
कस्थितैर्दोषैः संनिपातेनचेतिचशब्दोमहात्ययाधवस्तुस्वाभाव्याज्ज्ञायंते। नानाधिकाः सर्वेपिमहात्ययाः सर्वेरेवदोषैर्जायंतेभूय
सावाल्पेनतुव्यपदेशः सेतामवृत्युंवातमहात्ययोयावज्जीन्निपातमहात्ययोयमिति छ सामान्यलक्षणंनयाप्रमोहोहरेय
व्यथाविदूरः प्रतनंनश्वासोमांसंयोत्तरोसविसूरःपाश्चास्थिरुक्पोमर्मभेदस्त्रिकग्रहः। डेणविवेधस्त्रिमिरंकासःश्वासः
प्रजागरःस्वरोतिमात्रेविदृभम्बुमूर्छानविभ्रमः। प्रलापछर्दिरुक्शूलोभ्रमोदःस्वप्नदर्शनं। वेगाषाज्ञागाःश्वासःकंपमू
रुतोनिलात्। एवंभ्रमस्तुसंतानिपेतेश्वसहाभवेत्। पित्तादाहोहरस्वेरमोहानीसारन्यूमाः। रोहरहितहारिद्रोरक्तनेत्रकपो
लता। श्लेष्मणाछर्दिरुल्लासनिद्रागौरवं। सर्वेजेसर्वलिंगंत्रिमुक्तामद्यंविवेत्तुयः। सहसानुचितंवास्यतस्यधीसकविच
यः। संवत्सरोमारुताक्रोष्टुर्वलस्यविग्रहनः। धीसकेश्लेष्मनिष्ठेवकंठश्लेषोतिनिद्रता। मांसाहस्तंवनिद्राचित्तयेगंत्रिरीतं

रुक्षारुक्षकंठरोधःसंमोहःकासनश्लेष्मविड्भेदः।निद्रानाशःपक्वश्लेष्मोत्क्लिष्टात्मा बुद्धिपूर्वं नृत्तादिविकारेःस्वरूपतेजातुनसत्त्वशरीरमानसेः।तेषांमरात्मपथानांसामान्यंलक्षणंप्रमोहारिष्टःस्वप्नदर्शनपर्यंतंविशेषारिष्टंतेनमरात्मपथेनागतारिष्टंप्रेतेःसहभाषणंरतिपर्यंतंस्यात्।पित्तेनमरात्मपथेनरक्षारिष्टंकरक्तनेत्रकपोलतापर्यंतंस्यात्।श्लेष्मणामरात्मपथेछर्घारिष्टंमंगलोत्सवपर्यंतंस्यात्।सर्वेनमरात्मपथेसर्वोलिंगत्वंभवति।संप्रतिध्वंसकचित्तयोर्लक्षणयति।मुक्तेत्यादि।मद्यंमुक्ताचिरंकालेपरित्यक्तयःपुरुषस्यरवसहसातिमात्रयापिवत्यपवापरनुचितमात्रंमद्यंतत्सहसातिमात्रंपिबेत्तस्यतस्यपुरुषस्यध्वंसकचित्तेयोमारुतादुवेत्।तापनाकिंभूतोकपोत्तच्छ्वासाध्मेरुर्बलस्यपुनःपुंसोत्तोविशेषेणाभवेत्तं।ध्वंसकेश्लेष्मनिष्ठीवाश्यःस्युःचित्तेश्लेष्मगतिरोतिरुगाघाःस्युःशारीरमानसानांरोगाणांमध्येकारणमितत्तत्रयःपुमान्जितात्मामेध्योनिद्रोबुद्धिपूर्वंनोद्विष्टकारीसन्करोतिचेत्तशारीरैमनिसैर्वाविकारैःस्वरूपतेनाक्रम्यंतेअथमद्यपत्तेनोवहतिकारणसामान्यान्मरारीन्लक्षयति छर्दनोमोहरहिताहारपरस्यस्युस्त्रयोगराःरसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाःमरमूर्छायसंन्यासपथोन्नरवलोन्नराः।मरोत्रदोषैःसर्वैस्तुरक्तमद्यविषैरपिसंक्लेशनल्पुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः।रूक्षत्रुटावारुणानुमेरवातकृतेभवेत्।पित्तेनक्रोधनेरक्तपीतनामःकलहप्रियः।स्वप्नसेवदृष्टाकृपांडुःकफाद्यानपरोलसः।।रक्तःप्रक्षनस्यमोहप्रक्षनस्यतपाऽन्नपक्ष्याहारपरस्यत्रयोगराःस्युःजोपंत्।किंभूतः।रसश्चासृक्चेतनाचतावहंतियांतिस्रोतांसितेषांरोधःसमुद्भवोहेतुर्येषांतेरसासृक्चेतनावाहिस्रोतो

रोधसमुद्भवाःमरमूर्छायसंन्यासाएतत्संज्ञाःतेत्रयोत्तरंबलीत्तराःयोयउत्तरोपयोत्तरंबलस्योत्तरंबलस्योत्तरंयेयोसर्वोत्तमःसंनिपातेनरक्तात्मधोगदर्शिता।पित्तस्यिंगंचमद्येनविकृतेहास्वरूपंगतावित्रासःकंपोतिनिद्राचसर्वेभ्योप्यधिकस्तुसः।।लक्षयेल्लक्षणोक्तर्याद्यान्नरोत्तारिषु।।नएवमरमूर्छायोर्बलंवाल्पमारिपसंज्ञासाम्यर्थः।अत्रएषुमरारिषुमरःसन्निपातेनरक्तोनमद्येनविषेणचसंक्लेत्यारिष्टंवातोद्भवेमरेसन्निपातेनमक्षानल्पताभाषाणर्षभवेत्।पित्तेनक्रोधनारिष्टलक्षणंःकफात्तस्वल्पसंबद्धवाक्यारिष्टलक्षणंःसर्वात्मासर्वरोषलक्षणंःसंन्निपातेनरक्तारिष्टंमरेलक्षणंस्यात्।मद्येनमरेविनताचेष्टानष्यास्वरस्यविनतिःमत्तस्वप्नांगस्यत्वंविषेविषोछेमरेकंपोतिनिद्रास्यात्।सर्वेषुमरःमर्वेभ्योधिकंलक्षयेदित्यारिष्टंरोगिणोनाघछेषुवातारिष्टलक्षणंनीयात्।कृतालक्षणंकर्षीस्वलक्षणंकर्यणंअथमूर्छायंलक्षयति।छ।।अरुणाभित्यादिअरुणंनीलंत्रसंवाखंपश्यन्नप्रविशेन्नमः।त्रीघ्रंचप्रतिरुध्यंतंस्त्रीवेषपुरुषंनमः।कालरूपंपश्यंवारुणछायंमूर्छापेमारिष्टंतात्मकं।पित्तेनपीतंरक्तंवानभःपश्यन्विशेन्नमःविबुध्यंतंचसंस्तंभोहारुनरंतापयोहितं।भिन्नविट्पीतनीलाभोरक्तपीतांकुलक्षणंःकफेनमेधसंकाशंपश्यन्काशमारिष्टं।तमस्विंरंचबुध्यंतमहत्वासःपश्येत्कंगन्धर्वान्गुरूंश्चसिद्धमित्रंरोगंदृष्ट्वमविनश्यंतंसर्वोनतिस्त्रीभिरीक्षेरपस्मारंवापरः।पातयतेपुनश्चेष्टविना

बीभत्सचेष्टितैः॥ मारुतोऽवेमूर्छायेऽरुणाघ्रन्तमंवर्ममाकाङ्क्षोपद्रवनपुमांस्तमः प्रविशेत्। मूढावस्थाप्रयोजनं॰ स्त्री घ्रं चप्रतिबुद्धोनसञ्ज्ञालभते॰ दृष्ट्वाऽवेषुन्नमयुतःनष्टाकाङ्क्षर्यादिवस्थान॰ पिनेनमूर्छायेरक्षेपीतेजानभःपद्रवस्तमः पुमान्विशेन्मूढावस्थाप्रयोजनं॰ सहसैवेनबुध्यतसंज्ञालभते॰ तथाराहणरूपीडितःतथाभिन्नविशीर्णकः॰ कंकेनमूर्छायि मेधाभमाकाङ्क्षोपद्रवस्तमःप्राविशेत्॰ चिरणाबुद्धोतसंज्ञालभते॰ दृष्ट्वासादिमानतथाईणाचर्मणाबद्धवेष्टितैरवत्रिभिर्वे धैःयोमूर्छापःसर्वाकारःसोऽप्रणेपस्मारवाञ्छ्रो घ्रंबपुरुषंनिश्चेष्टंपतंतपतितंविनाक्षीभन्नचेष्टितेरपस्मारोछानिर्दि शेत्॰ तानिवेष्टितानिवृद्धकेपितेत्यर्थः॰ रद्यनीसन्यासंलक्षयितुमाह छ रोषेसुमरमूर्छायाःनतवेगेषुरेहिना॰ स्वयमेवोपद्र वाम्पतिसन्यासानोषधैर्विनाकाङ्क्षेहमनसाचेष्टामाश्रिष्यातिबलाबलाः॰ सन्यासंसन्निपतिताःप्राणायतनसंश्रयान्॰ कुर्वंतितेनपुरुषःकाष्टवन्नोमृत्तमपमः॰ स्त्रिपेतस्त्री घ्रंस्त्री ध्रंचेष्टिकिञ्चानप्रपुज्यते॰॰ मरमूर्छाश्चनवेगेषुरोषेषु ससुखयमेनौषधंविनापित्र्याम्पंति॰ सन्यासःपुनरौषधैर्विनानश्यंतिमंति॰ वाक्केरेहश्चमनश्चेतोचेष्टापथास्वलक्षणा मांश्लिष्यमलाकांतपित्तकफाःसंनिपतिताःएककोपंरिताःसंन्यासंकुर्वंति॰ किंभूतोऽतिबलात्तपाप्राणायतनसं श्रयाविशेषेणरेरमाश्रयाःतेनसंन्यासेनपुरुषकाष्टभूतंस्थाणुकल्पंतथामृतोपमंतत्सरन्त्रामंतरंस्त्री घ्रम्त्रिपंतेपरि स्त्री घ्रंविकिञ्चानप्रपुज्यते॰ म्त्रियतइतिसंभावनायांलिङ्स्त्री घ्रंविकिञ्चनाऽऽवेदित्यत्रोदाहरणार्थमाह छ अगाधश्चा ४१

हषड्लेसल्लिलोघ्रवातेऽ॰ अभिन्नासेवमेऽकंतंनरमाशुनिवर्त्तयेत्॰ अगाधेऽनल्पेऽस्तोकेसल्लिलोघेतथाग्रेलेह लेमकर्णेरप्राणाहरेप्राणाभूयसिंतथान्नतेऽग्रेऽधसिंतथातस्मिन्निमर्कंतंनरमाशुस्त्री घ्रंनिवर्त्तयेतस्माद्दूरेरेवंस न्यासंविनिमर्कंतमाशुनिवर्त्तयेत्॰ अनेनोदाहरणेनमरात्सयनिदानंप्रदर्श्यत्रयस्यमाधिंप्रदर्श्यन्॰ स्वस्थस्यकालहाम नमप्यत्रव्याधेनकार्यमितिद्योतयति॰ रद्यनोमरात्सयनिदानत्वाद्रस्यमद्यस्यमद्यनेवोपसंहारंकुर्वन्नाह छ मरमानरो षतोयप्रभृतिभरीरिभिर्निर्जेः परिष्वंगःपुक्कायुक्कंचसमपुक्कंविपुक्कंनमद्यनमरीरिभिर्निर्जेःसहज्ञातेःशत्रुभिर्निर्जैर्विना शकीरिभिःपरिष्वंगोऽतिसंश्लेषोभवति॰ नकेवलंमद्यनमरात्सयोगोयावत्पुक्कापुक्कंसमंत्रुल्यंसपद्यते॰ पुक्कमनुष्यं युक्कंतदुभयेसमंज्ञापनो॰ कार्याकार्यंनुजानातीत्यर्थः॰ पतंश्चेवंयतोमद्यपाने पुक्कोगरीयस्त्वपुक्कश्चप्रागेवरक्षितो॰ आयोहि तीयरत्नभवत्स्मप्रतिनियतमकाम्यते॰ उभयत्राप्यगतिर्निर्मुक्तेनियतोसकेगरिक्ता॰ पुनरपिमुक्तेर्दर्शयन्नाह छ वस कालरेत्रासात्मप्रज्ञातिसहायामयवयोसिप्रविभज्यतरत्नरूपयारिपिबतितत्तःपिबत्यमृतं॰ बलकालादोनपीवभेषबुध्या विमृश्यतरत्नरूपंतद्योम्पंयदिपिबतितत्तोःमृतंपदंति॰ मद्यमाहेनामृतमास्वादयतीत्यर्थः छ इतिश्रीमृगांकदत्तपु त्रश्रीमरदत्तरत्नविरचितायामष्टांगहृदयटीकायांसर्वांगसुंदरास्यायांनिदानस्थानेयष्ठोध्यायः॰ मरात्सयनिदानानं तरंस्त्रीनिदानमेभयुक्तोपतोःरिभिर्निर्जेः परिष्वंगरत्सुक्तमस्त्रीसिचमिपुसहज्ञानीतिधस्मृतं॰ तस्मात्स्त्रीनिदानंप्रक

म्पते ॥ दोषास्त्वग्मांसमेदोसिरास्नायुविविधान्व्रणान्नानाविधान्मांसांकुरानपनयन्नानागुः १ अनेनसर्वेषामप्य
र्शसांगुरुमेदोरिक्तानांसामर्थ्येनसंप्राप्त्यान्नतीनिरूपयति।दोषाःवातादयःत्वग्मांसमेदोसिरास्नायुषिवान्व्रणानपनयन्मां
सांकुरान्कुर्वंतिानानाविधान्नार्शसिगुरुनेत्रेतुतेदोषःआरिरुक्षुणैकरणेनासाद्दीनांप्रेरणेकिंभूतान्मांसांकुरान्विविध
व्रणान्नानासंस्थानानानात्वेसमासतःसंक्षेपतोदुःखहेतुप्रकारणेकर्षमिसाह ॥ सहजन्मोत्तरोत्थानमेतद्दुःख
मासतनःशुष्कत्वाविविधमेतत्व सहजन्मचोत्तरंवसहजन्मोत्तरंतपोरुच्छानंसहजन्मोत्तरोच्छानंतनमेतद्विद्योषायस्मात्
कानिचिच्छरीरेणासहजातानिकानिचिज्जन्मोत्तरभावीनिनात्थाशुष्कत्वाविविधमेतद्दुःखकानिचिच्छुष्कानिकानिचि
त्स्रावीणिअपनाहोविस्फुरुमथतएवगुदापरपर्यायंलक्षयति ॥ गुदःस्थूलांत्रसंज्ञायःअर्हपंचांगुलप्रमिसिसिरो
ध्वंहीगुलस्थितानःबल्मःप्रवाहिणीतासामंतर्मध्येविसर्जनीबालस्यसंवरणीतस्यागुदोष्ठोबहिरंगुलोपवाध्वंम
माणेनरोमाणपत्रततःपरं स्थूलांत्रसंज्ञायःआश्रयोपस्यमुएवंविधोगुदःस्थूलंपरंत्रेजत्रप्रतिबद्धरत्पर्यंतःकिंप्रमा
णोसोअर्हपंचांगुलःअर्हनोनानिपंचअर्हपंचत्रयाकमार्थंवारिक्षमुमासः।अर्हपंचांगुलानि।एषासोअर्हपंचां
गुलपरिमाणाःसार्हपंचांगुलःसार्हचतुरंगुलप्रमाणाःतस्मिन्गुदेनिस्तोवल्मःत्रिसंख्यास्थितिःकियपरिमाणाःअर्ध
हीगुलाधअधिकमर्हमंगुलंपरिमाणंयासांताएवेअप्यसोनिस्रणामर्थानुगतानिनामानाह ॥ तत्रमध्येप्रवाह

णरंतःअंतरेस्थितावल्लीप्रवाहणीतिकथ्यतेःमध्येमध्यस्थितावल्लीमलस्यप्रवाहतोवहिर्विसर्जनीतिभण्यतेगुरुस्यबाह्य
स्थितामलस्यसंवरणात्संवरणीत्युच्यतेःतस्यसंज्ञापाबलेरंगुलेतत्परिमाणाबहिर्बाह्येगुदोष्ठःस्थितःप्रमाणेनपरिमाण
तोगुदोष्ठःअर्धहीयवःस्यर्हपवप्रमाणस्ततोगुदोष्ठात्परतोरोमाणपत्रगुदरजापंते ॥ तत्रेदुःसहोच्छ्रायवल्लीबीजोप
तप्तताःअग्नीसाबीजतप्तिसुमातापित्रपचारतः॥देवाद्यताप्यंकोपोहिसोनपातप्यतामतः॥असाध्यमेवमाख्याताःसर्वे
रोगाःकुलोद्भवाः॥तत्रेतिनिर्देशोसहजानाकालभाविष्वर्शःसुसाध्येसहोच्छ्रायनामर्शसाहेतुर्बलीबीजोपतप्तताबलाःसं
बंधिबीजवल्लीबीजेषुकालेवायाःपस्मात्मांबल्लीउपघातेउपतप्तस्यभावउपतप्तताःअग्नेर्विकारस्करणसमुच्छ्रायःवातपित्त
कफैःयोदितेवल्लीबीजसेपतप्ततोच्यतेःसाचबीजोपतप्तिबीजोपतापोमातापित्रोरपचारतःमाताचपिताचमातापितरोत
योरपचारेणपथ्याहाराविहाराद्रिक्ततःतस्मात्तथारेवाततथाविधःप्राक्तनात्कर्मणोबीजोपतप्तिस्तस्यामातापितुरपचा
रेवाप्राप्यतस्मात्संनिपातेप्यकोपस्तस्मात्तान्गुणान्असाध्यान्।एवमनेनसर्वेषांप्राणिनांसर्वेरोगाःकुलोद्भवाःआख्याता
बीजोपतप्तप्रचारसाध्यात्मर्थः ॥ सहजानिविशेषेणरूक्षरुर्दर्शनानिच।अंतर्मुखानिषंढनिरारुणोपद्रवाणिचसहजानि
विशेषेणरूक्षारिगुणयुक्तानिभवंतीतिविशेषेणसनेनघटयतीउत्तरजातान्यप्येवंभूतानिभवंतीति ॥ षोढान्यनिष्पक
दोषसंसर्गनिचयात्तनःशुष्कर्णीवातश्लेष्मणामार्दर्णीस्वस्रपित्ततनःयान्यस्मात्पुनरजातानिअर्शांसिषट्प्रकारणि।एष

कृरोषैर्वातपित्तकफैः त्रीणि तथा संसर्गो सर्वे कृतयानि चरणेन ॥ तथा रक्तेनेति षट्चं षोडशमहेः पृथोदरणिः शुष्कश्चाविविभेराद्यष्टेषु
सुकं तत्र शुष्कमणिपातिवातकफाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्यां पञ्च नि त्वाट्टौ ॥ णिता मस्तपित्ततः तथैव व्यस्तसमस्ताभ्यां भवंति छ रोषप्र
कोपहेतुप्रभृतिरुक्तेनसारिते अन्नो मलेति निचितं प्राक् पूर्वं सर्वैरणिति निर्हृतिरोषप्रकोपहेतुरिति तेनरोषप्रकोपकारणे
नवक्रोसारिते मरुद्गमिते अग्निमारिद्वाधातारः सम्यक्कामगच्छन्भूयसामलं चैनेवं संपद्यते ततरमाह मलेति निचितेम
लेपुरीषाख्येति निचिते प्रवृद्धे सांसकुरजननपेग्ण्यापुरपानाख्यः पायोः संबंधिनी षुवस्तीषुतेमलेनिचिते निचितेधत्ततेद
ग्रामलक्ष्मेति संपर्कात्नाः वलयाभिषक्तपूर्वेपः प्रकोन्नरहाः संपद्यते तासुचाभिष्यणमूर्तिष्वङ्गीसिक्तपूर्वेसुत्तरकालजानाम
यीसांसंप्राप्तिः तथा च तेनवायुः कुपितोबलंवर्णहरणाह छ पुनश्चातिव्यवायतः भयानसंस्तोभविषमकरिनोकूरकासनात वस्ति
नेत्राग्रमलेष्वीवतलचेलादिधरणात भङ्गोगीतावसंस्पर्शात्प्रतताति प्रवाहणात वातस्तस्यात्तदोषभरणात्तरुरीरणात तूदर
ल्मातिसारणग्रहणीशोफपांडुभिः कर्शनात पुनरितिनिर्देशात्पूर्वोक्तेनहेतुनावायुः कुपितः तथाव्यवायादिभिः कुपितरितगम
यति वस्तारीनोधरेनसंवेधः प्रतनातिप्रवाहणेन रोषादिप्रवर्तनं वातमूत्रशुक्तदोषाणांतरीरणमितिप्रवाहणो
रीरणयोः दूषोरुपादानं त्वणादिभिः कर्मणादितियोसं छ विषमाप्यश्चचेष्टाभ्योयोषितांपुनः स्त्रीमगर्भप्रपतनात्तगर्भदू
ष्टिप्रपीडनात्दृष्टेश्चापरेवापुरपानः कुपितोमलापायुवलीषुतेधत्तेतास्वभिष्यणमूर्तिषु जापंतेशोसितपूर्वलक्षणंमरुद्व

ष्टिता विरेभः सछिद्ररनेपिंडिकोद्वेष्टनंभ्रमः सादोंगनेत्रयोः शोफः शुक्लदृष्टेरथवाग्रहः मारुतः प्रचुरोमूढः प्रायेनाभेरधश्चर
नासरुक्सपरिकर्तश्चनछर्द्यन्निगीछतिष्ठनन्नाक्षेपमानोतिसार्यमाणेप्रभूतमूत्रमलाविरश्चद्धूमको
ल्मकः शिरःपृष्ठरसाभूलमालस्यंभिन्नवर्णता नेदेष्टियाणारोबलंक्रोभेदुःखोपवारता आध्मानकाग्रहणीरोषयोदुर्गुरो
दरेषुचैतान्येवविद्धेनेजातेषुदुरुतनामसु सादसारिविषाराचरणाकाघयोषितोपुनरितिपुनःशब्देनपूर्वकैर्नयः प्रकारै
र्नयः प्रकारांतरमाममगर्भप्रपतनादिकंगृह्यतेतदुरोरपरेरप्यनिर्दिष्टैरपितत्प्रकोपहेतुभिर्वापुः कुपितरितियोज्यातेषामरोगा
पूर्वलक्षणंभरुवद्विद्धेनेत्यादिकंग्रन्थतग्रहणपर्यंतं अत्रचपूर्वलक्षणमध्येग्रन्थदेरोथवाग्रहरितिनाद्वेष्टकस्यचित्पुरुस
स्यदुरितिसुष्ठुवाक्सुभिन्नवर्चस्त्वकस्यचिद्दृष्टवर्णत्वमित्यथवाग्रहस्यार्थः मारुतरितिसामान्योक्तावायुरुक्तः प्रायोभेषाभू
यिष्टत्वान्नाभेरधश्चरनगछन्प्रचुरोभवतिततोमूढस्यमूढवमूढः क्रियामात्मीयांत्तेषांतन्नताहित्वेववर्तमानः तथासरुक्
सशूलःतथासरपरिकर्तनवर्तनेसपरिकर्तनः छिद्रेन्निवतछर्द्यन्निगीछतिस्वनन्नाक्षेपमानःतथाग्रन्थकूजनान्वितः
भवतितथाग्रहणीरोगाविष्टाग्रहाभवतिएतान्यात्युग्रहणीरोगाणिहतनाम्नवर्तेःसुजातेषुविद्धेनेहविद्धमाप्नुवंति
निवर्तमानोपानाहिनेधमेमार्गेरोधतःश्लेष्मपक्वान्निलान्मान्सवेदियग्रहणीरोगान्तथामूत्रग्रहतिपतकफाद्वृत्तेसाग्रयान्
मरुद्गर्यग्रेतनःसर्वोभवतिप्रायसाऽग्रीसःतत्रेगभ्रग्रहोग्रहिरीनः क्षामोतिनिःप्रभः अग्रसारेणिगतछर्दिरोतेनुष्ठुवरुमग्न

छेरूपद्रवैर्ग्रस्तोयथोक्तैर्मर्मपीडनैः॥तथाकासीपणासाम्यवैरस्यश्वासपीनसैः॥क्रमोगभंगवमथुज्वरपुष्पपुटूरैः॥तैरस्रोभिरेषो
मार्गरोधाच्चापनोनिवर्त्तमानऊर्द्धप्रहृतःसर्वानिलान्समानोदानव्यानप्राणान्सर्वेद्विषशरीरगतानप्रत्याहरणरूपतयास्रोभप
नसंरंभानक्रुर्वेत्तूषाम्रशरीरध्मानंश्वासारीश्वासान्नपानसहाधारणप्रवर्त्तमानान्स्रोभपन्नाग्नेमहतिमेरकेतिततोग्निमा
ईवारिकातकारणात्रीपणार्त्तीमोरुनाभवान्नत्रारिकःस्यात॥अर्त्तमरत्पत्रार्त्तीआरिष्टारुक्॥विगतच्छायोदुमोतंनुजुष्टःपत्रो
द्गविरहाघस्माच्छायोरहितस्तथेवार्त्तमूर्त्तोभारहितःश्लेषोपमालंकारस्तथेतिनकेवलंएवंकिंरूपद्वेषैस्तोपित्तुकासारिभि
रपीत्यर्थः॥ केवलाधिर्यतेभिर्यत्रार्कैरत्रमरिपीडितः॥त्तामभिन्नस्वरोध्मापन्मुहुःक्षीवन्नरोचकी॥सर्वपर्वास्थिहृल्लासिपा
सुवक्त्रणशूलवान्॥गुरुनस्त्रवताप्यक्षोपुलाकोरकसन्निभो॥विवद्धमूत्रंशुष्काईपकाभंचांतरंतरा॥पांडुपीतंहरिद्रंपिच्छि
लंचोपवेश्यते॥गुरुंकुरुबद्धनिलाःशुष्कान्विमिश्रिमाचिताः॥म्लानाःप्रणावारुणास्तस्त्रावविषमाःपरुषाःखराः॥मिथोविस
दृशावक्त्रास्तीक्ष्णाविस्फुटितानानाः॥विवीकर्कंधुखनीरकपीलीफलसन्निभाः॥केचिद्रक्तंबपुष्पाभाःकेचिन्मिश्रार्थकोपमाः॥मि
श्रःपार्श्वासकंघूरुवंक्षणाप्यधिकव्यथाः॥तत्रपूयप्रविष्टंभद्रूहरोगेचकप्रहः॥कासश्वासाग्निवैषम्यकरीनाभ्रमावहः॥तेन
तेंत्रिंथिनेस्रोकस्तत्रार्द्रसप्रवाहिकंरुक्केरूनपिच्छानुगतंविवद्धमुपवेश्यते॥तत्रस्रवन्नखमिणम्त्रनेत्रवक्त्रश्चजायेतेगुल्मश्लीएम॰
होरणष्ठीलासंभवस्तनएवच॥अरुमरिपीडितरसत्रयापोरिमारिनाक्वहुलवचनात्दूस्वःअथवाश्मरीपीडितइतिपाठःस्रा ४५

एमरंतःअंतरेस्थितावलीप्रवाहिणीतिकथ्यते॥मध्येमध्यस्थितावलीमलस्यप्रवाहतोबहिर्विसर्तनीतिभण्यते॥गुरु
स्यवाहास्थितामलस्यसंवरणंमोभिन्नश्चस्वरोयस्यसएवंतथाध्मयन्चिंताव्याप्तःतथानिष्ठीवनाद्भिर्युतः॥तथागु
रुनापिच्छापुलाकोरकसन्निभोत्रवताविवद्धरुकमुपवेश्यते॥पुलाकःकुत्सितेधान्यभेदेप्राप्तपाकेधान्यंपुलाकउच्यते॥
आगमःधान्यंपुलाकोनिष्पन्नमितिअन्येतुयवगोधूमारिस्तेरपुलाकोरकमित्याहुः॥तस्योरकेनतुल्यंविवद्धमुक्तमिति
करांचिद्राहुतेकरांचिदुक्तंद्रवंभवति॥वातान्त्रीगुरुक्रूरइत्यारिवातादधिकागुरुताःशुष्कारिगुणमुक्तविषमसंस्थाना
नुद्दीर्णलक्षणारिदुःसंस्थिताः॥परुषःश्यावकपत्रारिलक्षाःखराःमिथःपरस्परमनुल्यावक्त्राधनुःकोद्यारिवत्तथातीक्ष्णा
रुंकुरवत्तथाविष्कुरितंकेसरारिवरानंतेयेषांतएवं॥स्त्रिग्धाघनेकोपमानोपादानात्तेषांविविक्तरसानांथैत्रिरूप्यारि
ष्वधिकव्यथाःतथात्तवच्छ्वारिष्टरक्तस्यकासारिक्तनस्तेनतेनःपीरितोग्निर्नारिकमुपवेश्यते॥तत्रस्रवन्नारिश्चस्यात्॥ततस्त
वचगुरुक्रूरेभ्योगुल्मारिसंभवः पित्तोत्तरानीलमुखान्रक्तपित्तारिसितप्रभाः॥तत्रस्रस्रवारिणोविस्रासतनोमरुःस्रुचा॥
पित्तान्नसांनीलमुखारक्तारिलक्षणाहारिद्रवप्रस्तारयपर्यंतंतत्रस्रमंसरंक्लेदवतीत्यभीक्ष्णंरिणातिस्तनवोनघनाः
श्लेष्मणोरुक्षवत्॥मरुवःस्निग्धपुष्पारिवत्॥स्रुचाश्लिन्नमांसारिवत्॥ शुष्कजिह्मःपक्वस्तनलोकोवक्त्रसन्निभाःहारु
णाक्षहरस्तेरत्नएष्ठीलारुग्मिाहरोःश्लेष्माणोदूवनीलोश्लाषीतरक्तामवर्च्चसः॥पवमध्यहरिसीताहारिद्रवर्णनखारमः॥

श्लेष्मोल्वणामहामूलाघनामेरुरूक्षःसिताऽछूनोपचितास्निग्धाःस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः।पिच्छिलास्तिमिताश्चस्त्रीणांकट्यादयः
स्पर्शेनप्रियाःकरीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसंनिभाः।वेत्रवर्णानाहिमःपायुषस्तिनाभिविकर्तनः।सकासश्वासहृल्लास
प्रसेकारुचिपीनसाःमेहवच्छ्लीपदंगलगण्डश्लीपदंगुरुकारिणाः।क्लैब्याग्निमान्द्यवृद्धिदर्शनप्रायविकाराः।वसाभःसकफ
प्रायपुरीषाःसप्रवाहिकाःनखवर्तिनभिघातेपांडुस्निग्धत्वगादयः।बहूपमानत्वेपूर्ववातसंस्थानवर्णावैविध्यार्थं।इत्वा
रीनांवृद्धासंबंधः।पंचमध्मपंचमध्यसंस्थानाः।हरितापूर्वारिवर्णीपीतहरिद्राश्चत्वगादयोयेषांतएवं।आरिष्टाहनवि
ल्मत्वारोगाश्चतेश्लेष्मोल्वणादत्यादिश्लेष्मादयोसंमहामूलेत्वगादिकंलक्षणंपांडुस्निग्धत्वगाघनेबद्धनि
म्नादत्यनेनापिनोल्वणादत्यनेनचनिर्दोषसर्वदोषमेवमज्ञोसान्निरोषजंत्वधातयतितेनसर्वोएषज्ञोसिन्निरोषजानिभयसानु
षयेरुग्रहनिबोध्यं संसृष्टलिंगाःसंसर्गनिचयाःसर्वलक्षणाःरक्तोल्वणागुरुकीलाःपित्तात्तनिसमन्विताःवट
प्रवेहसदृशागुरुविडमसन्निभाःतेनसर्पेदुष्टमुष्णंचगाढविड्भेदिपीडिताःस्रवंतिसहसारक्तंनस्पर्शातिप्रदूषितः।मेकाभःपीड्य
तेदुःखैःशोणितत्वसंभवैःहीनवर्णोबलोत्साहोहतोजाःकलुषेंद्रियः।संसर्गाद्गुरुकुणःसंसृष्टलिंगाःस्युःनिचयात्स
निपातात्सर्वलक्षणाद्रोषत्रयलक्षणयुताःरक्तोल्वणारक्ताधिकाःगुरुकीलाःपित्तस्यात्तत्सालक्षणेनसमन्विताः। सम०
रक्तारिकंकलुषेंद्रियएतेनरक्तार्शसालक्षणंबोध्यंगुरुंकुणंतिप्रदूषतेपिगुरुकीलात्सुक्तेविचित्र्यार्थंतेवगुरुकीला ४६

श्लेष्मोल्वणामहामूलाघनामेरुरूक्षःसिताऽछूनोपचितास्निग्धाःस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः।पिच्छिलास्तिमिताश्चस्त्रीणांकट्यादयः
स्पर्शेनप्रियाःकरीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसंनिभाः।वेत्रवर्णानाहिमःपायुषस्तिनाभिविकर्तनः।सकासश्वासहृल्लास
प्रसेकारुचिपीनसाःमेहवच्छ्लीपदंगलगण्डश्लीपदंगुरुकारिणाः।क्लैब्याग्निमान्द्यवृद्धिदर्शनप्रायविकाराः।वसाभःसकफ
प्रायपुरीषाःसप्रवाहिकाःनखवर्तिनभिघातेपांडुस्निग्धत्वगादयः बहूपमानत्वेपूर्ववातसंसकफप्रायपुरीषाःसप्रवाहिकाः
स्थानवर्णावैविध्यार्थं।इत्वारीनांवृद्धासंबंधः।पंचमध्मपंचमध्यसंस्थानाः।हरितापूर्वारिवर्णीपीतहरिद्राश्चत्वगादयोयेषांतए
वं।आरिष्टाहनविल्मत्वारोगाश्चतेश्लेष्मोल्वणादत्यादिश्लेष्मादयोसंमहामूलेत्वगादिकंलक्षणंपांडुस्निग्धत्वगाघनेबद्ध
निम्नादत्यनेनापिनोल्वणादत्यनेनचनिर्दोषसर्वदोषमेवमज्ञोसान्निरोषजंत्वधातयतितेनसर्वोएषज्ञोसिन्निरोषजानिभय
सानुषयेरुग्रहनिबोध्यं।। संसृष्टलिंगाःसंसर्गनिचयाःसर्वलक्षणाःरक्तोल्वणागुरुकीलाःपित्तात्तनिसमन्विताःवट
प्रवेहसदृशागुरुविडमसन्निभाःतेनसर्पेदुष्टमुष्णंचगाढविड्भेदिपीडिताःस्रवंतिसहसारक्तंनस्पर्शातिप्रदूषितः।मेकाभःपीड्य
तेदुःखैःशोणितत्वसंभवैःहीनवर्णोबलोत्साहोहतोजाःकलुषेंद्रियः।संसर्गाद्गुरुकुणःसंसृष्टलिंगाःस्युःनिचयात्स
निपातात्सर्वलक्षणाद्रोषत्रयलक्षणयुताःरक्तोल्वणारक्ताधिकाःगुरुकीलाःपित्तस्यात्तत्सालक्षणेनसमन्विताःरक्ता
रिकंकलुषेंद्रियएतेनरक्तार्शसालक्षणंबोध्यंगुरुंकुणंतिप्रदूषतेपिगुरुकीलात्सुक्तेविचित्र्यार्थंतेवगुरुकीलाःअभि

उष्णमुखं चसहसान्नमिगितिनमेकमूलारिलिंगोरक्तंश्वयंतिगाढविदूषितपीडिनाःसंतःतस्यरक्तस्यअतिप्रवृत्तितोमेकाभो
भवति।वावधारणात्तस्यैवरक्तस्यातिप्रवर्त्तनान्मेदूकाभःस्यात्।तेनकारणानरोगान्पीःशोणितसंभवैरोगःपीड्यते।रक्ते
स्त्रिग्धिग्धंतिग्धंशोणितंरूक्षंतनुरूक्षंतनुरूक्षंतनु

रूपविति नाभिन्नानितुनाभेज्ञानानिपुनर्गंडूपरासरूपाणिगंडूपरानोक्तिं चुलकानोऽसंचरेदरूपंयेषांतत्रेवंतथापिछिन्ना
निमूलनिचभवंति छ व्याधेःपरहीत्वाश्लेष्माणंकरोत्यनूहत्वोबहिःकीलोपमंस्थिरंवर्मकीलवतादृढं।वातेनतोदःपा
रुष्यंपित्तादसितरक्तता।श्लेष्मणास्निग्धतातस्यग्रथितत्वंसर्वलिंगता।अर्शोक्तंप्रशमेयन्तमाशुकुर्वीतबृंहणं।तमा
शुहिंगुरंबक्षकुर्युर्वहिंगुरोरं॥व्याधास्योवायुःश्लेष्माणंगृहीत्वाअर्शांकरोति।क्रव्वोबहिर्बीत्सप्ररोहः।किंभूतंकीला
पमंतथास्थिरंखरंत्वंतेगुरुंकृरंचर्मकीलकंविद्यान्नपरंति।श्लेषःतत्रवातेनाधिकेनतोदाढ्यंभवंतिपित्तादसितरक्तता।
वंति।श्लेष्मणातस्यकीलस्यस्निग्धतारिकंस्यात।ग्रथितत्वंग्रंथिसदृशत्वं।सवर्णतायाप्राकृतशरीरेनुत्सवर्णता।अर्शसं
र्शमित्यौतेसमुनिःशीघ्रंयत्नंकुर्वीतकिंमितिचेत्तदाह।तानीमानि।व्याधास्योवायुःयस्मात्तस्मादर्शांसिगुरुंबधानेरुध्यबृ
गुरोरंशीघ्रंकुर्युरिति छ इतिश्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमाधवकरविरचितायांमाधवनिदानटीकायांसर्वसुंदरएव्याधानि
दानस्थानेसप्तमोध्यायः अथातोनीसारग्रहणीरोगनिदानंव्याख्यास्यामः दोषैर्यस्तेःसमस्तैश्चभयाछोकाच्चषड्विधः
अतीसारःसमुदितैर्जायतेसंवुपानतः।वृद्धाशुष्काभिषाक्तांपतिलपिष्टविरूढकैः।मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरजीर्णैःक्लेद
विभ्रमात्।तांप्रभोवेगरोधाच्चतद्विधैःकुपितोनिलः।विस्रंसयत्यधोधातूंस्तद्वातेनैवचानलः।व्यापद्यानुगतंकोष्ठपुरी
षंवृद्धवातनयन्।प्रकल्पतेतेनसाएवलक्षणैनसभाविनः।तोदोद्भुरकोरुषुगात्रसादोमलग्रहः।आध्मानमविपाकश्च॥

MEMORIAL

रोषैःवातपित्तकफैःसमस्तैःसन्निपातेनतथाभयाछोकाच्चषड्विधः।अतीसारःसमुदितैर्जायतेसंवुपानतः।कृशाशुष्काभिषा
दिभिरूक्षपानाद्विधैर्वातप्रकोपहेतुभिरहितानुक्तेश्चाप्यनिलःकुपितोधातूंस्तानेवोक्तंप्रभेदविशेषयतिधत्तेविभ्र
मःक्लेदाद्यर्थंतःतेनैवधातुनाअनलेनैवरूक्षेणाग्निरेवामरचनीवातपाकोष्ठंव्यापद्यशूलतोकोष्ठस्यकार्यंपक्वाअनुगृह्ण
छनतःसमीपेनतुसर्वकोष्ठपुरीषंचतेनैवधातुनोद्रवतेनपक्वाप्रापद्यन्तीसारायकल्पतेसंपद्यतेअनिलादीतेयोज्यत
स्यातिसारस्यभाविनोभविष्यतोलक्षणंतारोद्भूदाद्विसुगात्रेसादइवव॥तत्रवातेनविड्जले।अल्पाल्पंशूलाशूलाटोवि
बद्धमुपवेशयतेरूक्षंसफेनमल्पंचग्रथितंवामुहुर्मुहुःतथारंधगुरुगात्रमंसपिछापरिकर्तिके।शुष्काल्पोभ्रष्टपायुश्च
द्भूशंमाविनश्यनन्यपित्तेनपीतमसितंहारिद्रंग्राद्भुलप्रभंसरक्तमतिदुर्गंधितद्भूमोसेवरारावत्।सशूलंपायुसंता
पयतकवत्श्लेष्मणाघनं।पिच्छिलंतत्तुमंतोल्लघुमोमकफाद्विनाअमीक्षणंगुरुदुर्गंधिवबंधमनुबद्धरुक्।निद्रालु
रलसोन्नाद्भुल्लासमप्रवाहिकंसएमहर्षःसोक्तोयोगुरुवस्तिगुरूत्तरः।तत्तोपित्ततसंतप्तश्चसर्वात्मासवेत्तक्षणावा
तेघ्नतीसारेषुवातेनातिसारेविरेचनात्सारिकंशुष्कमुखारकानरुपवेशयते।किंकुर्वन्नपथाविनश्यन्कोमर्यःनिःक्रु
ध्यन्।पित्तेनचरसारिमानरःपीतारिकमुपवेशयेत्।श्लेष्मणाघनाद्रिकमुपवेशयेत्।।निद्रालुस्तथाअलसंअनुद्भु
द्धीचलोकंस्तोकंसहप्रवाहिकंपासप्रवाहिकंवोपवेशयेत्।तथासएमहर्षोरिकःस्यात्तत्रतेपित्ततसंतप्तश्चतेपिपु

रीषोत्सर्गोऽनन्तसंज्ञः अनन्तपुरीषोत्सर्गरतिसंवेदनानभवतिसंनिपातेनसर्वात्मासर्वदोषलिंगः भवेन्नचेन्निमित्तेक्षितेसपित्तोदू
वपेछन्नन्।वापुरुषतोनिसार्यतेक्षिप्रमुष्णप्रवंदूर्वं।वातपित्तसमलिंगोगुरुस्तदूचणोकफः।अतीसारःसमासेनद्वेधासामो
निरामकः।सास्तिद्रव्यत्वतत्रादेयोवारयुमज्जति।अनन्तदुर्गंधमादेयंविद्यान्नप्रसेकिनः।विपरीतोनिरंनिरामसुक
फात्यक्तोपिमज्जति।अतीसारेषुयोनातिपत्लवान्ग्रहणीगदःतस्यस्यात्रिविधंसकरेरन्यस्यसेधिनैः॥भवेन्नचिन्नेस
मिनेसन्निपित्तसहितोवायुःसन्नद्धवपेन्नतोनंतरमेतिसार्यते।क्षिप्रादिगुणयुक्तेलिंगवातपित्तनुल्यंनदूद्वयेनतुल्यलिंग
श्लेष्मकेतिसार्यते।अतीसारःषोढाभवेद्द्विप्रकारः।सचैषणएकःसामोद्वितीयोनिरामकःनपाएकःसरक्तोद्वितीयोनिरक्तःतस्मि
न्नाद्येसामातीसारेगौरवारतुयस्तंतपुरीषंमज्जतिबुद्धिनिर्दुर्गंधंचस्यात्।आद्योपाद्दीनस्यपुंसोनिरामस्तुतीसाऽतोविपरी
तोमुच्यतिआद्योपादरहितस्यपुंसःकफात्पुनःस्वभावगुरुत्वाच्चपक्वोपिमज्जति।अथग्रहणीरोगंलक्षयति।अतीसारे
षुयोतिपत्लवान्नभवति।तस्यग्रहणीगदोभवेदितिग्रहणीनिदाने।अन्यस्यतीसारिणोऽसिविधंसनकैरवद्विःसाद्यहेत्रौ
रन्नपानैःस्त्रीलिनैर्ग्रहणीरोगःस्यात्।अतीसारग्रहणीरोगयोःसमानाभासत्वात्केचिद्रोषदमाहुः॥सामंग्रहणनिरामंवा तो
रोगेनातिसार्यते।सोतिसारोतिसरणात्॥सामंपुरीषमवानिलेन।नीर्णेआहारेसतिपेनपाचितं।अतिसार्यतेअन्नमथो
र्भिभिःसार्यतेसाऽतिसारः।अतिसरणद्वितोतिसरणशीलइतिवानास्यार्थवैरूप्यंनिदानं।नेदमतिसरणंतीसार

राम० व्याधिनाम ४९

स्यच्यतेनन्चेवंसतिग्रहणीदोषेणातिसरणंकथंचित्स्यात्।नहातस्यापतीसारत्वंस्यादितिमत्रोक्तम्।आशुकारीस्वभा
वतः॥प्रभावपक्षनोःपंनिर्देशोहेतोःप्रथमास्वभावेनाशुकारित्वात्तीसारेग्रहणीदोषातन्मरत्वर्थः।ग्रहणीदोषोहिनाशुका
रीकिंतर्हिविरुद्धान्नपानादिविरुद्धकरणदोषइति॥अथग्रहणीदोषस्वरूपंवर्णयन्नतीसारद्वयोभेदमाह।सामेसान्नमतीसारे
न्नतीसारेपक्वंतुनेवच।अकस्माच्चमुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलंमुहुः।चिरान्नदूग्रहणीदोषःसंधाक्षोपवेगोपेतासवत्सर्वएवक
दोषैःनिपातात्सज्ञायते।प्रादूषंतस्यसहजंविज्ञायवचनमस्यकः।प्रसेकोवक्त्रवैरस्यमरुचिस्तरक्लमोभ्रमः।अन्नद्वेषस्तथा छ
र्दिःकर्मस्त्रेदोत्रकूजने।सामान्यलक्षणंकार्श्यंधूमकस्तमकोद्वरः।मूर्छाक्लिष्टोरुकूविड्भेदःश्वयथुःकरणादयः।तत्रानि
लान्नालुंगाधस्तिमिरंकरणीयोःस्वनः।पार्श्वोहृद्वंक्षणग्रीवारुजन्नानास्त्रीषुविप्रकारसेधुरदृष्टिःसर्वेषुतुनरुत्साहोरुकटि
कानीरंधिनिद्याध्मानेभुक्तेस्वास्थ्यंसमश्नते।वातद्वेषगुल्मार्शःप्लीहपांडुज्वरादिकृत्।विशेषस्तंद्रवंक्षुत्फेनलालमेहरुक्
नवत्।पुनःपुनःसनेद्गंधःपायुरुच्छ्वासकासवान्।पित्तेनपीतनीलाभंपीताभःसदनंदरवं।एकस्त्रोरुद्वंडरागारुचिरुद्
ज्वरैःकृतः।श्लेष्मणागंधमन्नेछर्दिरोचकाः।आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः।हृदयमन्नेतस्यानमुदरंस्तिमि
तंगुरु।उद्गारोदुष्टमुदरंसरनेत्रेष्वहर्यतौ।भिन्नामेक्षयमंसरुग्गुरुत्वंकेप्रवर्तनं।अन्नद्वेषोपिदोषैर्बलसर्वेनसर्वसंक
रः॥अतीसारेनेसामंकदाचित्सान्नंकदाचिन्नीरूपंनेपक्वंनपानेवचान्नकस्माच्छरावस्निग्धमतंरेणापिमुहुर्मुहुःपुनः

पुनः पङ्कं करोत्यग्निमन्दत्वं क्लेदमुपदेहं जनयेदिति योऽयं सर्वग्रहणीरोगः एष एकदोषैर्वातपित्तकफैः सन्निपातेनवेति च
चतुःप्रकारेणभवति। अस्य ग्रहणीरोगस्य प्राग्रूपाणि यानि सरनेर्विपरीतवत्। तद्यथा विष्टम्भस्याग्रहणी गुरुत्वस्य सामान्यलक्षणाका
र्श्यादिकं तत्रैषु त्रिषु मध्ये वातजानां लक्षणानि। पित्तेनपीतानीलवर्णादिकं वर्चः सृजति। श्लेष्मणा दुःखं छर्दनेन्नपच्यते। छर्दिवत्स्यात्। तथा दूरयं स्थानेपिण्डितमिवमन्यते। जठरंनिश्चलंगुरुवऽऽध्मातदुष्टमधु
रःस्यात्। सरनेर्नारीस्पर्शेष्वहर्षणादिवत्स्यात्। सर्वजेसन्निपातजेसर्वेषांलक्षणानांसंकरेणभिश्रत्वंभवति। विभागेतुपूर्वोक्तविषमाग्नित्वयोर्गुणदोषाजेष्वेतेषुग्रहणीरोगाः समस्तस्वास्थ्यकारणाः। ऊर्ध्वविभागेत्वेषविषमाग्निविषमजीर्णाममरसत्वयो
र्यथऽऽक्तास्तेषुग्रहणीरोगाः स्वेनत्वेवंसतिसमग्रहणीरोगाइतिप्राप्तोतिनैवं। मुख्याःसंप्राप्तिपूर्वरूपनिदानादियुक्ताश्च
त्वारएवग्रहणीगदायत्रविषमाग्नित्वपक्वेग्रहणीरोगाभासदतिबोध्यः समःपुनरग्निःस्वास्थ्यस्यैकारणं बालवा
ध्यपरीक्षुष्टमहोरभगदराः। अर्शांसिग्रहणी मेषोमहारोगाः सुदुस्तराः॥ वातव्याध्मदरयोऽष्टौमहारोगाः सुदुस्तरा वि
द्यमानस्मानेसुत्नःकार्यइति इतिश्रीमद्गोकुलनाथविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायांनिदानेषुऽऽमदोषाधिकारः। अर्शो
नामूत्राघातनिदानेव्याख्यास्यामः अतीसारग्रहणीरोगनिदानानंतरंमूत्राघातनिदानमेकसंबंधनत्वादुच्यतेऽत्याह वस्ति ८म०
बस्तिमुखेमेढ्रकटीवृषणापक्वाएकसंबंधनाःपाक्तनाश्चास्थिविवरंश्रयाःवस्मात्तेषांदुःखंवस्मात्तएकसंबंधनाःप्रोक्ताए ५०

कसंबंधनेग्रंथनंतेषांतएवांतरेवैकसंबंधनत्वंतेषांप्रकरयति। गुरवस्थिविवरमाश्रयोयेषांतएवंतत्राश्रि
तास्तत्रस्थाःनतुतत्राश्रिताःशोषाःअवश्यंबस्तिप्राप्यविकुर्वतोबस्तेश्चाधोमुखत्वात्मूत्रांतःप्रवेशोबस्तिमुखेननसंभा
व्यतेऽतस्मात्मूत्राघातानुत्पत्तिरेवेत्याशंक्याह॥ अधोमुखोपिबस्तिर्हिमूत्रवाहिनीरुभयोःपार्श्वयोःपृथगेतेसूत्रस्रोतसोरमा
नैरनारतंपेल्लेरवप्रविश्यनरोगाःकुर्वंतिविशंति। मूत्राघातप्रमेहाश्चतेद्वानिमर्मसमाश्रयात्। बस्तिर्वक्षणमेढ्रांतियुक्तो
ल्पल्पंमुहुर्मुहुःमूत्रयेत्तर्वातनेनछुपेत्तेपीतंसराहरूक्षंवाकफनेबस्तिमेढ्रोरुवृषणेषुवान्। सपंछुसविवेधंचसर्वैः
सर्वात्मकैर्लक्षणैः। हियस्मात्यस्मिन्मूत्रवहेस्रोतसिदोषैरुपलक्षितेमूत्रस्यसंरोधनंसंजायतेतस्मात्तस्मिन्मूत्रवहेस्रोतसि
तोहारेणनिरुद्धेतेनैवमूत्रयतोहारेरोगाये वाएनंबस्तिप्रविश्यविशंतिमूत्राघातानुपकुर्वंति। तावतश्चप्रमेहान्
निरुद्धेनबस्तिमूत्रयतोहेतोर्हेतोरोगाभिमर्मसमाश्रितत्वात्। तत्रवातेनछुमूत्राघातावातेपि
सर्वफलान्यपातात्मकानितत्रवातजेनछुमूत्राघातेबस्तावतिपुक्तःपुमानस्मात्तेनछुतमुहुर्मुहुर्मूत्रयतेपेतेपुमान्
मूत्रयतेसराहनरुक्षमूत्रयेत्यत्रवारुक्षफेनहछुबस्तिमेढ्रोरुवृषणेषुरुक्षःसविवेधंचारुधारुधंमूत्रय
तेसर्वस्त्रिभिर्दोषैःसन्निपातेनेतानेतछुसर्वात्मकंदोषत्रयलक्षणान्वितंभिन्नमूत्रयेत्। इतीमंग्रंथंलक्षयंत॥ ५०

वापुर्मूत्रवेगस्तेनवृत्यपरिक्षोषपेतान्मूत्रेसपित्तंसकफंसशुक्रंवातरक्तमानाहंनाभ्यतेश्मरीघोरंपित्ताद्रोचिरोचनाश्वेष्मा
श्रयाचसर्वास्तानथास्याःपूर्वलक्षणंबस्त्याध्मानंतदासन्नेशेषुपरितोतिरुक्मूत्रबस्तसंगंधवंमूत्रनछूटनेरुविः।सा
मान्यलिंगंरुग्नाभिसेवनीबस्तिमूर्ध्नुक्रियाणोधारमूत्रंस्यान्नथामार्गनिरोधनेनतद्यथायाशुखंमेहेदस्तीगोमेरकोपमो
तमूत्रोभानत्तातेसाश्मयासाश्मानिहन्यभवेत्तत्रवातान्मूत्रंशनैरतानरुजारुनिवेशेतोमूत्रातिमहतेनाभिपीडयत
निरुंध्यकृणान्सानिलेमुर्वातरुजानद्मुहुर्मेहतिविंदुशः।श्वयथुरुक्तश्मरीवास्यस्याच्छिन्नाकंटकैरिवापिनेतरत्यतेबस्तिःपच्यमान
रुजोष्मवान्।भल्लातकास्थिसंस्थानाश्मरीनासिनाश्मरी।बस्तिर्निसुषिरत्वेश्लक्ष्णाश्मरीतलोगुरुः।अश्मरीमहतीश्लक्ष्ण
मेधुवर्त्मिथवासिता।एताभवंतिबालानांतेषामेवचभूयसा।।यदापस्मिन्कालेवायुःकुपितोबस्तेर्मुखमावृत्यरुधापरिक्षो
भयेन्मूत्रंकेवलंकरोतिसपित्तंकरोतिसकफंमथवासशुक्रंमूत्रंतदासज्जनायते।अश्मरीक्रमाद्यथोत्तरंघोरवातारुजाश्मरी घो
रतरंपित्ताश्मरीघोरतमाश्लेष्माश्मरीततोपिघोरंशुक्राश्मरीतिक्रमाद्बृहत्स्याद्यः।वायुर्नोपित्तंसंक्षोभ्यगोमूत्रयोनेरुजांसंजा
यतेतथाश्मरीतिसर्वेचाश्मरीश्लेष्माश्रयाश्लेष्माश्रयः।आधारोयस्याःसैवंकफमाश्रित्यसर्वाश्मरीस्याद्विशर्षः।
अथानंतरमस्याःपूर्वलक्षणंप्राग्रूपंबस्त्याध्मानादि।सामान्यलक्षणंनाभ्यादिषुरुग्भवति।तथाश्मर्यामार्गनिरोधेसति
मूत्रंविशीर्णधारंविच्छिन्नधारंभवेत्।तद्यथायात्यरुणमात्मनरःसुखमत्यल्पंमेहन्मूत्रंतुकृच्छ्रेणमहताप्रयत्नेनकृच्छ्रं

रुत्पन्नेषुदोषेषुपमापद्यतेरक्तंतस्याःसंक्षोभस्तंक्षोभोहस्यश्चारिनानेकवेदनाप्रादुर्भावस्तस्मात्संक्षोभाद्यत्नंभवस्तस्मिन्क्षते
सतिसास्रंसलोहितंमूत्रंप्रवर्तेतेतस्यांचाश्मर्यांसत्यांतारुण्यंतिरुग्भवेत्।तत्रतास्वश्मरीषुमध्येवाताद्याश्मरीतस्यामुपलक्षणंसंतोषु
मारभेतज्ञोन्यौनैः।अस्यतेपीड्यतेययातेनान्यास्मरीति।तथाचैवंपतेकंपतेमेहनंमेढ्रमूरुतिमत्यर्थंतिनाभिवंक्षणवस्तिशूलाभ्यांपीड्य
तिमत्यर्थंति।किंकुर्वन्सनानाविधदुःखोद्भवंकंडूंविरधत्।तथाऽसहानिलेभवनसीदंतोजानुभवंति।तथामुहुर्मेहति।
मूत्रंपुनःपुनःसृजतिविंदुंकृत्वास्रवेत्स्रावयेत्।तथाश्मरीश्वयथावपीतःतथारूक्षाकंडूंकेश्चिन्नवेद्यामाभवेत्।पतनपाश्मरीत
यावस्तिरेवयते।पच्यमानंरुजाकृष्यमानंसेतापयुक्तोभवति।सचाश्मरीभल्लातकास्थिसंस्थानातद्वाकारात्स्यात्।तथाव
र्मनोरूपीतातथाश्मसिताजलमछायायाश्चश्यामाजायते।तथाश्मर्यांबस्तौनिसुषिरत्वेश्लक्ष्णतलोगुरुश्चस्यात्।अश्मरी
चमहतीस्थूलाचातपित्तश्लेष्मातपित्तोल्बणसंकाशातत्रश्लक्ष्णाकोमलामधुवर्णामाक्षिकाभा।अथवासिताशुक्ला।स
तस्मिन्बस्तौश्मर्यांबालानामेवभवंति।तथाचतंजानुतरेनिस्तोश्मर्यांरिवास्वप्नेश्लीलनाध्मानशीतस्तिग्धमधुराहारप्रिय
त्वाद्बालानांभवंति।तेषांचबालानांजातानांस्रोभूपसाग्रहणाहरोगसुखाग्रहणंविरजारिनाऽऽहरणंत्रास्त्रीरिनंतस्मि
न्सुखाःसुखोपायास्तत्रैवहेतुमाह।।आम्रयोपचयात्स्रवातग्रहणाहरोगसुखाशुक्राश्मरीबृहतीजायतेशुक्रधारणा
त्।स्थानेऽतमसुकोहिमुष्कयोरंतरेनिम्नशोषयत्यपसरत्यशुक्रंतत्शुष्कमश्मरी।बस्तिरुक्तेछुमूत्रवृद्धमुष्कश्वयथु

कारिणी।।तस्मात्सन्नमात्रापोशुक्रमेतिविलीयते।पीडितेत्ववकाशेस्मिन्नग्निर्वचक्षुर्कृतः।अणुश्चेवापुनाभिन्नासंव
स्मिन्ननुलोमगोनिरेतिसमूत्रेणप्रतिलोमेतिबध्यते।आश्रयश्चाधारःउपचयोहृद्बस्तयोरत्यन्तंतस्माद्धेतोर्बालानां
मशुक्रमर्यादाश्रयोदुःखोभवति।पत्नासावशुक्रमरीनायते।अतएववाश्रयानुसारेणापचयोशुक्रमर्यादाबालानांअल्पोभवति।
अतस्तत्प्रहरणाहरणेसुखाल्पहरणोपचयोऽरक्षभावाद्दूरेहरणेहरणेनादुःखावहः।।शुक्रेत्यादिनाविधारणेमहतोमेवशुक्रा
शुक्रीनायते।नबालानांतथाविधस्यतेषांशुक्रस्यभावात्।कुतःसाजायतेशुक्रधारणात्।हर्षोद्भरीरणात्स्थानच्युतस्यशु
क्रस्यधारणात्।अतएवाहःस्थानादित्यादिःयस्मात्तस्थानात्तयुक्तंपरिभ्रष्टंबहिर्निष्क्रांतंतदानीवायुर्मुष्कपोषणेपोरंतरेम
ध्येशोषयति।।कंतत्राऽउपसंगृह्यशुक्रंसर्वतोगृह्णातच्चशुष्कंसत्अशुक्रीभवतेसाचवस्तिरुग्गारिकारिणीतस्मात्सु
स्निग्धमात्रापानविरेकालोस्निग्धापायोपीडितेस्मिन्नचकाश्चेशुक्रात्शुक्रीस्थानेशुक्रमेतागच्छतितथाविलीयतेचेतिवचनाद्धे
तुप्रतिषेधोबोध्यः।विशेषेणलीयतेतत्रेवसुश्रुष्यति।कठिनत्वात्अशुक्रमेवचपवनेनाणुश्चेभिन्नासतीत्यर्थकरणस्य
।ननुतस्याअनुपादानकारणभित्यर्थः।सत्यंकिंत्वेतेऽनुलोमगेऽनुलोमनेत्यादिसिद्धेतेसतिसूत्रेणसहनिरेतिःधातोर्नि
क्रामतीत्यनयोर्भेदः।अशुक्रमरीणंभल्लातकादिसंस्थाननिर्देशात्तदनुसारेणहरणार्थंवस्त्यवयवपाटनउपपद्यतेःइत्या एम० ५१
कारिवर्तनिर्देशाच्चबहिर्निःक्रांतानांशुक्रवीर्याभिरद्भीनेनुमेयंतत्तानांव्रणानांकिंकिमार्यप्रपद्यते।ननुचसंस्था

नेनेक्षांताघनुमानमशुक्रमरीव्रणास्यमविष्यतितिचुर्णनिर्देशोनर्थकोनेवंसंस्थानंप्रापिकामितिकेचिन्मन्यंते।तस्माद्व्रणो
निर्देशोपिवाच्यःप्रापिकत्वेतद्योरुपायानंलिंगंअथवातत्सदृशानाह।। मूत्रसंधारिणाःकुर्यात्तद्धबस्तेर्मुखम
रुणद्धिमूत्रसंगरुजंकुर्याद्विच्छर्दिस्वक्षमतः।पाक्ष्मयावस्तिमुद्दिश्यगर्भाभंस्थूलविप्लुतं।कर्णेतिनत्रहृद्ग्राहस्पर्शनोद्वेष्टना
न्विता।विरुग्बाष्पप्रवर्तनंतन्मूत्रबस्तोरुपीडिते।भारणाद्विधेष्वेषवातबस्तिरितिस्मृतः।दुस्तरोदुस्तरतरोद्वितीयःप्रबलानि
लः।ग्रहन्मार्गस्यबस्तेश्चकायुरंतरमाश्रितः।अष्ठीलाभंघनंग्रंथिकर्णेत्यचलमुन्नतं।वातास्थीतिसाधमानविण्मूत्रा
निलसंगजन्म।।मूत्रसंधारिणाःपुरुषस्यबस्तेर्मूत्राधारस्यमुखद्वारंरुंधमारुतोमूत्रसंगंकुर्यात्तद्धरुजंकुर्यात्सवातबस्ति
मूत्राघातंवेत्यादिःकश्चिद्दृष्टवशाद्बालपुरुषबस्तिस्वक्षमतःस्वस्थानात्स्वयंयावपिवाऽहन्मूद्भुखगर्भसंगर्भस
दृशंस्थूलंस्वप्रमाणंपेक्षंतथाविप्लुतंचचलंकरोतिःचशब्दात्केवलबस्तिभंशनमेवंविधंकरोतिःयावत्तत्रहृद्ग्रहादीनापि
मूत्रेविरुग्बाष्पप्रवर्तनेचबस्तौचपीडितेहस्तेनामूत्रधारयाअविच्छिन्नप्रवर्तनेत्येषद्विधोवातबस्तिरितिनाम्नास्थितः।स
चप्रथमोरुस्तरोदुःखेनत्वष्ठीलातरीनुन्नामतेःद्वितीयोवातबस्तिरुस्तरतरोपतःप्रबलानिलः।अतएववाचप्रबलचा
न्मूत्रस्यविरुग्बाष्पप्रवर्तनंनशब्दान्मार्गस्यमुखेबस्तेश्चांतरंमध्येवायुरुश्रितःसन्ग्रंथिमष्ठीलाभंघनमचलमुन्नतंकरो
तिःसावातास्थीलेत्यच्यतेसाचाध्यमानारिष्टवत्।।विगुणाकुंडलीभूतोबस्तौतीव्रशोफनिलः।आविध्यमूत्रंभवतिसरुग्भोरुष्ट

गोखरमूत्रमल्पाल्पमथवाविमुंचतिशनैःशनैर्वातकुंडलिकेत्येषामूत्रंनुविधनेचिरंननिरोतिविबद्धंमूत्रातीतेनतद
ल्पत्वं॥विगुणःकुपितोनवनुलोमगःनथारोधादिसहकारिकारणावशात्कुंडलाकारगतिः॥तेयातीव्यथःकार्य
कारणेपचारादेवमुक्तंनथासहसैवेनसंततपातेदृष्टेनगोरवेणाचवर्त्तते॥सएवंभूतोवायुर्मूत्रमाविश्यशोभयित्वाव
स्तोश्रमति॥किंभूतस्तार्हिशनैरशनैर्यःसजनयन्मूत्रमल्पाल्पंस्तोकंस्तोकंनत्वाविमुंचति॥एवंरूपोवातकुंडलिकोच्यते॥मूत्रंनुविर
विधनेनिरोतिनप्रवर्त्तते॥अथवापवनवशाद्विबद्धंनिर्गच्छत्सत्सरुकूतेनमूत्रातीतेकथ्यते विधारणात्प्रतिरुद्धेवातोरावर्त्तित
यदा॥नाभेरधस्तात्सरुरमूत्रमाएयेत्तदा॥कुर्यात्तीव्रहृद्गाधानमपक्तिंमेढ्रसंग्रहंतन्मूत्रजनितं॥मूत्रेक
र्कृच्छ्रतेवातेनोरावर्त्तितेपरानाभेरधस्तात्सरुरंकृच्छ्रमूत्रमाएयेत्तदातीव्रहृद्ग्रहादिकंकुर्यात्तन्मूत्रजठरमित्युच्यते॥ ॥छिन्न
वैगुण्यान्निलेनवा॥अत्तिप्रमल्पंमूत्रस्यावस्तोनालेपवामरणेस्थित्वास्वेतत्रानेःपश्चात्सरुजंवाप्यनीरुजंमूत्रो मूत्रं
णःसविच्छिन्नंतच्छेषगुरुत्रोफसः॥छिन्नवैगुण्येनमूत्रवहास्रोतसोनाभिलेनवातथामूत्रेनपरात्तिप्रमूत्रस्यल्पंकिंचिच्छेषंमू
त्रंतदस्तोस्थितमथवानालेमणिकंवास्थितंतेनत्रस्थित्वापश्चाद्रनेनशनैःशनैर्मंदंमंदंरुजावासहजमथवानीरुजंस्वेदसः॥कि
मूलस्यविच्छिन्नंतच्छेषगुरुत्रोफसः॥नरितिप्रच्छंतंमूत्रपरीमूत्रयतोनल्पमुक्तमूत्रस्यशोषः॥तच्छेषःविच्छिन्नश्चासौतच्छेषःवि
च्छिन्नंतच्छेषःतेनगुरुत्रोफोगुरुमेढ्रंपस्यसंतच्छेषगुरुत्रोफःतस्यतच्छेषगुरुत्रोफसः सएवविधःसन्मूत्रौत्संगउच्यते॥अनर्व

स्तिमुखेइत्तःस्थितेमूत्रःसहसाभवेत्॥अग्रमरीतुल्यरुजंग्रंथिःसमूत्रग्रंथिरुच्यते॥ ॥मूत्रितस्यस्त्रियंपात्तेवायुनाशुक्रमु
ढंतःस्थानच्युतंमूत्रपतःप्राक्पश्चाद्वाप्रवर्त्तते॥मस्तोरकृतीकाग्रंमूत्रशुक्रंतदुच्यते॥संज्ञातमूत्रस्यपुंसःस्त्रियंगच्छ
तोमूत्रंकुर्वतःस्थानात्च्युतंशुक्रंवायुनोढ्वंध्यातेमस्तोरकेनप्रतीकाग्रेनुल्यंप्राक्मूत्रितात्पश्चाद्वापत्प्रवर्त्ततेशुक्र
तन्मूत्रशुक्रमुच्यते॥ ॥रूक्षदुर्बलयोर्वीताद्वारवर्त्तेग्रंथिघरामूत्रस्रोतोनुपर्यंतिसंसरंशनैतोतरामूत्रेविरुल्यंगंधंस्पार्शं
दृष्ट्वाध्यातेनमारिरोत॥रूक्षदुर्बलयोःपुंसोर्वीताद्वारवर्त्तेपिंडितंग्रंथिघरामूत्रस्रोतोनुपर्यंतिमूत्रस्रोतोभित आगच्छतिन
रागंनाससरंमूत्रेपुरीषसदृशंगंधंस्पार्शंतंविदृध्यातमिवारिरोत॥पित्तेव्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्यशनक्षारभिः॥
प्रदूषितंवायुनाक्षिप्तंबस्तिपक्वाशयान्तरात्मूत्रंप्रवर्त्तयेत्सीतंसरक्तंरक्तमेववा॥उष्णंपुनःपुनःतीक्ष्णंवातंवरोत्ते॥
पित्तेकर्त्तव्यायामादिभिःप्रदूषितंपाचनाक्षिप्तंदूषितत्वात्पक्वाशयान्तरात्मूत्रंकर्मभूतंप्रवर्त्तयेत्॥किंभूतंपीतंसहरक्तंन
रक्तमेववाकेवलंतद्योष्णंमुहुर्मुहुःतीक्ष्णंमूत्रयेत्॥उष्णाकांतंवरोत्ते॥ रूक्षस्यक्षीणरक्तस्यवस्तिस्थेपित्तमारुतौमूत्रक्ष
यंसरुग्राहजननंपनानातरोगंकुर्यात्॥रूक्षस्यपुंसतथाक्षीणरक्तस्यग्लानिजुषोरक्तस्यवस्तिस्थेपित्तमारुतौसरुक्कंराहमूत्रक्षयंकु
र्यात्तदाऽतीवरेतोमूत्रक्षयसंज्ञंमूत्रक्षयंविद्यात्॥पित्तंरक्तंश्लेष्मावापिवासंहत्यनिलेनचेत्॥नस्तोमूत्रेतरापी
तंरक्तंश्वेतंघनंसजंतु॥सरागंरोचनाशंखचूर्णवर्णंभवेच्चतत्॥शुक्लंसमस्तवर्णंवामूत्रसारंवदंतितत्॥शीतंविस्तरतःप्रोक्तं

रोगामूत्राप्रवृत्तिनाशःनिदानलक्षणेरुर्ध्वसंतेःतिप्रवृत्तिनाशःपित्तमधुवाकफोवाल्पोःनिद्रेनसंहन्यतेसमंतात्पीडितोऽथ
ष्ठावपिसंसर्गहेतोतेनदूष्येते।परिनदान्तद्रोगामूत्रेणीतारिनैकेनवर्त्मनश्चेतेनपुनर्कयनेसदाहमूत्रेतमुंचेत्।तच्चमुष्कंकालांत
रोगाश्चनाम्नोस्तच्चूर्णंवर्णकरोचित्रोवेचूर्णंवर्णकरोचसीतारिसमस्तवर्णोवास्यातेमूत्रसारंवरंति।इतेवविस्तरेणमूत्रा
प्रवृत्तिजामूत्रस्यप्रवृत्तिरप्रवर्त्तनेनतोज्ञातारोगातिदानानिनेतेःप्रकर्षेणोक्ताकुटुंबिनस्ताध्यपारनेनरंतुल्यमानसंरक्षादि
वातमूत्रातिप्रवृत्तिजारोगाश्चस्तेवक्ष्यंतेऽग्रनेनास्यग्रपत्तनापुनासंबंधोभिहितइति॥ इतिश्रीमदगंकरत्नपुत्रश्रीनि
दानेषुनवमोध्यायः॥ अथातःप्रमेहनिदानव्याख्यास्यामः प्रमेहाविंशतिस्तत्रश्लेष्मतोदशपित्ततःषट्चत्वारोनिलातेषा
मेहोमूत्रकफावहं।अन्नपानक्रियाज्ञातंयत्प्रायस्तत्प्रवर्त्तकं।प्रमेहाविंशतिर्भवंतिातत्रविंशतौप्रमेहेषुरत्नश्लेष्मततःप्र
मेहःवेदपित्ततश्चत्वारोवाताततेषांप्रमेहाणांमेदोमूत्रकफकरंपरन्नपानक्रियाज्ञातंप्रायावाहुल्येनतत्प्रवर्त्तकंमुत्तारकंना
मत्रयःप्रकारेक्रियावेशत्राप्यासर्नानदालस्यादिःकफकरी।तद्विधन्नादितरस्त्रीपितुमारः॥स्वादुस्निग्धगुरुर्पिछ
लश्लीतलोनवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसःएकस्थानासनरतिःस्वप्नोविधिवज्ञेते॥वस्तिमाश्रित्यकुरुतेप्रमेहानदूषि
तेःकफःदूषयित्वावपुःक्लेदंबस्तेरमेहरसामिषं।एकस्थानारतिःप्रीतिःशयनंस्वप्नोविधिवज्ञेतेयथाक्रःअकालेतिप्रसंग ग्रम०
चतत्वनिद्रानिशेविनासुस्वापुर्वीपरान्कुर्यात्कालेणत्रिरिवापणःस्पर्शरकफःप्रमेहकारणंदूषितोवस्तिमाश्रित्यप्रमेहान्कुरुते ५४

नोक्तिंतत्रावपुणरीनदूषयित्वाकफंतप्रमेहाणांसंप्राप्तिमुक्त्वापित्तप्रमेहसंप्राप्तिमाह॥पित्तंरक्तमपित्तंचीणकफारोमूत्र
संस्रवंपित्तेकरंरक्तमूत्रसंस्रवंदूषयित्वाप्रमेहान्करुतेअपिशब्दाद्दूषणंचश्लेष्मणोक्तंतच्चीणेसति॥धातवस्तिं
मुपानीयतत्तत्पूर्वपचमाहतः॥ माहतश्चदूषितेःधातवःवातप्रमेहसंपादनायानवस्तिमुपानीयसमताकुधारसमनी
लातत्पूर्वपित्तप्रमेहानुरुतेतेषांधातूनांतयस्तस्मिश्चनकेवलान्धातूनवस्तिमुपानीयपावद्धःसएवाद्रिनाति
षामपित्तपूर्वत्वेत्पित्तपूर्वत्वंअथसाध्यासाध्यविभागमाह॥ साध्यायाप्यपरित्याज्याप्रमेहास्तेनैवतद्वाः॥संस्रवंप्रभृति
वोजन्मपेषांतेनतद्वाःतरांरसमुच्छ्रायःतेनैवानिद्रेनसंप्राप्तिहेतोवेसत्साध्यायाप्यपरित्याज्याःस्युःतथाचकफप्रमेहाकृप
णरिनिर्दूषणमात्राच्छितत्वात्साध्याःपित्तप्रमेहाणांसोपधातुत्तरंवेपुणरेरक्तप्रभृतंदूषणेनसमुच्छ्रायात्तयाप्यत्वंवा
तप्रमेहास्तुसर्वेप्यनुत्तरंयोद्भवत्वारःसाध्याः।अन्यरपिहेतवेतरंसाध्यायाप्यासाध्यत्वंवक्ति॥ ॥समासमक्रियतपामहात्पय
तपापिचसामान्यंसूत्रत्तरणंतेषांप्रभूताकुलसूत्रतां।समंचासमंचसमासमे।समानासमानेसमासामक्रियेयोःतएवेत
योभीवःसमासमक्रियतानांतपामहात्पयतपामहाश्वासावतयोविनाशःशरीरविघटनामहारुजोमहात्पयतानांतत्र
कफस्यतथःशरीरक्लेदारेप्रमेहदूष्यस्याप्यपतर्पणरूपेकेपवक्रियाप्यसाध्यत्वात्कफप्रमेहःसाध्याःपित्तस्यत्रो
तमधुमेहपार्क्रियाप्रमेहाणांरूचनीस्त्रणांरिकारेष्वप्रतिपत्तिवोपिकीतितस्मोत्रिप्रमेहाप्याः।वातप्रमेहाणां

रूक्षतीक्ष्णारिपथ्यं। वातस्नुस्निग्धमधुरीकं। संतर्पणं। पेयं। तरेवेंद्रियदृढीकरं। यवागूमेहघ्नं। अस्माध्यमपि वेतिस
मुच्यते। पाप्मेहाणं। सामान्यं लक्षणं प्रभूतं मूत्रता। अत्र कुलमूत्रग्रहणं नुरोधस्तुकफारेवपुः। कैरारेसुलभवीक्ष्य
प्रतिरोधवैप्रमेहानेकवैस्मरित्याह। दोषदूष्यविशेषेणतत्संयोगविशेषतः। मूत्रवर्णरिभेदेनभेदोमेहेषुकल्प्यते॥ दो
षदूष्यविशेषेपिसमानेपिसतिसंयोगविशेषतः। मेहेषुभेदोनैकत्वंकल्प्यते। तयोरेवदूष्यदोषसंयोगः। संश्लेष
तस्संयोगस्तस्यविशेषः प्राकृतिकर्मबलात्। भेदाः। षड्दूष्यदोषसंयोगानेकत्वंभिन्नलक्षणैः। तस्मान्मूत्रस्यपांवर्णादि
भेदावृत्तीगंधरसस्पर्शीरिक्तस्यविशेषस्तनभेदेनभेदोमेहेषुकल्प्यते। निरूपणे। अथारकमहादोनलक्षयति छ
अच्छश्लक्ष्णघनपिच्छिलशुक्लमहत्करकमहत्किंचिच्चाविलपिच्छिलाकरकमहन्मच्छरागुणा
पुक्तंमेहति। किंचिच्चाविलपिच्छिलामति। हर्षरछमूत्रारागाविलपिच्छिलेवमधति छ। रक्तोरसमिवात्यर्थमधुरंवे
त्तुमेहनः। साध्यंभवत्यपीषनंसोदकमेहनमेहति। सुरामेरीयुक्तुल्यमुपपेछमक्षौद्धना। संदूष्टलोमापिष्टनिपिष्ट
वदूरुक्लेसिते। शुक्लाभंशुक्लमिश्रंवाशुक्लमेहीप्रमेहति। मूत्रारिसिकतामेहीसिकतारूपणाम्लान। शीतमेही
सुबहुशोमधुरंमेहत्शीतले। शीतेमेहिशीतेमेहीमरणंप्रमेहति। लालातनुपूतिमूत्रलालामेहनपिछिले। गंधव
तिरसस्यैः क्षारेणक्षारतोयवत्। नीलेमेहननीलाभंकालमहीमक्षीनिभाहरिद्रमेहीकटुकंहरिद्रासनिभंहनु।

विस्रंमांसिष्टमेहेनमंसिष्टाभलिलोपमं। विस्रमुष्णंसलवणंरक्तंभंरक्तमेहनः। वसामेहीवसाभिश्रंवसावामूत्रपेन्मुहुः। म
ज्जानंमज्जभिश्रंवामज्जमेहीमुहुर्मुहुः। हस्तीमत्तस्यनखैस्तेवेगविद्धंतेनसंसृष्टंमूत्रं। सलसीकेक्षुरंवाहिस्तमेहीप्रमेहति। प्रधुवे
हंमधुसमंजापनेसक्तिलहिधाक्तंहमुत्तमा। हरितोहरितालाभनिसानिभिन्नप्रभोपना। शीणाः
शीणानखाननेपलीभिनतेनतुसमध्यतां। कालनीपेसिनाः सर्वपद्यंतिमधुमेहनाः। मधुरंयत्रसर्वेषुप्रायोमधवमेहिनः। स
वेपिमधुमेहाख्यामाधुर्याच्चतेमताः। अविपाकोरुचिर्छर्दिर्निद्राकासःसदीनसः। उपद्रवाःपञ्चयंतेपेहानोकफजन्मनां। बलि
मेहेनपिस्तारोमुष्कावदरणंतथा। शोफस्तत्स्रावस्रंसौमूत्रकृच्छ्रेविदूरपित्तजन्मनां। वातजानामुरुस्तंभकंपहृल्लोलनाः। श्व
लमुन्निद्राः शोषःकासःश्वासश्चजायते। रक्तमेहीचरक्तरसंप्रवेमहति। अत्यर्थंमधुरंवेत्तीक्षारसाद्विशेषमाह। सांद्रमे
हेनयन्मेहतिलतर्पितंत्रिस्थितंधनीभवेत्। सुरामेहीसुरातुल्यंमहतिचमूत्रेपर्युषितंतमेवोपरिभागे। अच्छमक्षः
धलालतंघनीभवेत्। पिष्टेनपिष्टमेहेनसंहृष्टोमासनपिष्टवत्पिष्टसदृशंवहतेमुक्तवमेहतिमेलो। शुक्लमेहीशु
क्लाभंशुक्लमिश्रंवाप्रमेहति। सिकतामेहीभूत्वाणुनसंहतान्सूक्ष्माश्चमलान्सिकतासदृशान्मेहतिमलानिवुद
वेनाज्ञानीकफाल्लोकएवमलोत्रएष्यते। शीतमेहीसुबहुशोमधुरमतिशीतलंमेहति। शीतेमेहीशीतेमेहनीत्करेषो
मंरमेरेहतिनिरिक्तानपिपोनरुक्तं। लालामेहनालालाभंतनुपूतिपिच्छिलंवामूत्रंमेहति। इतिकफप्रमेहरक्तपित्तजानाह॥

क्षारतोयप्रियंगुश्यामवर्णरसस्पर्शैः क्षारमेहेनमेहतिनीलमेहेननीलाभंगंधारिभिर्मेहति। कालमेहोमधुसदृशंमेहति। हरिद्रामेहीहरिद्रासदृशंकरकंरहरिद्रमत्रंमेहति। मंजिष्ठामेहीमंजिष्ठलालसदृशंविस्रंचमेहतिरक्तमेहीविश्राद्रिकंमेहति। अधुनावातजान्वक्ति। वसामेहीवसाभिश्चंचसांपुनःपुनर्मूत्रयेत्। मज्जमेहीमज्जकंमंमज्जभिश्चंवापुनःपुनर्मेहति। हस्तिमेहीमत्तगजहस्तिवानवरतंवेगारहंतेल्पसीकंपासहविवद्धंमत्रंप्रमेहति। मधुमेहीमधुसमंप्रमेहति। सतुमधुमेहोवायोर्धातुक्षयकुपितेसत्यपचारोषाहतेपथ्यमहतिकिलाहृध्यजायते। अत्रचवर्कोवरावायोर्हिक्काश्वासुः। बहुवस्तुएकंमवधनुक्तपवातजंकापत्तमाहुः। ननुमांसोपचयवातकोपजमितिसूचनार्थंकिलशब्दोवायोस्तुहृध्यकोपंसत्याज्यंकं। वापोर्धातुक्षयकोपोमार्गस्यावरणंनचेति। सवायुरावृतमार्गोरोपस्निग्धाद्यान्नकोष्ठक्षणनिरतनरोगानतिरोगान्निरामिमिन्नमकस्मात्प्रसृमिन्। चलस्वमात्रयाद्वायोरतएववक्ष्यमाणस्तीव्रवेगोरुक्षणात्सूक्ष्मेणमित्राशयपूरणात्सूक्ष्मेणनुनरिक्तातएवरोषावृतमार्गवातकोपजन्यारसोनेछुसाध्यतोभजतेननुक्षयवातकोपजवदुपनोऽसाध्यतोपद्यस्मान्नवेमहाःकालेनोपेक्षिताःसंतोमधुमेहंतांनियच्छसर्वेषुमेहेषुमधुरंमधिवमधुसदृशंमेहतिनोऽशरीरस्यस्वभावादेवमाधुर्यमनोस्मकारणसंरोहात्सर्वेपिमधुमेहसज्ञाःकफजानांमेहानांमध्येपाकारणा। उपजायतेपिनजानांचवक्ष्यमाणरिष्टारूपोपिनापतेबातिकानामुरावतीरयःस्फोटप्रमेहिणांचपिटिकाःसर्षिकाघाःप्रायेणभवंतीतिनाएवाह॥ एम० ५६

ग्रंथिकाकच्छपिकाजालिनीविनतालंबीमसूरिकासर्षपिकापुत्रिणीसविद्रधिश्चेतिपिटकाःप्रमेहोपेक्षशःसंधिमर्मसुजायतेमांसलेषुचधामसु। अतोन्नतमध्यनिम्नाश्लक्ष्णाकठिनाश्चिताः। ग्रंथिकाख्यापीडाप्रमेहाएणसुपेक्षयाजायंतेसंधिमर्मसुमांसलेषुचबहुमांसेष्वल्पस्थानियग्रंथिकाख्याःपिटकाअतोन्नतास्तारुण्युक्ताभवंतीतिताएवस्वेवमानेप्रमाणसंस्थानमाकारश्चेषस्याःसेवा। अवगाढग्रंथिनिस्तोदोमहावस्तुपरिग्रहः। श्वयथुकवयएषाअपिटकाकच्छपीमता। अतीवपीडानिस्तोदोविछिन्नेमथनेअवगाढग्रंथिनिस्तोदोपेक्षाःसेवानेषांमहावस्तुपरिग्रहःग्रंथीएवयदाविसृपैरुपाश्रयंतेयस्याःसेवानेषांकच्छपएषतुल्याकच्छपीसंज्ञामतातेत्रतत्रतादृशंश्वयथुंसंजनयंतिग्रंथिजालंवतीतिग्रंथिकाख्यासावामहत्यापाकेजालिनीसंज्ञाबहुलास्तस्मिंछिद्रावनद्धानि। अवगाढसज्ञाकेराएषैवाजठरेपिकामहतीपिटकानीलाविनतांविनतासंज्ञतारक्तेचचमुच्यतेभरंकष्ठाविसर्प्पेणीरक्ततस्मातिरक्तस्फोटरागोमहाहूएवसंज्ञोमानसंस्थानपाकतुल्यामसूरिकासूरिकासर्वपासानसंस्थानाक्तिप्रपाकामहारुजासर्षपीसर्षपातुल्यापिटकापरिवर्तिताःपुत्रिणीमहतीसूरिसुरक्तपिटकानिताविरारीकरबहुलाकठिनाचविरारिकाविद्रधिर्वस्तेनसत्रतत्रायंपिटकात्रयंपुत्रिणीचविरारीचदुःसहाबहुमेरसंसस्रापित्तोत्क्लेशासुस्याःसंभवंत्यल्पमेरसंतासुमेहवद्रूपाश्चस्पातरोषोहेकोयथापथ्यं॥ अथजालिनीसंज्ञा। अवगाढग्रंथिमुक्तापिटकामहतीसंज्ञातेषांनीलवर्णा

चिनतावसावविनतासंज्ञाश्लोतवरेपिस्यात्तातुस्थूलेसेतिचवैरहति।अतिदुःसहाविसर्प्पणशीलात्यारक्तत्वाच्च अतिरूक्षारिपुक्ताचामानेनप्रमाणेनसंस्थानेतआकारेणमसूरेणतुल्यामसूरिकासंज्ञाप्रमाणाकृतिभ्यांतुल्यापिटकास र्षपासर्षपतुल्यप्रमाणाजतिसूक्ष्मात्तिप्रयाकामहारुजावतयासर्षपसदृशीभिःपिटकाभिःपरिकीर्णाःपुत्रिणीसंज्ञा प्रमाणाअपरापिटकापेक्षयामहतीतयाभूरिभिःसुसूक्ष्माभिःपिठिकाभिरणचिताचा।विद्रधिकासंज्ञाश्रृंगालिकाकंदव वर्तुलाकठिनाचस्यात्।विद्रधिरन्येत्राक्तोध्मणार्त्यस्मनुक्तरुग्ध्मणेवसंज्ञते।भणिष्यते।तत्रतासुमध्येआद्यंसुगमत्वात्पुत्रिणिका कच्छपिकाजालिनीतत्रापिटकात्रयंतथापुत्रिणीविद्रधिकाचेतिपंचदुःसहाःतत्रसाध्यत्वात्।एतावद्भेदसएताःसंभवं ति।अनएतेभेदाएतत्रपित्तोल्बणाःश्वतत्रःसह्यःसोदुंशक्याःसुखसाध्यत्वेनाल्पत्वाच्चाल्पमेदसःसंभवंति।तासुपूर्वकासुमे दानुरोधतश्चोद्रेकोपद्यायत्यंपथ्यास्वेस्यात्।ज्ञातमहतासुवातापित्तकफेमहतासुपित्ताधिक्यंकफमेदसांकफमेदसांसुकफाधिक्यमेद कफेनतंघातयति।विद्रधिजाःसर्वाएवएताहंति॥ ॥प्रमेहेणाविनाप्येवाज्ञापंतेदुष्टमेदसः।तावच्चनोपलक्ष्यंतेयाव दूसुपीडमहेः॥हारिद्रवर्णारक्तवोमहाग्रूपवर्द्धिताः।योमूत्रपित्तमेदोरक्तपित्तंतुतंविदुः।एतापूर्वोक्तपिटकाःप्रमेहेण विनाप्यप्रमेहिणोऽपिपुंसोदुष्टमेदसाज्ञापंतेज्ञाताअपितासुतथाविधस्यनरस्यनावुन्नत्वंसंतेयथापथ्यंलक्षणंवोत्थ तेयावद्यथास्वंदुष्टोदणंविस्त्रावसामाभरत्वेनतेत्रतनायत्यारिभाषितंतन्नपरिग्रहीतमर्वाचीनेणकालेनोत्पन्नाअपित्ता

यंतदत्यर्थंमेहस्यपथाप्राग्रूपंतेनवर्जितंहारिद्रवर्णंबायोमूत्रयेत्तेमेहनविदुःकिंनीहितरक्तपित्तमित्याह॥ स्वेदोगात्रांधः शिथिलतमंगेन्नोप्यासनस्थानेसुखाभिलाषःदूनेत्रतिदाघनरणेपरिदाहनागतकेशनेखातिदृष्टिःशीतप्रियत्वंगलतालु न्नोष्ठोमाधुर्यमास्येकरपादशूलःभविष्यतोमेहगणस्यरूपंमूत्रेमक्षवेतिपिपीलिकाश्च।एतद्भविष्यतोभावितोमेहगणस्य चिन्नातिसंक्ष्यस्यस्वेरत्वादिरूपेनकेवलंएतत्प्राक्रूरूपंवर्तमानपिपीलिकामूत्रेमक्षवेति।मधुररसप्रियत्वान्नेषांमुनिरवत्रन स्वहिंनजगाद॥ दृष्ट्वाप्रमेहंमधुरंसपिच्छंमधूपमंस्यादिविधेविचारः।संपूरणाद्धाकफसंभवःस्यात्तीव्रोमुरोषेष्वनिलात्मकोवा।मधूपमंमाक्षिकतुल्यमधुरंतपासहपिच्छपाल्पलोनिर्यासतुल्यपाणितलतिसमिश्रमेवविधप्रमेहदृष्टानत नोधिविधेविचारःस्यात्।संपूरणात्।कारणात्किमपिकफसंभवोमेहोपलक्ष्यतेसाध्यत्वात्पक्षीणेषुकफपरोषसंक्षयेषा क्षीणत्वेनासाध्येनिलात्मकःस्यादितिसरेहोमेहबुद्धस्यामलंतुकफमेहानवातमेहांश्चालंगंतरसप्राप्तिमेवंक्रमेणा यदुक्तंसाध्यपाप्यपरिपाक्यारिकफाद्दिसंभवात्तस्यापवादमाह॥ ॥सएवंरूपाःकफपित्तमेहाःक्रमेणापेक्षातःकृताश्चमे हाःसाध्यनतेपित्तकृताश्चयाप्यासाध्याश्चमेहोपद्रवनातिदुष्टे॥सहपूर्वरूपैःस्वेदोगंधःसारिभवंतेतेनवरंतेतत्रज्ञातव ध्यंतेयतःसपूर्वरूपाःअसाध्यसर्वेषांपूर्वरूपाण्यभिचारीपिविज्ञेषणंसाकल्यप्रापणार्थंसहपूर्वैःपूर्वरूपैःसरेषवंतेते कफपित्तमेहाश्चासाध्याः।सार्थापित्तमशक्यात्।उपलक्षणंचैतन्मपरेषिरोगाःसपूर्वरूपाःप्रोपणासाध्याएवंतथाक्र

मेणकफानुपूर्व्यापेक्षयातन्नतामेरा असाध्यरतिपूर्वमुक्तं।रंतुक्रमेणप्रथमकफप्रमेहास्ततः पित्तप्रमेहास्ततः कालेनअत
एवपेक्षातमेहाः संपन्नास्तेष्वेवंकफप्रमेहास्तत्साध्यपित्तमग्रेवक्ष्यतेकायांक्रमेणपेक्षातक्रतास्ते असाध्यरफक्तं।पित्त
न्नतासुसपूर्वरूपाअपियाप्याअसम्यक्चिकित्सारिताप्रायाईदृशतेषांपरिमेहोतिदुःखंभवेन्नहातेपियाप्याः संतःसाध्यभवंतिमे
हेनातिदुष्टमित्यनेनेतन्नापपतिसर्वमेहेषुमेहोमत्तोवृतानुपन्नातेसत्ताभिर्दृष्टैरवश्यंभाविनीतिमेहिनोएजाय्यस्मिण
श्चकेत्रानरवातिहृष्टिःकिंचबाहुल्याद्भवतिरोगस्वभावाद्विरुद्धचेतावृत्तामरुपन्नातिसंज्ञानि।।इतिश्रीनिदानेषुदृत्तमेाध्यायः
प्रमेहनिदानानंतरंविद्रधिनिदानारंभोमतोऽनेनेऽध्यायेपित्तकालक्षणावसरेविद्रधिर्वक्ष्यतेरफक्तमतस्तमेवविद्रधिलक्ष
पित्तमसाध्यमयस्प्रमेगाहत्याह।। अथातोविद्रधिगुल्मनिदानव्याख्यास्यामः मुक्तेःपर्युषितान्फस्सरुक्षश्चक्विरुद्ध
भिःजिलग्राप्यातिचेष्टाभिःसेवेतेचासक्तप्रदूषणैः।दुष्टैर्वंक्षणसेहास्थिलाघसक्कुरणश्रमः।पःग्रोफोवहिर्नवीमहा
मूलोमहारुजःरक्तःस्पोटापतीयोवास्यतःबोढमविद्रधिः।। पर्युषितान्हिभुक्तेःसंचोजिलग्राप्याविचेष्टाभिःविरुविधो
च्चेष्टाविचेष्टाग्राप्याचविचेष्टाश्चग्राप्याविचेष्टातिलाश्चताःग्राप्याविचेष्टाश्चताभिःजिलाःकुपिलाःवक्रांरतिपर्यायास्त
याततेस्तेःतत्रतत्रासक्तप्रदूषणेश्चनिरुद्धैयःग्रोफोजायतेदुष्टवागाद्याश्रयोबहिर्बहिर्भागेअंतर्भागेवासग्रंथिवाच्छो
फःसरूपकारोविद्रधिस्तेनाभिहतःवक्रूमासंचमेदश्चआस्थिचरुग्रपश्चअसक्तकरणेवतास्वासुमहान्रुग्रपुसघातकंरंरे

त्यभिधीयतेदुष्टारोषैर्दूषिताःवृग्मासादयःआधारोपसरदृवृग्मांसमेदास्थिलाघसक्कुरणश्रमस्तथामहामू
रुजःअनेनास्यरूपकर्मवमुक्तंतथारुजःस्पोटाश्चवाआयतोनवर्तुलश्चाएतेनास्यसंस्थानमुक्तं।रोगेफकृतेमथवास्वे
ग्रोफवेपतिनतःआनएभरुणातएगंभीरेगुल्मवाद्दुनःवल्मीकवेसमुत्थाःग्रोघ्रणात्मिकृम्रवतानाभिवल्यन्नतस्तो
हस्तोमहान्कुक्षिवंक्षणेस।।इकयोरपानेवाभातातत्रातितीव्ररुक्।रुग्वाहरणाश्चिरेछानपाकोविषमसंस्थितिः।ग्रथेष्टद
ग्लानानाहःसंरंभसर्पणाश्चाष्टवानुगतकृताग्रासितःपित्तात्तरूपोहृद्दरदाहवान्।स्निग्रोछानप्रपाकश्चपंडुःकंडूयुतःकफात्तस्तो
क्केग्रंथिरकस्तंभन्यंभाएवकोग्रवः।चिरेछानविपाकश्चसंकोर्णःसन्निपातनःसामर्थ्याद्व्याख्यिभेदाख्याभ्यंतरव्रणान्न
सम्यक्रोहतःग्रयावस्तीव्रदाहरुजाहरः।पत्तलिंगोसन्नावास्रावीणाप्रेक्षतपानरः।रोषैरित्यादिएषकरोषैर्वातोपित्तक
फैश्चयःसमुदितैःसन्निपातेनचैकस्तथाग्रोगिणतेनरोषाधिष्ठितेनत्तेनग्रास्त्रिरात्रादिनाबद्धवेधस्यापिग्रोफस्यविद्रधम
ख्यस्यांतर्बहीरूपतयाद्विधाचर्मत्याह।बाह्यइत्यादि।अत्रज्ञानयोर्बाह्याभ्यंतरइभिन्नयोर्मध्येहत्वाविद्रधिस्तत्रतत्रनामतोवि
ज्ञापनेदाहरणेग्रथितोन्नतः।ग्रथितइवग्रथितस्तत्रतत्रोत्रिंतग्रोफस्यस्वभावोन्नतत्वादुन्नग्रहणंमतिग्रापार्थं।अंत
रेघ्यातः।ग्रथितइवग्रथितस्तत्रतत्रोत्रिंतग्रोफस्यस्वभावोन्नतत्वादुन्नग्रहणंमदाहरणान्तरस्तथा।गंभीरेमूढःतथागुल्मे
नतुल्यस्तथासमुत्थाप्युन्नतोवल्मीकइवतत्रतथाग्रोघ्रणात्मावास्रविद्रधेःग्रोघ्रग्रात्मवत्।अग्निग्रात्मवाभ्यांतुल्यःना

ष्णाघ्नन्तमेरेत्रो चापंस्थानेस्यात्।नत्रंते शुविद्रधिषुमध्येवातान्तिनीव्रणारिःरूपमारुणारिलक्षणाःस्यात्पित्ताद्रक्ताच्चाग्निसन्नि
र्णाःस्निग्धोच्छ्वानप्रपाकाश्चतिलक्षणाः।कफात्पांडुवर्णोनतपाकंदूयनःस्त्रावारिवेरस्यामविदाहश्चेतेतल्लक्षणाः।सन्निपातजो
विद्रधिःसकीर्णोवातादिरोषयोगिश्रलक्षणाः-अत्रविद्रधीपूर्वोक्तोहेतुस्थानरूपसंख्यातरलक्षणविभक्तः।
बाह्यस्यविद्रधेस्तुपाभ्यंतरस्यचयल्लक्षणंवेदनाविद्रधिःतत्रस्फोटैरावृतश्चितोपवर्तीव्रदाहसन्नाज्वरःतथापित्तलिंगोरक्तजा
ग्नाभिसंस्त्रावादिलक्षणःसवज्ञेयोबाह्यएवनांतरेणव्रणंगवस्तुस्वाभाव्यात्।ज्ञातव्योयंविद्रधिरसृक्जायते।सर्वेषांगेभ्यः
पुरुषांगवस्तुस्वाभाव्यात्।।अथपक्वतविद्रधिलक्षणमाह।। त्रात्रांघोभिघातेनक्षतेवाऽपथ्यकारिणःक्षतोष्मावायुर्विसृप्य
सरक्तंपित्तंमीर्यतत्।पित्तासृक्लक्षणंकुर्यात्विद्रधिमुपद्रवांतरेष्वपद्रवभेदश्चस्मृतोधिष्ठानभेदतः।त्रात्रांघोरित्यादि।त्रात्रंलो
ष्टाद्यैर्योभिघातस्तेनहेतुनापःक्षतोष्मायप्राभिघातंप्रतरेणापिव्रणाघट्टनात्क्षतेनक्षतेसतपथ्यकारिणःपुंसयःक्षतोष्मा
ग्निःसवायुर्विसृप्यपित्तंमीर्यतत्।कोपयेत्।किंभूतंपित्तंसरक्तंकर्यात्पित्तासृग्भ्यामुत्पन्नोविद्रध्योयंक्षतजातत्समानलक्षणं
विद्रधिंकुर्यात्।तत्पक्वमुद्दिश्यभिधानेत्रेस्यविद्रोषापित्तासृग्विद्रध्योःसकाशात्तेषांविशेषः।तेषुविद्रधिषूपद्रवविद्रोषोधि
ष्ठानविद्रोषाद्भवति।तेभेदोपद्रवभेदाद्द्रष्टव्योयंति।। नाम्नांहिध्यभवेद्दृष्टस्तामत्रंत्रक्षुण्णंतिचाम्नासोपत्तंतिरोधश्चिद्रच्छ्वासघ्न
दूषनःशलग्रहश्चक्लोम्निस्यात्।सर्वांगग्रग्रहोदूरिःप्रेमाहृल्लमकःकासोहृद्रोगपट्टनंमथा।कुक्षिपार्श्वांतरंसादिःकुक्षावायुप

नन्मक्षासक्थोर्ग्रहोंवृक्षणयोईक्षयोःकटीपृष्ठयोःपार्श्वयोश्चयथास्वंयोपवनस्थानिरोधनंनाम।पक्वविद्रधेचंतेषांत्रो
फवरारिरोतःनाभेरूर्द्धमुत्पन्नाःपक्वाःप्रस्रवंत्यपरेगुदात्।गुदास्यान्नाभिरोनाभ्यांमध्यादिनाभ्यांविद्रधेर्भेदाविद्रोषेण
भवेत्।वक्षोनासेत्रंणेतच्छ्वासःस्यात्।पक्षतिनासेश्वासःस्यात्।प्लीह्निउच्छ्वासस्यांधक्लोम्निनासेभालग्रहःकालग्र
होव्याधिविद्रोषःस्यात्।तत्स्यावदूरिरसृग्यतेसर्वांगस्यप्रकर्षेणग्रहःस्यात्।तथाप्रमोहारूपःस्फुरंतमकःश्वासविद्रोषः
दूरेघटनंतथाचाकुक्षोजातेसतिकुक्षोपार्श्वयोरंतरेश्मसंज्ञश्चपीडाभवतितथाकुक्षीवारोपसंभवःवंक्षणयोर्जातेस
क्थ्यग्रहोनिश्चलेरक्तसच्छिनीनायतेःएवंकटीजातेकटिग्रहःपीडाचपार्श्वयोःस्यात्।पायोगुदोजातेपवनस्यापा
नास्यस्वकार्यानिरोधःस्यात्।तेषांविद्रधीनामामत्वपक्वत्वविदग्धत्वपाकंक्रांतत्वंत्रोफवरारिरोतःत्रोफानाभिरोनो
फवत्।पक्वनाडीतःनत्रंत्रणाफलस्रावकर्मविधेत्रालोपरुग्णत्यादनाग्नेयेनक्षारादिलक्षणमुक्तंतथैवविद्रधिव्रणोधो
नाभेरूर्द्धमुत्पन्नोगुदात्प्रस्रावंस्रवंतिनाभेरधरेधस्तात्पक्वाःसंतोगुदात्स्रावंस्रवंति।नाभिनःपुन
र्विद्रधिरुत्पन्नोगुदाच्चोभयतःप्रस्रावंस्रवंति।गुदंवास्पृचनुदासंतस्मात्।विघातोपक्रमाश्चविद्रधेयथास्वंव्रणवत्त्रे
विद्रधेव्रणावयथास्वंवातादिरोपक्रमैरादिघातव्रणप्रतिषेधेनकपालीत्यामसुलिंगपुलकाश्चकुल्मसऋणार्बुदपा
तिकविद्रधिविघातःसर्वंसिद्धकर्मस्मादुतिलोभोसवदुःऋतेत्यादिकपालीयेतिकंविघातःवहऋतस्यघनश्वेतस्फर्मार्क

पाकफविदूधिंविघातश्चग्राह्यान्नकेलेवपूर्वोक्तवातनाशितीव्रऊर्ध्वगतत्वाद्वातरिलक्षणंवातारिरोषनविदूधिंज्ञानीयात्।केरा
ख्यत्पर्णः।व्रणवरंरतिसप्तपर्णनाहृतिः।विदूधविरितिसप्तपर्णतनिर्हरेज्ञातव्यातथाचोक्तंभाषेउपमानेपःसंप्रायःउपमेयाव्या
तैतरहिनि।अथैषांसाध्यासाध्यविभागार्थमाह।विवर्णेसंनिपातज्ञःपक्वोदूनाभिवस्तिस्कोभिन्नोतर्बहिरेवाश्मभेदक्षाश्वातः
श्वक्लेवक्त्रात्स्त्रीणास्यापदृश्यावित्तः।।विवर्णेरतिसंनिपातज्ञोविदूधिः।सवर्णोसाध्यवातान्तथापक्वोतर्बहिरेवाश्मभि
न्नःआनयेनभिन्नोवास्त्रोबहिर्भिन्नोदूनाभिवस्तिस्कोवर्त्मएवंपक्वाश्वातणहरिभीःमत्राणिनाभावक्त्रेणश्वक्त्रस्त्री
णास्यापदृश्यावेदध्मारिभिपुंकोवेसएवाहरानीस्तनविदूधिर्योषितांपक्वास्यान्नपाकवत्।।एवमेवस्तनविदूधिताःप्रा
प्यपोषितेत्।सूतानांगर्भिणीनांवासंभवेत्स्त्रियपुंसयोर्द्वयोः।स्तनेसदुग्धेदुग्धेवाबालेविदूधिलक्षणः।नारीनांसूत्रवक्त्रवात
कन्यानानुनजापने।।तथैवविदूधस्त्यःस्त्रियपुंसयोर्द्वयोर्भुक्तेपर्युषितारिभिस्तेस्तश्वासकूपदूषणैर्दुष्टत्वंगासमेरास्थिस्त्रा
यसकुंडराश्रयः।तथैवसूतानांगर्भिणीनांवास्त्रीणांस्तनेदुग्धेऽपवाऽदुग्धेस्तनेक्षीणविहताःप्राप्यआक्रमणाद्वि
दूधिलक्षणंवासोवातत्रतंत्रोगदृत्यारिलक्षणोघनोनिविरोयश्चयपुंसंभवेत्स्तनविदूधिसंज्ञः।नारीनांस्तनक्षी
णांसूत्रवक्त्रात्मकन्यानांनजापने।श्चयपुंसामाभारिणांवीविदूधिपरनामानेव्याधिवत्कृपक्रमते।। ।।कुंदूरुऽ
र्गतेवीमुःशोफःमूलकरश्चरन्।मुष्कोवत्क्षणतःप्राप्यफलकोशानिवाहिनः।प्रपीड्यधमनीर्वृद्धिंकरोतिफलकोशयोः

वायुःप्रकुपितोवृद्धिंकरोतिकिंक्षनुत्तयाकुपितोनेत्याहरुद्धातिरुद्धागतेरस्येतिरुद्धगतिरवृतमार्गइत्यर्थः।किंभूतः
शोफश्मूलकरत्वाचलनिरूद्धंगतंरंगछन्वंक्षणतस्तनोरुद्धात्मुष्कोरुषशोफपणाप्राप्यतथाफलकोशाभिवाहि
नीर्वृद्धिंकरोतिप्रकर्षेणापीड्यवाकस्यवृद्धिंकरोतीत्याह।फलप्रकोशयोर्वृषस्मयोः।अधुनाव्याधेःसंख्यांकुर्व
न्नाह।। ।।दोषाःस्वमेदोमूत्रौजैःसहदूषसप्तधागदाःमूत्रौजसावप्यनिलादूनभदूसुकेवलोवातपूर्णेहिनिस्त्रीरूक्षो
वातारहेतुरूकूपकोदुबरसंकाशःपित्ताद्दाहोष्मपाकवानाकफोछीतागुरुःस्निग्धकरूसान्ककठिनोल्पसक्तास्म
स्फीटाहतःपित्तवृद्धिलिंगश्चरक्तनःकफवन्मेरसाद्दृद्दुलालफलोपमः।मूत्रक्षणाद्गोलसमूत्रजःसनुगछतः।
श्मनोभिःपूर्णहिनवत्स्तोभपानिसरुकमृदुः।मूत्रनछुमधस्ताच्चवलपफलकोशयोः।यातकोपिभिराहारैःपूर्वनेतो
पावगाहनैःधारणोरणभाएधाविषमांगविवर्तनैःनेत्रोभयोःसुभिनोन्येश्चत्रुरंत्रावयवप्रपवनोनिगुणोनत्यव
निवेशरक्षनपेत।कुर्याद्वृणंसधिस्थाग्रंथ्याभंश्चयपुंतरा।दृष्यवातपित्तकफेर्हीषैःनाभ्यासेणमेरसामूत्रेण
चातथाश्चेणरोगाएवास्त्रमेदोमूत्रौजःसहद्वाख्योगदःसप्तधासप्तप्रकारोमतः।नकेवलंवृद्धाख्योयोगदःसएवनि
लनोपगतमूत्रौजसावापियोवृद्धाख्योगदोनाकाप्यनिलनोनत्वेवदृष्यभेदेरोगमूत्रौजसयाःकर्तुनमुकोनिलनत्वा
दित्याह।हेतुभेदस्तुकेवलसत्वमूत्रौजसावर्णनत्वाकुपेतेनतत्किंकारणमेरान्मूत्रौजसावितिनिर्दोषतोमूत्रौजेश्चधि

ष्टापवापुःमूत्रंत्रनोगरोहद्वाख्योकरोगेवेनोपरमार्घनोवातजावपिमूत्रोत्रनावुच्येते।तथारूपान्तरहेतुभूतारुग्नन्वारेन
चोपलक्षणमात्रंमेहोरक्तजावपिवृद्धिगरोरोषजाविक्लेफपिजाप्योदूष्यसंज्ञकेमेहोरक्तेधिष्ठापनेन वातान्तस्मान्मेहरक्त
जाविनेसंज्ञयाजानावुक्तो।एवमन्येष्वपिरूपमवाधयोबोध्याः।नत्रवाताद्वृद्धिःवातेनपूरितयाहतिर्भस्त्रातस्याइवस्यर्णप
स्यसएवंत्रनोभवति।नचारूक्षत्वंनचाग्नेस्तुनिर्निमित्तंविनाहृत्पीडायांस्निग्धसएवंपिताद्वृद्धिःपक्वोदुबरतुल्यारागहृद्धि
मोश्वस्यात्।कफजाहृद्धिःश्वेतारिपुक्तःस्यात्।रक्ताहृद्धिःनस्याएकाहृद्धिश्चिनःपिनहृद्धिलिंगाश्चापिनहृद्धिलिंगानीचलिंगानि
यस्यसएवंसमनस्कायमानपूर्वरूपान्याहिनोनरपरलोपसमाप्तः।मेरसाहृद्धिःकफाहिवृद्धिनिकार्परोगोपचारान्।कफःकार्यरो
गःकफऽक्तविशेषस्तत्राहा।मृदुस्तालफलेपमाहिनि।मूत्रनोवृद्धिमूत्रधारणशीलस्यजलपूर्णभस्त्रोयथाप्रस्यासचमूत्रनो
वृद्धिःगछतोत्रनतःस्तोभंयाति।सरुक्मरुश्वस्यात्पामूत्रंनछुस्यात्।फलकोशोरधस्ताच्चल्मंकंकणंस्यात्।वातेना
हिवातकोप्यारणहिभिस्त्वेश्वपूर्वेकैःस्तोभणेक्षोपनेक्षुनितः।कुपितोयदास्यस्यंत्रस्यावयवंमेढ्रेखनिवेशात्स्व
स्थानाद्विगुणीनत्यंमेनेपेन्नान्तरायवनोवंक्षणसंधिस्थोग्रंथ्याभंश्वपथुंकुर्यात्।। ।।उपेक्षमाणस्यचमुष्कवृद्धिमाध्मा
नरुक्क्लंभयतीववापुः।प्रपीडितांतःस्वनवान्प्रयातिप्रध्मापयन्निपुनश्चमुष्कौ।।अंत्रवृद्धिरामाध्मेपवातवृद्धिसमा ९म०
नैतिः।उपेक्षमाणास्याविकिरूपमाणास्यहद्वाख्यागरस्यपूर्वरूपाणिहिक्कोगापर्मुष्कयोर्हर्षवर्धनंकुर्यात्।किंभूतामाध्मानरु ६१

रुक्क्लंभपतीतयाप्रपीडितोवास्यांतःस्वनवान्सशब्दःप्रतियातुनेःप्राध्मापयन्पुनरेमागछतिउपजायतेः। अप
मेवालक्षणंग्रंथिरसाध्मः।नपुनःसर्वएवमेषांग्रंथिनोतमाहि।किंभूतस्यलक्षणमित्याहः।वातेनवृद्धिसमानेतिःवात
पूर्णाहितिसर्वत्रास्यालक्षणंतत्रवातेनः।वर्धीस्वेदस्वाधोरनेत्रंशोफस्तमान्तःगुह्यस्यावसरतिसंलक्षयितु
माहःरूक्षत्वंस्याहणंग्रंथेर्णतेनुजालेगवाक्षितागुह्योष्ठपर्यकूरोधेःसंसरेतिनचपंगतेःआनंवस्यवैरोधेणनारीणां
नापनेरूपःसर्वगुह्यानांसमालक्षणेरूक्तकोमेष्वारिग्रंथिनिहिंगवाक्षितोनिरेतरमाकंजनःगुह्योष्ठधेतिसंख्या
रूपासंग्राह्मिःनरेवाष्ठत्वंप्रतिपादयितुमाहःएषक्रमोवेवातेपित्तकफैस्त्रयःसंसरेसंसर्गेणत्रयःनिचयगतेः
संनिपातेनैकःनथाष्ठमोनारीणांचानैवस्यरोधेणादुष्टनयाख्यः।। ।।तत्रश्लोकौनिदानसंप्राप्तिसंख्यारूपसमुत्थानविशेषायतनविकल्पविशेषज्ञानार्थं
मिहैकमनाःसमासव्यासाभ्यांवातादिविकारान्विज्ञातुमिच्छन्नादावेवतावदाह।। ।।तत्रश्लोकौ।।
निदानपूर्वरूपाणिलक्षणोपशयान्तथा।संप्राप्तिंचापिरोगाणांसम्यग्ज्ञात्वाभिषग्जितेः।।
ततोनिदानमादौतुसर्वरोगेषुपंडितः।वर्जयेत्तत्प्रधानोहिनिदानंव्याधिवर्धनं।।

यावोक्तमनर्वास्थिनरोषाग्नेयोधित्तीरोक्लस्यवनालमप्यामशुष्कंहितेनतद्विरोषकृरिनिःअनुवान्नानिभोजनान्नानि-भोजनानरनंतरंनृपनारिकंस्कमिरेहसंस्तोभिप्रशीरसंरंभोत्पारकंतनंमेहनोछर्दिवायोऽनुरीर्णोऽनुल्लिष्टोऽसमुरीरपेनसमेनाद्रूहुनपेतोऽरीस्मिन्नाश्रोगनाद्यातमत्रपुरीषारीन्नविशुद्धातातःपापःकश्चनस्तेहस्यरावनम्यस्यपुनःपुनरकृद्यानरेणधनंनिषेवतेःअथवाशुद्धःनृतवमनविरेचनआश्रुसमनंतरंविरहीन्यन्नपानानिभजनेःसंनापनान्यन्नपानानिभुक्तेःपश्चमानामन्नपानानिमानिविरहावस्थाप्राप्तास्तानायेएवचिरमवनिष्टेतानिविरहीसुद्यतेःअथवान्नतवमनविरेचनानंतरमवस्थेरानिश्रांतरूपश्लेष्मकारीणपन्नपानानिभजनेःनस्यमूलावानास्योगुल्मसंज्ञांयाधिंकुर्वतःकीदृशावातोल्बणाद्यानकारणःनहिपवनकारणमंतरेणश्लेष्मरक्तपित्तरक्तानांसंघहनाघटनेःतस्मान्निनारीनाउत्पत्तिकारणानांपित्तादिगुल्मेषुवातस्यगुल्मनिःपारनेप्रतितुल्यरूक्षत्वेनाविशेषेणप्रतिपादयत्याचार्यःयदिपुनरुल्बणोधिकरोतिवात्यापनेःनरानोवातगुल्मेप्यधिकत्वेवातस्पेतिवातगुल्मोपिगुल्मारीनांविषयविभागोनस्यात्तस्माद्वातकारणत्वेवातोल्बणारत्नेनमिनिवेशिनमितिवेदितव्यं।भूनारोषाःकुद्धःकुपितःकुपितःकुपितमत्यर्थंकेनचाअथवाद्वौद्वौनवासंसर्गात्समस्तारत्रयंपिःसर्वेवासमस्तारक्तपुक्तावेतिवात्रयःसमुच्चयेरक्तयुक्तावेत्यर्थंःतथाचखरनारंभिहनावायुकुद्धःकफारक्तपित्तंवारायांपरिहतोगुल्मंकुर्योत्सार्द्रायावरक्तपित्तकफा

मनेत

एम० ६२

तत्रवातोपरिहतानरोगुल्मउच्यतइतितथामहाश्रोतोनुसारीपनःमहाश्रोतआमपक्वाशयस्थानेतत्रनुलोमेतोपेतमहास्रोतोनुसारीयनर्कंनवागुल्मोनष्यारयतीतिसाः॥ ॥कुद्धोमार्गमाश्रित्यकुर्वतेश्लपर्वकंस्वरोपलक्ष्यंगुल्माख्यमुत्पुलंग्रंथिरूपिणंकफोनातकफाविद्धपित्तेमार्गस्यावरणेनवा॥वायुःनराश्रयःकोष्ठेस्थाकाग्निमार्गतस्थनत्रःस्वाश्रयेदुष्टःपरानृपश्रयेपरिहृतद्वारमूर्तौपिमूर्तेवृमिवसंश्रितःगुल्मंरूक्षयतेवेतिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः॥कुद्धोमार्गमाकृत्यआपूर्यश्रनेनास्पंदप्रादुरुक्ता॥श्लपूर्वेयस्यिनसएवंतश्लपूर्वकःपूर्वंश्लंकृत्वापश्चाद्रोषागुल्मकरणेतिःश्रनेनाप्यप्राग्रूपमुक्तं।तणाप्यर्जापल्यःपमनूमारिवहरंतोतथोत्सवमूर्तिगतेतथाग्रंथिरूपिणंगुल्याकारमित्यनेनाप्यसंस्थानमुक्तं।अधुनावातगुल्मंकुर्वतिःश्रनेनास्यारिष्टस्यारुकर्षणाद्वाधानुत्तयाद्दुष्टःकरोतिचकफविद्धपित्तेःनेनमार्गस्यावरणेनरोधनकोष्ठेआमपक्वाशयांतरेविकृताश्रयोमहास्रोतास्यैरंतरेतोत्कारणात्कोष्ठमार्गतःपरिहृतत्वप्राप्तत्वाश्रयेपक्वाशयस्थानेदुष्टःपरतेत्रपित्तकफोयेरणपत्तःपरिहृतद्वाकारणारमूर्तौपिमूर्तेवृमिवकठिनोपिमूर्तेवृमिवकठिनमिवसंश्रितःसपूर्वोगुल्मारत्यभिधीयतेःतेनत्रिदोषःकीर्तितनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयश्रोभयोरपिस्पर्शेवेनावातानमाशिरःशूलहृद्रोगावक्रूजनोन्यधःशूलंवपिट्संगःनत्राद्मुष्मनेमुरुःस्तंभोगात्रेमुखेशोषःकार्श्यंविषमवह्निताःरूक्षतनुश्यावारुणवर्णचलसंचारिनिलस्यचश्यानरूपितसंस्थानस्थानरूक्षत्वयथपःपिपीलिकाभिरवगुल्मःस्फुरतितनुघते॥ ॥बालगुल्मंतिमन्यामूलारयोभवंतिमच

लक्षणोपेतगुल्मोत्पत्तिरूपितमेस्थानेऽधिष्ठितत्वयथः स्यात् अग्निरूपिता संस्थानादपोयस्मात्सर्वसंस्थानमाकारस्थानमाश्रय
स्तथापिपीलिकाभिर्व्याप्तोश्वभ्रवगुल्मःस्फुरतिनुघते।नुघतइतिकर्मकर्तरि॥पित्तादहोरुक्कोमूर्छाविड्भेदस्वेददाह
णः।हरितश्चेववर्णोषेगुल्मेस्यात्सन्निपातजः॥दृश्यतेरोषतेसोष्मास्वस्थानेदहतीवचे॥कृष्णारुणाभिस्तमरुचिःसदनेत्रि
शिरोहरः॥पीनसालस्यहृल्लासकासश्वासकफात्मकः॥गुल्मोवर्गाढःकठिनोगुरुःसुप्तःस्थिरोन्मन्थकसंरोधस्थानभ्रमानः
सेस्वकालेचदुष्टकृद्वर्णाः।प्रायस्त्वमूसुदुष्टेषुगुल्माःसप्तष्ठलक्षणाः।सर्वेनस्तीव्रशूलज्वरीव्रणाकीघनोन्नतः।सोमाध्मे
रक्तगुल्मस्तुस्त्रियाएवप्रजायतेपित्तातगुल्मोरक्तहृदयःस्फुलपाच्चमुखारिस्रुतारिष्टोवर्णाःस्यात्।गुल्मस्यनामसंज्ञेतेएतेना
सहःस्यातेनचाख्यायते।उपनाभ्यतेनाडीध्मेनसोष्मा चस्यात्।सचस्वस्थानंगुल्माश्रितमास्पंदतेवर्धतेहीनतस्तूपरिनाभेरधि
रिकेपातगुल्मेसतिस्त्रीणामिवार्तवस्रुतिःगुल्मोवर्गाढरिपुक्तःस्यात्।तेगुल्माःस्वैरोषस्थानधामानोरोषस्यवातादेःस्थानेप
क्वाशयारिस्वमात्मीयेदोषस्थानेधाममयेवायातपित्तकफगुल्मानातेप्रायोबाह्येचस्थूरोषस्थानधामानः।तपास्वका
लेआत्मीयेवयोहोरात्रिभुक्तानां।अंतमध्यादिलक्षणापक्वासंस्थायातपित्तकफेगुल्माःरक्तेराःशूलकराभवंति।हृद्दोष्ठासं
सर्पिजागुल्मास्त्रयःसंसृष्टलक्षणाः।स्युःसर्वेत्रिदोषजोगुल्मस्तीव्रशूलोरुणाःरयुक्तः।सचसाध्यरक्तःगुल्मःपुनःस्त्रियाएव। एम०
प्रजायते।अत्रैवोपपत्तिमाह।कुतोवानवसूनावायस्त्रीयोनिरोगिणी।सेवेनघातलानित्यंकुरुतस्याःसमीरणः।निरूणद्धा ६३

र्तवेणोंप्रतिमासमवस्थितंकुक्षिंकरोतिनरुभंलिंगमाविष्करोतिच॥अतागर्भकालेनवसूनावायोनिरोगिणीवातली
नपानान्नपरिसेवनेनस्यात्रियाःसमीरणःपवनप्रतिमासेपक्वस्थितमानंवंकुक्षिंकरोतिगर्भलिंगंचाविष्करोतिप्रकुरुप
तेगर्भलिंगमिवकालेगर्भेणसंमतंसमंकपमानंवैसेपतिवदुत्रीहिरत्नपरलोपश्चेत्यत्रैकागर्भलिंगमाह॥ ॥दूषीविषैर्दूष
तस्यरक्तेनसामतोदिकंक्रमेणवापुसंसर्गतेपित्तयोर्गतेनपावनत्।रोगिणेकुरुतेनस्यावातपित्तीछगुल्मजान्।हरुक्त
मरोहतीसारन्दूषणेनुपद्रवान्॥कापुनःसुरक्तगुल्मेपारयोःश्वपचुर्भवत्सूचैआरिष्टेहेनमूर्छारोनाग्रहणंक्रमेणते
नरंवापुस्तेनैरोहतीसंसर्गेश्लेष्मानंतपापित्तयोनितपासपित्तसकारणावनतछर्दिणेवातपित्तीछगुल्मजानुपद्रवान्कुरु
तेहरुक्तेभरोहतीसारन्दूषणेनान्भनपाचभंस्यावातपित्तगुल्मयोरयद्वाश्रयक्रमभवंति॥ ॥गर्भोन्मुखेवसुतेश्लेष्मरुधि
रगाश्रयेपोसाश्वसावरोधेश्वेरस्वेदनवेदनाः॥गुल्मस्यगर्भोन्मुखेसुतेश्लेष्मकरोतिलिंगंतदुपस्थासदनंश्रमोश्रये।
श्राधारभेतपोसाश्वश्वासावरोधेन्कुरुतेगर्भलक्षणादूरंगुल्मस्यविलक्षणंलक्षणमाह॥ ॥नचागर्भवद्गुल्मःस्फुरत्य
पिस्पृशत्यपि।पिंडीभूतःसएवास्याःकरोतिक्वचिदंतरे॥चिरेणास्पंदतेगर्भवदंतश्चैवंवर्धतेकुक्षिर्गुल्मएवनुवर्धते।नचगर्भेवश्रमोः
पाणपादशिरवर्षैःस्फुरतिस्पंदतेगुल्मश्रमोनावापतश्लवान्सएवगुल्मःपिंडीभूतःकरोत्यचिरेणास्यास्पंदतेगर्भवद
नाभौघृतपात्रेगर्भेनःस्थितेकुक्षिरस्यावर्धतेगुल्मेनतनःस्थितेसएववर्धतेःगुल्मेनकुक्षिरितिगर्भरक्तगुल्मयोर्लक्षणमेदः।

अथगुल्मविद्रध्योर्लक्षणेऽप्येकत्वपक्षे॥ स्वदोषसंश्रयोगुल्मः सर्वोभवतितेनसःपाकंविरेणभजतेनेत्यविद्रधिपुनः पच्यते॥

रणमुत्कारणमाह। मंदाग्नाविति। तेनेत्यनेन प्रणीहरेवैकनयोतपति। अन्नरसोमलिनेश्चान्नेर्नापतेमलसंचयात्॥ चतुर्विधस्तनीणीहि
ह्यविरध्यरसत्रयोधात्वाख्यातः। तथामलिनेश्चाग्नेः एतिपर्युषितसंकर्णीचलत्वणोत्तथामलसंचयात्। चिरकालसंभृतारुरणिजा
येते। अधुनासंप्राप्तिविशेषमाह॥ उद्धूमेधमनवोरुद्धावाहिनीरबुधास्रोतः। प्राणाग्रूपाना सेरूप्य कुर्यस्त्वग्मांसमेधयः। आ
ध्मापयन्तिमुरंस्रोतसनद्धमभिघते। दूषकुरोषेःसमैस्तेश्चदुष्टोहवहन्नतोरक्तेः। तेनाग्नीः शुष्यकताच्चोष्णः अन्नपारकेरणः। न
ष्टेषावलाहारः तेनाग्नः प्रधमनकुत्तपः स्युः प्रतरूपाः पुरुषाल्पाग्नवनस्तस्यलक्षणं तुल्यानाग्नेन्नविषमसंवसविरोहेवपच्यते। अग्नी
र्मलिनोर्णनज्ञानाति सोहितेसहतेनचास्योपतेबलनः शाम्यत्यासमलोपचेष्टितोवृद्धिविशेषप्रवर्तिश्चकिंचिछोपाद्यापारमोः।
रुग्वस्तिसंधीतनतालघ्याभानेरणि। एतीजन्मबलीनाशेगानतरेनहरेसुनुसर्वेषुतेरासरंनमलसंगोल्पवृद्धिता। राहुःक्षयपुरु
ध्मानमंतेसलिलसंभवः। सर्वेवातोपमरुणमशोफंनातिभारिकं। गवाक्षितंश्रिणजालैःसरागुरुगुरापते। नाभिमंत्रंवृविष्टम्प
वेगंतत्वाप्रणरूपति। पारुतोहूक्करीनर्मभपायुवंक्षणावेरना। सशब्दोग्निःसेरदाषुविद्दूमूत्रमत्यकः। नातिमंदोनलोलोमंनच
स्पार्शदूरसंमुखंतत्रवातोरंशोफःपाणिपान्मुष्ककुक्षिषुः। कुक्षिपार्श्वेहिरकटीहृहृकूपर्वभेरने। शुष्ककासोगमर्दीक्षेगुरुता
मलसंग्रहः। रुणद्धारुणवर्णारक्तमकस्माद्दूरासवतासतोरभेरमुरंरतनुत्तमश्रिणवते। आध्मातहृतिवच्छ्वासंतप्रकूतेति
चागपुच्चात्रसकृत्राहेश्चिरेसर्वतोगतिः। पिनोरेहूतेमूर्छारोहन्दंकटुकास्यता। श्लेष्मोतिसारःपीतत्वंत्वग्नारावुररुरितं। पीतता

स्त्रिणनहंसखेरंसोष्मरत्यते। धूमायतेमरुत्स्पर्शात्प्रपाकंप्रदूषते। श्लेष्मोरंगसदनंस्वापः श्वयथुर्गौरवंनिद्रेक्लेशारुचि
श्रासकासमुक्लवगारिता। उररस्तिमितोत्यर्थमुक्लेएनीतंतमहत्। चिरंनिवृद्धिकठिनंशीतस्पर्शगुरुस्थिरं॥ अंबुनोवा
हिनीवीहिनीजलवाहिस्रोतोसिऽद्धीधेऽद्धावातारपऽरंक्रुर्युःक्लक्लमोसंचक्लमासेतपोःसंधिरनरंनत्वगाछतीतिक्लमं
सेसंधिगास्तत्वस्थाःस्तर्थः। किंनत्वाकृत्तिमाध्मापयन्यानस्यतथाप्राणश्चाग्निश्चापाननश्चतानप्राणाग्रपानानसंदू
ष्यदूषापत्वाप्रकृत्वामेदोग्निःपुनर्वीतादिभिःसंदूषितोनठरंविध्यतीत्यर्थः। तदरमदृक्षास्यात्। एषकुरोसेर्वीतपित्तकृषि
स्वपःसमस्तैःसन्निपातेनैवैकःस्त्रीहारंबद्धोरंरक्तोरंनलोरंमितोवातात्रिलवेप्लीहाकरणेप्लीहात्रिमित्तसंज्ञ
योक्तानिपथाद्दष्टाणगाःसंज्ञाविशेषश्चिकित्साविशेषप्रतिपत्त्यर्थः॥ तेनोरेणान्नीःपीडिताःपुरुषाःशुष्कताच्चोष्णःश्व
नपारारणेनदृवेष्टाहिकाःतृष्णारुपश्वस्कःतस्यभविनोभविष्यतोलक्षणंतत्राग्निरेकस्यतथाकक्षसंधीरुकमूर्ध्व।
तथालघुभोजनेरल्पभोजनेरपिचबलिनसंधीतनतानविस्तीर्णताआध्मानतेत्यर्थः। तथाग्नीनानन्नमस्मवलीनोचना
ग्नानरेस्यातन्नरंश्वेतहारिद्रेषुचसर्वेषुरोगेषुतंद्राआलस्यतथासदनेरसंभवतितथामलसंगःपुरीषाप्रवृत्तिःतथा
ग्न्यग्निश्चेतनाराग्रम्चपयुराध्मानंवातेःवमानेसलिलंसंभवः। अतोयमुरंकिलक्षणमित्याहसर्वमुरंरतनोरोग
तामप्राणेवसतोहरणंअशोफनशोफोहिनतथानातिभारिकंनातिगुरुनतथासिराजालैःसिराससूहैर्नालातनियता

त्तितेनिरंतरमनाकांतसर्वदासर्वकालंगुरुगुरायते।ईदृशेमयूकेऊद्मावरतिनतथामारुतोनाभिविष्मप्तत्वतीनीस्तातथात्रे
चविरुध्यावेगंकृत्वात्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनाःसेवेरूपमाल्यंसरंभंदूरूपनेतरंप्रणदूरपतिनतथासत्रावोवामुरंतनिश्चेर
त्।निर्यातितथाविदूद्वातथामूत्रमितश्रोषेनासंस्पात्रथाकिंचिन्मेहेग्निस्तथाल्पेनचविरंसमुखंस्याद्यतरतोयसंभवंविष्म
तोःस्याद्यविपरीतलक्षणासामर्थ्यातसतोयंनचनेत्रेसूरेषुमध्येवातोरेरुक्फःपारथाविषुतथाकुक्षारिषुरुकपर्वभेरनेतथा
शुष्ककासारयःस्फुः।अकस्मान्निमित्तेविनाउरंवृद्धिदूरासनुतेस्यात्रथासतोहभेरंतनुत्तस्मिन्निमित्तंतथाप्रमाहतंचतद्
दरमाध्मातभस्वेवंवृद्धंकरोति।अत्रचवातोरेवायुःसहकफंवृद्धःसर्वतोगतिश्वसनासविरेदूमति।पित्तोरेत्वरारयःस्फु
तथात्वगादोपीतलोहितवर्णतथापीतताभ्रमिःभिरणभिनेदूमुक्तंससेरेसोष्मचस्पात्।दहतेतप्तेनतथाचमदनकाठन
स्पर्शोपस्पतथाक्षिप्रपाकंस्यात्।प्रदूपनंउपतप्तेचश्वेतोरेगसोहमःस्फोतथाउरंक्लिमितेनिश्चलंतथाश्वासंकामलस
शैथिल्यकफजनिमित्तेत्वाप्नंतथात्वग्रक्तथाविवर्णावृद्धिकफिनेचतथाशीतेस्पर्शेतथागुरुतथास्थिरेणचुवलं।अधुनासन्निपातो
रंलक्षयितुमाह॥त्रिदोषकोपनेहेतोःस्त्रीरत्नेश्वरजोमलैःगरदूषीविषारोश्वसरक्ताःसंचिंतामलाः।कोष्ठप्राप्यविकुर्वीणाः
शैणफमूर्छाभ्रमान्विता।कुर्युस्त्रिलिंगमुरस्त्रीघ्राणकसुदारुणं।बाधतेनत्वसुरतंशैथिल्यंवातजाभरशैने॥मत्ताक्षनारयःपरक्ताः एम०
संचिंताश्चत्रिभिर्दोषलक्षणंतथाशैथाप्रियुनंतथाशीघ्रप्रपाकंतथासुदारुमुरंकुर्युः।किंभूतैसंचिताःत्रिदोषकोपनैःसेकी ६६

णाद्यैस्तैस्तैःसर्वरोगानिदानानुक्तैस्तथास्त्रियारत्नैःरजोमलैःकार्मणापरपर्यायैःतथागरेणदूषीविषाद्यैश्चआदिग्रहणेनविरु
द्धान्यवहारेदैवहरणंअनेनास्यविधिर्दोषकथनंकीदृग्वाश्चदोषाःकोष्ठंप्राप्यश्चसंविकुर्वीणाविविधिपांतंतस्यचजनरंसुन
शैथिल्यतथाभ्रदर्शनोबाधनंइतिअनेनास्यविदोषकथनंकीदृग्वाश्चदोषाःकोष्ठंप्राप्याश्रित्यविकुर्वीणाविविधिपांपांतंतस्य
चजनरंसुनशैथिल्यतथाभ्रदर्शनेबाधनंइत्यनेनास्यविदोषलक्षणकथनं।।स्त्रीहारहरीतधुनालक्षयति ॐ अन्नाश्रिश्च
स्पर्शनोभाजनपानातिचेष्टितैःअतिव्यवायकर्मोध्वमनेयाधिकशैथिनेः।वामपार्श्वाश्रितःस्त्रीहाऊनःस्थानाद्विदूषितैः।
शैणितंवासंसारिस्रोविदूषितंविवर्धयेत्।सोस्त्रीलेवातिकठिनःप्राक्ततःक्रमेणवर्धमानश्चकुक्षावुररसावहेत्।।
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुक्छर्दिः।पांडुत्वमूर्छतिष्ठंतिहृद्रोहोहृच्छ्वसंपुतः।अरुणाभंविवर्तवानीलहारिद्रण
त्रिभत।।अतितप्तस्यनरस्यपानगमनातिचेष्टितैःपःसंस्रोभस्तस्मात्यातिव्यवायारिभिःकर्षणैःस्त्रीहास्थानात्स्वाद्यायात।
ऊनोविवर्धतेविदोषेणवर्धतेछर्दिकांभूतःस्त्रीहावामपार्श्वमाश्रितः।अथवारसाद्रिस्रोक्षउभयःशैणितंविवर्धयेत्तु
भिरधिकंनचावर्धप्राप्नेतमनेनेरस्त्रीहानंस्वस्थानाच्यवनेचाविदोषेणवर्धयेत्।स्वप्रमाणाधिकंजनयेत।सस्त्रीहातहा
लेवातिकाठिनःप्राक्भूत्वातनोनेतरंकछपएहातति।क्रमेणानसंहसेववर्धमानश्चाधिकंगछन्कुक्षोस्वा।पस्थानेरंवि
रध्यात्।कीदृग्वाश्वासारिमिमोहःपर्यायेतेसेपुनेपुनेतयारुणाभमरुणवर्णमश्चिनवर्णंतथानीलहारिद्रणिभत।एवंविधा

रजनपोविघंतेषस्मिंस्तरेवं॥ ॥उरवन्नेरुजानाहेर्मोहरूरूरनहरेः।गोरवारुचिकाठिरूमेधिघान्नत्रमलानक्रमान।श्रीहवरूत्तिणा
त्मार्चीतकुपोनपत्ररपिकुक्कते॥तत्रश्रीहोरेएषकुलत्तणलक्षितानमलान्वानारीनक्रमेणोरावर्त्तीहिनाविघात।तेत्रउरा
वर्त्तेरुजानाहेर्गोतेविघात।मोहरूरूरूहनहू।रेःपितेविघात।गोरवाठविकाठिरेकेकंविघात।अथपनत्रत्तपति।श्रीहवरित्यादि।
एषाएवेकैर्हेतुभिःश्रीरावामेपार्श्वाद्धतोविवर्हते।विवर्द्धमत्वानेतरमुरमावर्हतथावान्गोणीतेस्तेहतुनोभिवरूपत्रेवूर्वे
तेचविवर्द्धमुरमावर्हरिति।श्रीहोरेमत्रहूरूरोःसारूपेःअथवरूोरलत्तपति॥ ॥एत्तस्ववालेःसहाक्षेनभु।क्तेवर्द्धपनेगुरे।दु
र्नामभिहरावर्त्तेरे।त्तेवीत्रोपत्ते।पिभिःवैवैःपित्तकफानरुधाकरोतिकुपितोनिलः।अपानोनठरंतेनस्फुरहिहूरूरूत्तुधः का
यश्वासोरुसहनाहोएहन्नाभिपायुरुकू।मत्तसंगोरुविच्छर्दिरूरूमूरुमाहते॥स्थिरंनीलाठणाशिएणजिनहूमणत्तिवा।नाभेरु
परिचप्रापोगोपुष्पान्नतिन्नापते॥एत्तस्मिणवालाश्वपत्तेबालांतेरत्तेनसरूत्तुकैर्वर्द्धपनेगुरेसतपानोवापुर्भिगुणः कुपि
तोनठरंकरोति।वहूमपनेपुरीषानिलवाहिएस्पतरेवेविधगुरेतथादुर्नामभिर्गुरेवर्द्धपनेतथोदावर्त्तेर्वर्द्धपनेतथोमेवेत्रोप
लेषिभिरुपरेहिभिरधिकमोघामाहिभिर्गुरेवर्द्धरूपानोजठरंकरोति।किंत्तत्रावर्चःपित्तकफानरुधःआहत्यनहूरोरमुच्यते।ते
नयहोरेरणाहहूरेरणत्रहूत्तुधाःस्फः।तथाकासश्वासोकसरनेःश्रीरोहूहून्नाभिपायुरुकूस्यात्।तथामत्तनांमूत्रपुरीषाहीनो
सेगोऽप्रवर्त्तनमरुविस्तथाछर्हिःस्यात्तथोरंमूरमाहतेभवेत्।मूढोवहिर्निःसरणरूपोमारुतोपस्मिंस्तरेवंमूढमारुतश्वसमामा

मलत्तणेनैवयहीनत्वासुनेर्ग्रहणमतिशयार्थीनत्थास्थिरमवलंबतयारुनीलाहरणशिरणत्तिभिर्नेवंप्रपत्रमत्थवाअणित्स्यात्।अ
थोरंप्रायोनाभेरुपरीरक्षारेपुछान्नतिन्नापते।पथायथोहेतुथातथासूत्रमितपर्यः।अनेनास्यसंस्छानमुक्तं।अधुनर्थछरोरंलत्त
पति॥ ॥अस्छाहिरूत्यैःसाम्नेश्वभुक्तेरत्तसनेनवा॥निघतेपत्यतेवाचेतछिरूश्वसवन्चोरूः।अामएवगुरुरेतिनोत्स्यःसविरू
भ्रमः।तुल्यःकृणपगंधनपिछिलःपीतलोहितः।श्लेषश्चापूर्यतेहरंजरंथोरमावहेत्।यरूनेतरधीनाभेरणुचेतिजलात्यतो।उ
रिक्तरोपरूपंचयानंचश्वासरत्नमेः।छिरोरंमरंप्राहुःपरंश्वासितवापरे॥अस्छिरूणकंरकपाषाणधातुश्लेष्मगहार्गा(रिश्लेषे)
सानेःसप्रोजनेनभुक्तेः अपेक्षाअत्यशनेनअतिप्राक्भोजनेनेरतुभिघतेसछिरूसंपद्यते।अथवापच्यतेपाकंयातिनछि
रूश्वोर्वाछिरूभेरोत्पन्नेःपाकतोवावहिएमरावयिरूसःसवन्चल्यालेगुरुघातिनुल्यःसहशःकृणपगंधनतथाविछिलःपीत
लोहितश्चवर्णेनश्लेषश्चरसोगुरुनागछतिजठरमापूर्यएषलाघोरकूतनजठरणाल्पाग्निंकुर्यात्।नतुधरमधीनाभेर्वर्द्धयेत्।
हरिंगछेत्।हरिरूत्युरुहिःतथाश्रुत्रीग्रमेवचनलात्मतोनलोहरूत्वमेति।उरिक्तरोपरूपंच।उरिक्तमधिकरोयानावानपि
त्तकफानांरूपान्श्रान्तिरर्पस्यतरेवंतयाश्वासरूत्नमेःयानमिरमुरंछिरोरंप्राहुराचार्याः।अपरेत्वाचार्याःपरिस्त्रावीमा
रूः॥अथोरंकाररररूमार्यमरू॥ ॥प्रवृत्तश्लेष्मणानारेःसहसात्यवुपानतः।अत्यवुपानान्नरोगेःस्त्रीणास्यातिकृत्वास्वप्नो।ह
ध्मंवुप्राग्रोननिलःकफश्चतत्नमूर्छितः।वहूपेनातरेवंवुतत्स्थानादुरश्चित्रोतो।ततःस्यादुरंतत्नाशुरत्नंतिरुनान्विता।कासश्वासो

रुचिपुनेनानावर्णशिराविते॥ प्रहृतमारुग्लेरयानारियेनासोग्रहृतस्नेहपानाशिरआदिग्रहणाहमनादिकंकर्मपंचविधंगृह्यते।तथा
तथाभूतस्यसरसानेचुपायिनःसहसाअपक्वणनीपस्यतथामंदाग्नेस्वपास्त्रीणास्यशिरोरुग्याध्याक्रांतपाश्वरुपवपवतः।तथा
तिन्नग्रास्यानग्रनासिनाक्षिणमेरोग्रांसस्यएवंविधस्यपुरुषस्यानवुपानतःअंबुमार्गात्।तोपंचाहीनिस्रोतांसिरुध्यअनिल
कफश्चकिंभूतोजलमूर्छितोभिग्रिंतस्तावुभौवातकफौतलपूरितारुग्नरेवंबुनरुग्शिरातेतनस्थानारुरुकस्थानातत्कोमतो
वर्द्धतेतोतनोनंतरमुरःस्थानंस्थानसमुत्कृतयानानावर्णभिरनेकवर्णाभिःशिराभिस्ततेव्याप्तं॥ ॥तोयपूर्णरनिस्पर्शीग्रहप्रसो
भवेपक्षुरकोरंमहत्तल्लिंग्धंस्थिरमाहृतनाभितत्।ग्रहस्पप्रक्षोभःसंरंभःग्रहाप्रक्षोभःवेपक्षुःकूपस्पर्शःक्षुग्रहप्रक्षोभश्चवेप
थुश्चतएवंतोपनपूर्णरनिति।तोपपूर्णरनिवत्स्पर्शीग्रहप्रक्षोभवेपथवोयस्मिन्नुरसितत्तोपपूर्णरनितिस्पर्शीग्रहप्रक्षोभवेपथु
कोरंमहत्तल्लिंग्धंस्थिरमाहृतनाभितत्।ग्रहस्पप्रक्षोभःतच्चमहरंभोमुरसंभोविज्ञेयंतथातल्लिंगधंतथास्थिरमकंपंतथाग्रा
हृतनाभितत्प्रासंसंताहृत्नाभवर्तुलानाभिर्यस्यतत्रेवमधुनाग्रहरिष्यवसानेयथाजलसंभवःस्यात्।तथाह॥ ॥इपेक्षयासर्व
मुरोषाःस्वस्थानतश्चलाः।पाकात्तरंवाहरंवीकुर्युःसंधिस्रोतोमुखान्यपिस्वैरश्चेवास्यःस्रोतःसुविस्तृतिस्पर्शगास्थितः।तरंवारक
माप्यार्पपक्वंकुर्यात्तरभवेत्।गुरुरंरस्थिरंरक्षंतंचलंतंवर्तुलंतथाऽहृतंचपाणिनानग्राहृवन्नग्राहृपुनःतं
थाभरुकारंतंतथाव्यपेतग्नीकंस्यान्नाभ्यंचस्पृष्टंसर्पति।प्रसारितंपेक्षतेतरनुअनेतरमस्मिन्नुरसिक्षोभंवुरंकजन्म
जलमेभवत्ततोनंतरमधिकंतद्वाकुत्तिर्हृदंवेत्।तथासंतर्दहनिशिरणामरुग्निर्किंमतावरंवलक्षणंनिमाहउरकजन्म
एकंवलक्षणंनकेवलंपथोक्तलक्षणंपावुज्ज्वलोरोगेकंचेतिचग्राहृस्याथोः।हरोनीमुरसिरणांसुखसाध्यभावातेतच्छसा
ध्यासाध्यत्वंहरयति॥ ॥वातपित्तकफश्लीहसन्निपातोरकोरः।तच्छपथोत्तर॥वातादरुहंमुरसिपथोत्तरंतच्छ्रोतेनवोतोरण
स्निग्तोरंमारुतउरकोरंप्रसर्पतच्छुतच्छसाध्यंवात॥पक्षात्तरंप्रायापरेहतःसर्वंचनात्तस्तलेरिरोकोपहृवाचितेजन्म
नेवोरंसर्वप्रायःतच्छुतंसमतं॥पक्षात्पेक्षमाहुरपरेबहुक्षतोरेप्रायःपक्षोत्तरमनेतरहतोमारयतः।प्रायोग्रहणात्कदाचि
न्निपतोमुत्पन्नेनैवमारयतःप्रायोसर्वेनेत्यारःकिलोपेक्षयासर्वेषूरेषुअंतःस्तिलसंभवइत्युक्तं।सर्वंचनरुरक्तोरकपद्मा
तारिसमुत्पेक्षुछुमुकंनरपीतेवंअत्रापिप्रायोग्रहणमनुवर्तनीयंकरावित्तोरकमपिनमारयत्यपिनुपापपक्षेवातया

नतःआत्मीयानस्थानानत्यक्तानस्थानोंतरंगतास्तत्पाकाद्दोषावृद्धाःअधिकरूपीकुर्युः।संधिस्रोतोमुखान्यपिसंध
यश्चस्रोतोमुखानिचहृदयंप्रतिसंधिस्रोतोमुखानिनकेवलंस्वपरोषारूपंवेगतःपावृसंधिस्रोतोमुखान्यपिरूपीकुर्युरस्य
पिग्राह्यंयेः।स्वरस्यवास्यःस्रोतस्सुसहतेषुविहतोनरुद्धोपंगास्थितः।तिर्पकंपरुन्नतरंवारंकंप्राकरुत्तोवृद्धिगतमा
प्यार्पपक्वंकुर्यात्तरभवेत्।गुरुरंरस्थिरंरक्षंतंचलंतंवर्तुलंतथाऽहृतंचपाणिनानग्राहृवन्नग्राहृपुनःतं
थाभरुकारंतंतथाव्यपेतग्नीकंस्यान्नाभ्यंचस्पृष्टंसर्पति।प्रसारितंपेक्षतेतरनुअनेतरमस्मिन्नुरसिक्षोभंवुरंकजन्म
जलमेभवत्ततोनंतरमधिकंतद्वाकुत्तिर्हृदंवेत्।तथासंतर्दहनिशिरणामरुग्निर्किंमतावरंवलक्षणंनिमाहउरकजन्म
एकंवलक्षणंनकेवलंपथोक्तलक्षणंपावुज्ज्वलोरोगेकंचेतिचग्राहृस्याथोः।हरोनीमुरसिरणांसुखसाध्यभावातेतच्छसा
ध्यासाध्यत्वंहरयति॥ ॥वातपित्तकफश्लीहसन्निपातोरकोरः।तच्छपथोत्तर॥वातादरुहंमुरसिपथोत्तरंतच्छ्रोतेनवोतोरण
स्निग्तोरंमारुतउरकोरंप्रसर्पतच्छुतच्छसाध्यंवात॥पक्षात्तरंप्रायापरेहतःसर्वंचनात्तस्तलेरिरोकोपहृवाचितेजन्म
नेवोरंसर्वप्रायःतच्छुतंसमतं॥पक्षात्पेक्षमाहुरपरेबहुक्षतोरेप्रायःपक्षोत्तरमनेतरहतोमारयतः।प्रायोग्रहणात्कदाचि
न्निपतोमुत्पन्नेनैवमारयतःप्रायोसर्वेनेत्यारःकिलोपेक्षयासर्वेषूरेषुअंतःस्तिलसंभवइत्युक्तं।सर्वंचनरुरक्तोरकपद्मा
तारिसमुत्पेक्षुछुमुकंनरपीतेवंअत्रापिप्रायोग्रहणमनुवर्तनीयंकरावित्तोरकमपिनमारयत्यपिनुपापपक्षेवातया

रिष्टोक्तोपद्रवान्वितंरिष्टाध्यायोक्तैरुपद्रवैर्युक्तंनरंहंतिदुर्बलंभूत्वा तेकुपितोपस्थमिमांसिमिश्चनरंपिहंतिजन्मनेवजातंपेक्षव
भावेनेवोरंसर्वप्रायंनछुतमंमतं।व्याधिस्वभावात्।प्रायोग्रहणात्करविदुरंनछुमेवभवति।नतछुतमएसत्यवाह॥ ॥वलिन
स्तुरक्षतोवुपत्रसाध्येनयोच्छिते॥वलिनोवलवतःतुरंरमुच्छितंनवंसतंअक्षतोरकंसपक्षतंसाध्यमिति॥इतिश्रीमरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायांसर्वसुरुणस्थानिदानेषुदूरंगोध्यायः॥ छ उरःनिदानानंतरंपांडु
रोगकृमिसर्पनिदानमारभमतेपतोकुपथोरक्तछुमेवसंधातजंतथेतेपीत्याह॥ ॥पित्तंत्रप्रधानाःकुपितापथोक्तैःकोपनैर्मलाः
मलावातारक्तंपित्तप्रधानापथोक्तैःसर्वेणनिदानेनकोपनैःकुपिताःकुद्धाःपांडुरोगंहेतुकंकथमितिचाह॥ ॥तत्रानिलेनबलि
नाक्तंपित्तंदूषितंतोयमनोईवासंप्राप्यवापुवन्सकलंतनुंश्लेष्मवृगरक्तमांसानिप्रदूष्यान्तरमाश्रितंत्वग्मांसयोस्तुकुरुते
त्वग्विवर्णांनदूष्यविधान्पांडुरोहरितपांडुत्वेतेषुचाधिकंपतोऽतेःपांडुरित्युक्तःसरोगः।तेषुतथाभूतेषुसमुत्थानेनबलिना
बलवतास्निग्धंपित्तंदूषितंस्थानंमनतरंततस्तेधन्यमनीईवाभिदूराश्रितांःसंप्राप्याश्रितसकलांतनुंव्याप्यवरंश्रुवानंसकल
ग्रहोपरानेमुचपुरीषरेनाभिपिग्रहणार्थमतएवाख्यातिनाभेरुत्तरुणाश्रितेनखविणमूत्रतेतिनाथश्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि
प्रदूष्यकिंभूतंपित्तंत्वग्मांसयोरंतरंमध्यमाश्रितंतत्पित्तंतेत्विविवर्णीनदूष्यभिन्नानाप्रकारेणपांडुहारिद्रनीलकुरुतेतेषुव एम०
र्णेषुमध्येपतोयस्मात्तिव्रपेनपांडुत्वमधिकमतोस्मात्रुगणःपांडुरित्युक्तः।संप्रतितेनपित्तप्रधानाःतिकथमुक्तःपावनावायो ६९

बलीपत्वाद्वतप्रधानाःतिपुक्तंस्यात्बलियत्वंवानंतरमेवप्रतिपादितंतत्रानिलेनबलिनाक्तंपित्तमितिसंभवेतत्प
तोनात्रबलीयस्त्वबलीयस्त्वतेप्राधान्यंविवक्षतेकिंतर्हिपांडुरोगगणेगणपकृतिकर्तृत्वात्कर्तृत्वेपितस्यपांडुरोगकरण
प्रतिमुखंकर्तृत्वंश्रुतःपित्तप्रधानात्पुक्तमुक्तंननुपांडुरोगाःपांडुरोगहेतवःकथंतर्हिवक्ष्यंतिसपंचधाषृथक्दोषैः
समस्तैरित्युच्यते।सर्वःपांडुरोगस्त्रिदोषजएवाकिंतुहेतुवैषम्येदोषवैषम्यैः।तेनपंचात्मकत्रोफवर्हितनकिंचिदत्रापु
क्तं॥ ॥तेनोष्मवंधात्तोयस्यचश्लेष्मोक्तसप्तगुणत्वतःततोल्परक्तमेदस्कोनिःसारःस्यात्रक्तपोदिषाग्रहमानोरयं
गोनोदृतारूपेनच।श्लेष्मणस्तुकूष्वरनःकोपनःस्वरनोऽल्पबलाःश्लेष्मादृढत्रिरूक्षोष्णोसंशोषणोमारुतानलःसन्नस
त्रयोहतोश्वासीकर्मचूरीश्रमीश्रमी॥तेनपांडुरोगेनधातवोसहविरारीनोगोरवंश्लेष्मेदोपत्वंस्यात्ततोन्नसोगुण
त्वेमाधुर्यसोम्यारीनामोजोगुणानांवैनाशः।ततएवोनःत्वपांडूभवीनाःल्परक्तमेदसोयस्मसएवंपक्षणिःसारो
दुर्बलःस्यात्ततश्चश्लेष्मोदितःश्लिष्यलानीदिणोनेवाक्षानियारंपापस्थूपोलिपक्षाःसोश्लेष्मोदितःतश्लेष्मणांचत्वारि
शन्नामविधानामेकपलक्ष्यते।ननुपित्तप्रधानाःकुपिताइतिपित्तहृद्याचरक्तहृद्याभिन्नयोनेःकथमुक्तमत्यरक्तनारुति।
अत्रोच्यते।दोषाणांसमोसमूहगणत।दृष्यस्यचरागेदूषितत्वात्प्रसरपरंपरयाऽमपुष्टो।सन्योकिंचबाहुल्यात्सिन्नार्थक्का
नरक्तप्रसादात्मकस्यैतिपित्तार्थिकामेपित्तरक्तनांवैकपत्नोतथाऽमोरक्तपवेमेदसोनीरसःक्लोनू॥ उपलक्षितनः त

पादूवपेच्छवतावतपांशूनावक्तिकूरोपयस्यतथासरनोपासारवान्।तथाकोपनाहिकःस्यात्।सपंचभिषपथकूरोषैःसमस्तै
र्मिश्रिकारनात्॥सपांडुरोगःपंचधास्यात्।कथमित्याह।एथक्दोषैःसन्निपातेनमूदुत्वणाच्चनानुमूत्रिकारनात्एथक्
पांडुरोगोनवाच्यःएथक्वातादिदोषनेपांडुरोगेअंतर्भूतत्वात्।मृदादिवातादिप्रकोपोविधीयते।तित्क्षोषणशिरेवेवाता
दिप्रकोपेश्वपांडुकृतस्मात्एथक्दोषेणपुक्तानिर्देशः।अत्रब्रूमःएदोनेपेवातादिप्रकोपहेतवःपांडुरोगस्यापेनेसभावनपो
गणःतेपांडुरोगंसंपाद्यते।हेत्वश्वरूपसन्नतयापिनिवर्तनेतेसतिकावन्नीस्त्रीसंग्राधनेविनापांडुरोगोयावत्कायेवीनछते।रत्नयका
तादिकोपहेतुभ्योःलोभ्योमृदःपांडुरोगंप्रतिविशेषःतस्मात्पंचएथक्पांडुर्वृत्तंनाम्नः॥ ॥ग्राम्यपसस्यदूरंपंसनेरूक्षताच्च
वि।ग्रहचिःपीतमूत्रत्वंदाभावोऽल्पवह्निताग्राहःग्रमानिलातत्रत्रगात्रहृल्लोहृकंपनोत्तमरूक्षाहणशिरानद्धविणमू
त्रनेत्रता।श्रीफानाहस्वेदस्पविदूरोषाःपार्श्वमूहृदुकूपिन्नादूरिनपांनाभिशिरस्वेतारक्तमः।चदूखिरमूर्छाभ्रीतेछर्दिरोगेभंध्य
कदुवक्त्रता।वचीमेहोग्लस्तकोष्ठहृःकफातसुक्लप्रिणरिना।तेदूालवणवक्त्रत्वेणमरर्घः स्वरक्तयः।कासः छर्दिश्वनिवपान्मि
ग्धलिंगोतिदुःसहः।मक्तकषायानिलपित्तमूषणमधुरकफोदूषपित्तारसारोश्वेत्तादुकंविदूस्यवलोनांसिग्धकेवापूर्वकुर्या
तहृद्धावपर्ववनपांडुरोगंततःशूनेनाभिपादास्यमेहनःपुरीषंकृमिवन्मूत्रंचेतभिनेसासृक्फलनरः।।अस्यपांडुरोगस्यदूरंपंस
रनाहिग्राम्यफलत्रत्रसंभरे।ते घुपांडुरोगेघुमध्येवातात्पांडुरोगेहृकूसारादयःस्फःपित्तात्हरितपीताभसिरिवेस्यात्।कफा

त्पुक्लिरणरितास्यात्तनिद्रयात्तस्निग्धात्तमिश्रलिंगःपांडुरोगःसन्निपातात्तमिश्रलिंगःपांडुरोगःसन्निपातेघोरतमःमृदित्यादि॥मृदुक्षिता कषायपा
सावातेदूषयन्नरोस्त्यच्चहेतोर्येनंविरूस्यवेतिपतःस्वभावतएवमृत्तिकारुक्षोतेस्माद्रुक्षंपिरुक्षमत्तिलोतोसिचापूर्यमधा
श्रपंकेवलतीपांडुरोगंपूर्ववत्पित्तप्रधानाकुपितरसादिनाम्नापेनकुपीतमृत्तिकोपागुरुवाक्षपाकाभावःश्रपचान
दूःश्रत्रषरंपेश्रलोमिकाणांकेतियथातेनकिंचित्पंक्तिनाम्नेतनतत्तेनपांडुरोगेणश्रूनताम्यतिनाकृम्यादिपुतेपुरी
षमुत्सेतेश्रपप्रीतिनाचाकोश्रनुकामपिकामलाचुल्यहेतादिकत्वात्मदूर्मित्याहः॥ ॥यःपांडुरोगीसेवेतपित्तलंतस्यकाम
लोकोहृग्ग्लाश्रपेपित्तेरग्धास्यग्लासमावहेत्।हरिदूनेत्रस्त्रत्वक्नखवक्त्रकोहृकृत्यया।रोहेत्रिपाकरुक्षाचानभेका
मोदुर्बलेंद्रियः॥पीनरूःपांडुरोगीसनूपित्तलेमरिचकर्पतकारिष्वमत्यर्थंसेवेतोउपपुक्तस्यपांडुरोगिणःपित्तकर्तृकाम
लामावहेतकोहृग्ग्लाश्रपेकोष्णाग्रहाश्रातःग्लाखारक्षारपः।चक्षुनिरुभयेषामाश्रयेपस्यालीकिंनाम्नारक्तमां
सेरग्धाकपेहारिदूनेत्रमूत्रत्वग्नखवक्त्रकृत्कृतयाःतराचपुरुषोएहारिमानमदूकछायोदुर्बलेंद्रियस्तुस्यात्।दुर्बलानिस्व
विषयेश्रशक्तोनोंद्रियाणिपस्यतएवांकिंपांडुरोगिणाएवपित्तलोमासेवमानस्यकामलाभवेत्।उतापांडुरोगिणःपीत्याह॥
॥नचेत्तिनोल्वणास्योपांडुरोगाहृतेपिवापेत्तपाचशीफाघातछर्दासृक्प्रसकामलाहरितवर्णवपीतत्वंपांडुरोगेपपाभवे
त्।वातपित्तात्श्रमस्तम्भात्योघहर्षमदुर्बुरःतद्वल्लानलश्रेशीतारंतेहलीमकं।श्रलसंचेतिशीतंतिनेषांपर्वमुपद्

वाः॥ पांडुरोगमंतरेणापि पित्ताधिक्यस्य रक्तपित्तत्वमासेवमानस्यासो। कोष्ठप्राखाश्रयाकामलास्यानेकेवलेपांडुरोगिणः पेक्षयेत्यर्थः। एवंपेक्षयाविकिरणो विनासेवकामलाप्रदानेपांडुश्चपपुष्पहलास्यानरक्तंमकामलेकर्षतानेष्टानेषु साधा हलीमकेनक्षपति॥ पांडुरोगेसतिपरादहेरनरंपाचयेत्ततोऽग्नादयश्चवातपित्तात्कैरतश्चनेहलीमकेरासंति। मुनयइतिवि शेषःनेचहलीमकेलोढरंतथालसेचेत्यिल्लक्षते॥ तेषांपूर्वमुपद्रवाः। रोगकप्रधानाःकथिनाःसएकातोनिगद्यते॥ तेषांपां डुरोगप्रकारेणांपूर्वमुपद्रवायतनः। रोगकप्रधानाःकथिताः। अतोस्यादेतोःपांडुरोगनिरानानंतरं। रोगकएवसएतेषांपां डुरोगप्रकारेणापूर्वमुपद्रवायतनः॥ नविसर्ग्यः। रोग्यःप्रधानः। प्रथमोयेषांतएवकथिताः। वेरहेवतेकः। शूनाक्षकूटरसा हि। तथाशूनानाभिपाश्वसंमेहनरुजि॥ ॥पित्तरक्तकफान्वापुर्दोषदुष्टान्बहिःश्रिश्रीलारुङ्गतिस्तेहिकुर्यात्सशोफ संश्वयथुंऽग्नेर्धसंस्रंसनंशोफतमहुर्नेचयारतः॥ ॥सर्वैरिहर्मूनाःश्रिश्रःबहिःश्रिएवाद्याश्रिएवापुःपित्तरक्तकफान्कर्मभू तान्बहिः॥ श्रिएःकर्मभूतानाशुंऽग्नेर्धंकुर्यात्। नन्वनेहिहिकर्मकत्वात्पित्तादयोबाहिःश्रिएश्चकर्मपदाभ्यांनयतिप्रा प्तिमिति। तेनाममपीहोनेतदृते। बहिःश्रिएश्चपित्तादयोन्वीत्वेति। किंभूतोवापुरुदः सन्कोपनेःकुपितः किंभूतमुग्नेर्धंचक्र मोसेवत्तम्मोसः। शम्मोसेनेसंश्वयथ्वाद्यपोयस्मैतेहीतिशोषधारणेतेरबहिःश्रिएपुनैःपित्तरक्तकफैःरुदूगतिरतएवस हतेसमंताद्रुतेनिश्चलमिवसंपन्नमुग्नेर्धंचयातपित्तकफैःशोफःसंपद्यते। तस्मात्सर्वशोफेषुत्रयोदोषत्रयाराद्रुः। नत्वेवंसतीदं

तिविरुध्यते। दोषैःपृथक्दूषैःसार्धंसर्वैरित्यतआह॥ ॥सर्वैरेतुविशेषेचरूपमेरान्नवात्मकेदोषैःपृथक्दूषान्सर्वैरभि घातंदूषारूपि॥ नुशब्दोविशेषार्थः। पद्मपिसर्वेष्वेदोषनःशोफारुतथापिहेतुविशेषोरूपभेदःतस्मान्नवात्मकंशोफ माहुरुक्तथाहि। योयंसन्निपातःशोफहेतुरेकःकदाचिन्नमंतत्वाकुप्यतिःकदाचिद्दूषयंतत्वाएकंदोषंदूषयतिपरंवा हेतुविशेषेणलक्षणभेदस्तस्मान्नवप्रकारश्चशोफस्यनाप्यसंकलक्षणभेदश्चैषांस्यएवंतथाचाभिघातादृतोश्चपथा वरन्यल्लक्षणंविषादृतोरन्यल्लक्षणंतदृतएवंज्ञानंतश्चपथ्यमत्र। दृतेचाभ्यंजनेनानेवास्रंरक्तेवेलक्षणंविशेषान्न वात्मकमाहुः। दूषलक्षणंचेदंविकिरणाविशेषाद्रक्तपित्तहेतवात्मकएवशोफः॥ ॥दूषाविनिर्णयमाह॥ त्रैसर्वेशोफागंतवंतएव त्तंग्रंथितंतावत्रैधेश्चविधंविदुः॥ अथवानिर्णयंत्रैभेदेनाहद्विधाश्चयथुमाहुः॥ तथानेशोफसर्वेणतसर्वशरीरंतमेकांगंत मेकावपत्तेचेतिपुनस्त्रिप्रकारमाकुःएषुश्चोन्नतश्चग्रंथितंतावत्तेषांभावःएषुन्नतग्रंथितंतातत्रैशोफःतेत्रिश्चधात्रि प्रकारंशोफंविदुःविदुरितिस्तुत्यानरत्नस्यतेरुगारेरुःएषुत्रैनविस्तीर्णंतन्नत्रैनविस्तीर्णंतन्नत्रैनविशेषणंतत्रग्रंथित स्वरूपत्रैनविशेषणंतितेषुसं॥ ॥सामान्यहेतुःशोफानांहेयसाध्यानांविशेषतः। व्याधिकर्मौषधासाद्यीणस्यमनतोरुते। अतिमात्रमथाल्पस्यगुर्वस्निग्धशीतलंलवणात्तारतीक्ष्णोष्णशुष्कानागरंमद्यंमांसकुल्माषमूलीकंश्रम मैथुनंव्यायामोमार्गगमनंयानेनस्तोभिर्णापिवा। श्वासकासातिसारेणक्षीणजठरप्ररूढणः। विश्वचलसकोष्टिगर्भवीसर्पपांडु

ना अग्नेवमिष्येषकं नाशैरेष वृत्तसिस्थिताः ॥ ईषद्गोफमधोवस्तीमध्ये कुर्वंति मध्यगाः । सर्वोगगाः सर्वगेतप्रसंगेषुनरा श्रयाः ॥ वृत्तमणीगुर्वंतिस्निग्धारिकोवर्ग्रः स्वयंपरनोनिज्ञानामागंतूनोवसामान्यहेतुरुत्पत्तौकारणंदोषज्ञानोस्वयंपू नोपुनरतिशयेनहेतुर्मतयागंतूनामितिविशेषग्रहेनघोनयति । व्याधिकर्मेपिगासाहिभिः स्त्रीणास्यव्याधिनाहृतारिना स्त्रीणास्यतयाकर्मणापरंचविग्धनवृमनविरेचननिरूहानुवासनूनस्यास्वेनतपोपवासेनश्रारिष्यरणारन्येनचमाग्रीहि नास्त्रीणाष्यदुनंरक्तवासहसेवगुर्वारिकंभजतः । अपतिसमुत्थेव्याधौस्त्रीणास्त्रीणेभ्यःसकाशात्रस्यस्त्रस्थारेरण्ये तिमात्रामात्रामतिक्रम्यभवतोरोषावृत्तसिस्थिताः । सत्रैरुन्नतः गोफमधूर्ध्वकुर्वंतिप्रनतवाहूत्तसफूर्ध्वसंस्थिता अधः गोफंकुर्वंति । मध्येस्थितारोषामध्येगोफंकुर्वंतिग्राम्याणांचरकक्रौंचारीनांमांसंवल्लूरंशुष्कमांसंस्वप्नोग्राहि । स्वप्नोजाग रणंतत्रजागरेस्वोपानेनचुरंगादिनास्त्रोभिरणाद्यारेसंभेभजनकेनतयाश्वासोरयःपांडुपर्णनारेगाः प्रोक्तसेनतया सेपिश्वासकासाख्यतिरिक्तारोगामिष्योपकोनामिष्योपचारिता अपयाग्राम्यमुपकोनाः गोफहेनवस्तेरपिरोषावृत्त सिस्थिताफूर्ध्वगोपंकुर्वंति । वस्तोस्थितास्तेअधोमध्यगामध्येसर्वोगगाः सर्वगेतप्रसंगेषुनराश्रयारोषाः । गोफान्नकुर्वंति ॥ ॥ तस्यूर्वहूपरंवपुःशिरोपामोगगोरवंवाना क्लोफश्चलोरूक्षःखरोमारुणासितः । संकोचसंरहर्षाक्षेतोरभेरप्रसूमिमानाः स्निग्धोस्थानप्रमःग्रीग्रमुत्रमेत्यीरितस्तनुः । स्निग्धेस्समर्हनैःग्रुभ्येद्रात्रावल्लोरिवामहान्वक्रसर्षपालिप्तेवतस्मिंश्चिमि

चिमापतेत्पोतरकासिनाभासःपित्तारानाम्नोमज्जनाग्रीघ्रानुसारप्रग्रोमध्येप्राकृताप्तेननुसरहूरारेरवक्रे रमरश्रमः । सीनाभिलाषाविरुमेरीगंधीस्त्रग्रहोमहः ॥ कंरूमान्पांडुरोमत्वत्कठिनःग्रीतलोगुरुस्निग्धःश्वग्रुः श्वित्रस्यानोनिरुद्धर्यग्निसारत्वतः । श्राकोनानोन्नामनत्वंग्रुमज्जनःमानिग्रबलः सर्वेन्नासक्वचिन्नपिछोक्रुशत्वोत्था पिवत्तनः स्पर्शेग्लकोत्तीव्रकफात्मकाःस्वेदूहमात्रयः संकरोदूत्वलिंगानानेवमान्निवपात्मकः । श्रभिघातेनशस्त्रादि छेदभेदत्वनादितः हिमानिलोदधानिलेभंजनकंपक्कछेदने ॥ रसैः सुकेश्वसंस्पर्शेनुश्वयथुःस्पार्हसर्पवान् । मरणोष्मालो हितानासःप्रायसःपित्तलक्षणः । विषवृत्तःसविषप्राणिपरिसर्पणमत्राणात् । रेष्टारंतनखाघातारविषप्राणिनामपि । वि षमत्रसुकोपहतमत्लवहूस्रमरणात् । विषहृत्तानिलस्पर्शेरुरोगावहूर्मनात् । मरुश्वनोबलेवीवृद्धीघ्रारुहनाकरः । न वोनुपद्रवःग्रोफःसाध्योसाध्यःपुरोरितः ॥ स्पार्हसर्पोभिघातोत्थैरोषैर्व्यश्रुग्रोफवत् । श्रक्षिणानेवनेप्राहुःस्नायुनेहभपा श्रयाः । पथ्यानरंचरुःसाध्यास्तत्ररोगापथ्यपंच । प्रकोपनैःप्रकुपितावितरोषणविरोधिभिः । रेहेग्रीघ्रविसर्प्यंतिनेतरंतःस्थि तोवहिः । बहिस्थाहितपेहिस्थाविघातत्रातएवयः । प्रमेपितोपाक्रमोहारपनानाविघश्चनात् । रक्तातियोगाहगनाविष मंत्रप्रवर्तनात् । श्राशुचाग्निबलभंगरनोवासंविषर्पणात् ॥ तस्यश्वपथोःएवंरूपरवपुःचस्तरारिसुस्त्रीत्रकृष्णाभा सनेतयाशिशयामोपत्रप्रेग्रोग्वपथुरू-श्रयस्तत्रशिरोगंरेछर्मिवतियोगगौरवस्यात् । वातेनास्योग्रोफश्चलास्तिल

स्वरूपिनाछोफः पीतरक्तोत्थितोमासांसिलस्वरूपः सचमध्येमध्यप्रदेशेप्राक्पूर्ववज्ञापनेप्राग्ग्रहणंपश्चात्सकलेपिरहस्वा
दिनिघातपर्यंतेकफजश्छोफःकुंडपुनरिलस्वरूपःस्यात्नतथाश्लीपदंतिनोत्पद्यतेनतथाकुष्ठंतथाग्रंथ्यादिभिर्वेष्टितः सश्लोफोरक्तंनस्रवेत्किंतुहिरण्यंपि
छालसीकापर्यायपाद्यवेत्नतथास्पर्शेभिन्नाभीष्णस्निग्धोभिन्नाभीष्णस्यात्हेतवश्चलिंगानिचतेषांसंकीर्णत्वेनपथा
देहनास्रुपःश्लोफाःस्युरितिश्लोफःनिचपात्मजोदोषःनिचपात्मजोदोषत्रयजः श्लोफोनिचपादूनुलिंगानिचस्यात्नतथा
ग्रंथ्यादिछेदभेदकृतादिभिर्यः श्लोफःसोभिघातेनैवघट्टनेश्लोफःनथाहिमेनशीतेनवातेनोष्णेनवातेनसागरेनैववायु
नानथारमैःशूकैःशुभ्रवातकपिकच्छुभिःसंस्पर्शेनत्वयंपुर्विसर्पवान्भवेत्सचमहाश्लोफोनहिमासश्ववादूल्वेनवापि
न्नलक्षणःस्यात्पित्तश्लोफस्यलक्षणंपित्तश्लोफलक्षणंपित्तश्लोफलक्षणंमिश्रलक्षणंयस्यसपित्तलक्षणःसन्नमुप
मानपूर्वेस्पर्शेनबहुश्लोहितत्वरपरलोपश्च॥ ॥विषजःश्लोफःसविषाणप्राणिनामंगेपरिसर्पणाद्दूषनात्नथानेषामेवमू
त्रपुरीषरक्तरेतसांनाशापानाद्विषप्राणिनामर्पश्लोफःस्यात्अर्पश्वादीनांकेवलंसविषप्राणिनांतथाविण्मू
त्रशुक्रैरुपहतेनतत्स्पर्शनदूषितमप्रशस्तंविण्मूत्रशुक्रोपहतेनमलवच्चतद्विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवत्नतथाविधं
चतद्व्रनसंकरेनसुसंस्पर्शःनस्मारपिश्लोफस्यात्नतथाविषदष्टाक्षणमनिलस्तस्यसंस्पर्शेसतथागरोगस्याव

एम० ७३

चूर्णानिप्रतंधसनांतस्मात्वमद्यहिंगुणेपुक्तःश्वयथुःस्यात्नवत्रविशेत्यन्नस्वयानुपद्रवेउपद्रवेहितः श्लोफःसाध्यः अ
साध्यःपुराविन्नतिविक्तानीपद्रवितोभिहितःपथोक्तमनेकोपद्रवपुक्तःपरामर्शप्रसक्तंनएनान्नारीश्लोफामुखादुंति।
कुक्षिगुल्मादुभावपीतिःश्वयथोर्हीयेदूश्वयथोर्विसर्पोभवत्अतस्तत्विरानेप्रक्रमंवदूविसर्पसंभवःदूरेरपिश्लोफ×
तेःस्यादितिविसर्पेसएवरोगेःएषेग्वातपित्तकफैर्दूषैःसमस्तैस्तथाअभिघातादेवअभिघातोत्पन्नेर्हीवैःश्लोफ×वैर
वैरक्तपित्तकफाद्दूषीत्यादेरपिग्रहणेनत्रयोत्रयोत्पन्नेवक्षीसर्पेअधिष्ठानेप्राहुराचार्यादेरपरेनिश्लोफःवातोत्तरभयात्रयात्।
एवंजातेतत्कर्मवशात्कदाचिद्दोषाश्रयोविसर्पोज्ञापतेःवातश्रयोयस्यसतथा।एवंकदाचिद्रक्तश्रयःकदाचिद्रक्त
यात्मकःतेनवातश्रयेनरक्तश्रयेविसर्पेयएषोनरैःसाध्यासत्रेत्यादिनाभिहितस्मिन्विसर्पेपथापथेप्रकोपनात्नोत्पन्नोयएषो
रिभिःपक्वपित्तोविद्रधिरुपजायतेपुनर्विद्रधिरित्यत्रचवक्ष्यतेरक्तोपतारेहंनूग्रीवाश्चेविसर्पतिनेअंतःस्थिताअंतर्विसर्प
तिबहिस्थारोगाबहिःसर्पतिदूनयेदूयेअंतर्विद्रधिस्थाडभयस्थाःसांतर्विसर्पतिनत्रतेषुविसर्पेषुमध्येअंतरा
श्रयविसर्पनमोपद्रवान्मारिमविघातमर्मणांदूरणादीमुपनापोदुःखंतस्मात्नथासंत्रमोहान्मूर्छोपद्रवान्।अपना
नोकर्मनासिकारोनविघरनाद्विद्रोधेणवलनारतिग्रंथेनपरिस्फुरणादित्यर्थःतथाचरक्तस्यापाअतिपोगात्नथा

वेगाणांनानारूपाणांवेदनानांविषमंनत्वाविच्छिन्नत्वात्प्रवर्त्तनात्आशुवशीघ्रमेवाग्निबलयोर्भेत्तारोहिनाशाद्
नोलक्षणंविपर्यायात्वातश्लेष्मपित्तविसर्पविघातात्नत्रेत्यादि॥ ॥तत्रवातात्मरीसर्पोवातदूषमयथः।शोफस्फुरण
निस्तोदभेदीपामाग्निहर्षवान्।पित्तात्दुष्टगतिःपित्तदूषलिंगोतिलोहितः।कफात्कंडूपुतःस्निग्धःकफदूषसमानरू
कःस्वेदोपलेपेश्वीपनेसर्वस्कोटेरुपेक्षिताः।तेपद्मभिन्नाःस्वस्वचविस्रवतिन्नणालक्षणं।वातपित्तात्दूषदृष्टिमूर्छा
तीसारनदृश्रमेव।अस्थिभेदाग्निसदनतमकाश्वकेपुनः।कफेतिसर्वमंगेचरोगाणांवकीर्णत।एवंदूषविसर्पश्चवि
सर्पतिभवेत्रसः।शोफोगात्रेणसितोनीलोरक्तोवाश्वयतेश्वीयते।अग्निदग्धइवस्फोटैःशीघ्रगात्वात्दुतंचसः।मर्मानुसा
रीवासर्पःस्याद्दोषोतिबलत्वतः।यत्रयत्रोपरंत्रांतिर्दूषश्वासमीरयेत्।धूमांचसशनोवुस्फोमोदृष्टीःलभतेनना।क्व
चित्त्रामारतिग्रस्तोभूमित्राप्यासनान्नरेषुवेष्टमानस्तनः क्लिष्टोमनोदेहश्रमोदुवान्दुःप्रबोधेक्षतेनिद्रासोग्निवीस
र्पउच्यतेनेषुविसर्पेषुमध्येवातात्प्रपावक्तव्योत्रग्रथनिर्देशनलक्षणसंपित्तेनलक्षणंग्रथनिर्देशेवकफात्
लक्षणमरिबोध्यं।अधुनादूषलक्षणंति॥ वातपित्तात्दूषसर्पोन्वरिभिर्धुतःसकलमंगरीसागात्रवकीर्णवत्त्वचितांगात्
यामसरूपंकरोति।पर्वरुजांविसर्पश्चवसर्पतिप्रसरति।सपरैश्चःश्यामोगात्रेणसितोनीलोरक्तोवाभवेत्यासविसर्पोदूषोवाग्नि
रग्धइवस्फोटैश्चीयतेव्याप्यते।सचवीसर्पःशीघ्रगात्वात्।तत्तद्भावलात्नामानुसारीदुतेत्वरिलक्षत्वात्सान्तेतएवंचवातो
तिबलीयसांप्रारीरंपीडयेत्।संज्ञांसंविदंहरेत्कंतद्वाचहरेत्।त्वासंपीडयेत्कुर्यात्वाहिध्मांचसर्वसंधिसर्पिनःशूरुणः।ह
र्षोमदस्तंद्रानःप्रलापोयेतोऽनवस्थानलक्षणंमारभतेभ्रस्तोभिभूतोनकचित्भूमित्राप्यारिषुशर्मसुखलभते।
अरतिग्रस्तइतिहेतोप्रथमा।अरतिग्रस्तचारिसर्पोनएवंकुर्वन्चिरंपिसुखलभतेभूम्यारिषुवेष्टमानःपरिलुठनतनः
क्लिष्टोमनसकष्टोपेनचमनोदेहश्रेमादुवान्दुःखेनिद्रामश्नुतेकिंभूतादुःप्रबोधेदुःखेनप्रबोधोनिद्रापगमोयस्मसएवं।
एषवक्ष्यमाणोवीसर्पउच्यते॥ व्याख्यानंश्लोकाःलिखिताःसंतिकफेनपवनोद्भूतमेवकफंबहुक्षोभिद्वाग्रथीनोमा
लोकुरुतेरक्तंवहद्रक्तस्यदूषणंद्वाग्रथीनोमालोकुरुतेकिंभूतंरक्तंसकुष्ठिणस्त्रावमासगःकिंभूतानाग्रथीनांरीती

स्पुर्वेरनाश्वलारुणाभिःसर्वेचवीसर्पाउपेक्षिताः।उपक्रमरहिताःस्कोटिनश्चीपनेतोव्याप्यंतेकिंभूतैःस्वरोषस्निग्धैःपक्वापक्वं
स्वरोषलक्षणैस्तेचवयंभिन्नाःस्वस्वमात्मीयरोषलक्षणंलक्षणंविभजेत्।पूर्वंपक्वाःपश्चादिन्नाःपक्वभिन्नाःएवंकाले
नाभिनासमासःनत्रमारुतात्प्रपावक्तव्योत्राग्रथनिर्देशनलक्षणसंपित्तेनलक्षणंग्रथनिर्देशेवकफाभि
लक्षणमरिबोध्यं।अधुनादूषलक्षणंति॥ वातपित्तादिसर्पोन्वरिभिर्धुतःसकलमंगरीसागात्रवकीर्णवत्त्वचितांगात्
यामसरूपंकरोति।पर्वरुजांविसर्पश्चवसर्पतिप्रसरति।सपरैश्चःश्यामोगात्रेणसितोनीलोरक्तोवाभवेत्यासविसर्पोदूषोवाग्नि
रग्धइवस्फोटैश्चीयतेव्याप्यते।सचवीसर्पःशीघ्रगात्वात्।तत्तद्भावलान्नामानुसारीदुतेत्वरिलक्षत्वात्सान्तेतएवंचवातो
तिबलीयसांप्रारीरंपीडयेत्।संज्ञांसंविदंहरेत्कंतद्वाचहरेत्।त्वासंपीडयेत्कुर्यात्वाहिध्मांचसर्वसंधिसर्पिनःशूरुणः।ह
र्षोमदस्तंद्रानःप्रलापोयेतोऽनवस्थानलक्षणंमारभतेभ्रस्तोभिभूतोनकचित्भूमित्राप्यारिषुशर्मसुखलभते।
अरतिग्रस्तइतिहेतोप्रथमा।अरतिग्रस्तचारिसर्पोनएवंकुर्वन्चिरंपिसुखलभतेभूम्यारिषुवेष्टमानःपरिलुठनतनः
क्लिष्टोमनसकष्टोपेनचमनोदेहश्रेमादुवान्दुःखेनिद्रामश्नुतेकिंभूतादुःप्रबोधेदुःखेनप्रबोधोनिद्रापगमोयस्मसएवं।
एषवक्ष्यमाणोवीसर्पउच्यते॥ व्याख्यानंश्लोकाःलिखिताःसंतिकफेनपवनोद्भूतमेवकफंबहुक्षोभिद्वाग्रथीनोमा
लोकुरुतेरक्तंवहद्रक्तस्यदूषणंद्वाग्रथीनोमालोकुरुतेकिंभूतंरक्तंसकुष्ठिणस्त्रावमासगःकिंभूतानाग्रथीनांरीती

गुरुस्थूलखरस्वस्वभावानां।।तत्रारक्तवर्णानां किंभूतानां माला नीलरक्तत्वरो नीलोरुकुहूरोपस्फोतपाश्वासारिभिर्युतानां।।
त्पपमनेनरोक्तो ग्रंथिविसर्पउच्यते।कफवातकोपनश्चायंवेदः।। ।।कफेनरुद्धपवनोभित्त्वातंबहुधाकफंरक्तंवाहृदिकफ
वक्त्रिणस्तावमोसगंरूपयित्वाचदीर्घीगुरुस्थूलत्वग्लानग्रंथीनाकुरुतेमालांरक्तानांतांरुकहूरणश्वासकास
तिसारणस्तैमिरिध्यावभिमन्त्रमेः।मोहवैवर्ण्यमूर्छाभंगाग्निसदनिर्युतः।रसयेग्रंथिवीसर्पःकफमारुतकोपनः।।कफ
पित्तान्तहृदरोगेभोनिद्रानाशेरुजे।।अंगावसादविक्षेपप्रलापाग्रेचकभ्रमः मूर्छाशिरानिर्भेदोस्कोपणसंदिग्धो
रवंश्यामापवेत्रानेलेपः श्वेतसंज्ञश्चसर्पीत।प्रायेणमाज्ञयेगुरुत्वेकरेशंचनातिरुक्।पिटकैरवकोसंतिपीतलोहित
फोटुरेः।मेचकाभोऽसितःस्निग्धेमस्तिनःश्लेष्मवान्गुरुः।गंभीरणाकः।प्राग्रूपाश्वास्यरुक्लिन्नोवदीर्यतेपकवत्रणी सं
मासश्वस्पृष्टस्तामुक्तगुणः।।भवेद्धीवर्चीसर्पकर्दमाख्यस्तमुत्तेजितं।।कफपित्तोकर्दमाख्योज्ञायतेतत्रहृदएषःस्फो
सचवीसर्पः प्रायेणबहुत्वेनामाशयेनाभिसंबंधेएकरोगंगृहीत्वाक्रमन्नेनतेरेहसर्पतीत्याहेति।नचातिरु
क्स्यात्।तत्पिटकैरवकोसंमेत्याभःस्यात्किंभूतैरतिपीतलोहितपोटुरैः।तथामेचकानारिकःस्यान्मेचकोमयूरवंदूक
सदृशोवर्णःतेनारुणविसर्पकर्दमाख्यांकर्दमसंज्ञमुत्तेजितमुनयोनिरूपयंति।।।।सर्वज्ञोलक्षणोःसर्वैःसर्वधात्वंतसर्वणः। एम०
सर्वैस्त्रिभिरितिवेज्ञातिःसर्वज्ञःसन्निपातोदुष्टोवीसर्पःसर्वैःलक्षणैरुपलक्षितःससर्वोधातूनतिशयेनसर्पतिसर्वधात्वंति ७५

सर्पणाःस्यात्।। ।।वातात्रेतोरक्तान्कुरुतःसरक्तंपित्तमीरयन्।विसर्पमारुतःकुर्यात्तरकुलच्छसदृशेत्विने।स्फोटैःशोफज्वरछर्दा
ष्णंरुपवलोहिते।।मारुतोवातःरक्तात्कुरुतःसन्विसर्पंकुर्यात्।पित्तंसरक्तंनपेरयन्।तथास्फोटैःपिटकै
श्चितेत्यर्थः।किंभूतैःकुलच्छसदृशैःतथाशोफारिणमतिज्वरेणयुतेनतथाशूपावलोहितवर्णेन।। ।।इयंकरोधेत्यपः सा
धारणाःरक्तसंज्ञाश्चानुपद्रवाःअसाध्यो रक्तसंज्ञोसर्वेषांकोतमर्मकाःत्रीणिरक्तापुत्रिणमंसाप्रक्लिन्नाःत्रयोधपः।।इयंकु
रोधेवीतपित्तकपैःकेवलैःत्रयोविसर्पाःसाधयेत्पुत्रयोरक्तंहृदाश्चानुपद्रवाःकासवैवर्ण्यहृल्लासभिरुपद्रवैरहिताश्चयः सा
धाःरक्तसंज्ञोद्वौद्विसर्पावसाध्यौतथास्वभावचात्।सर्वेविसर्पाश्चकोतमर्मकाःअमर्मकाश्चासाध्यातथात्रीणि सा
निरक्तापुत्रिणमंसानिपेक्षेप्यसाध्याःतथापकर्वेणानिरूपेनक्लिन्नास्तथात्रयोगंधपःकुणपगंधवुल्कपेतेप्यसाध्याः
त्रयस्त्वेवसाधापेयोरूपमानावेतीरंतारस्त्रयः।। ।।इतिश्रीस्कंदकरत्नपुत्रश्रीमहरणविरचितायामष्टांगहृदयटीकायांपाम
र्वाख्यसंरणव्याधिनिरूपनेक्षुद्रपोरुगेऽध्यायः २३ विसर्पनिदानेतरतुल्यहेतुद्वातकुष्ठनिदानमारभ्यते।। ।।मिथ्या
हारविहारेणविरोधिना।साधुनेरावधानस्वरूपणापेक्षसेविनैः।पापमिःकर्ममिःसद्यःप्राक्तनैःप्रेरितामा
नाःत्रिदोषाःश्रपयंतिपंगस्त्वलसीकास्तगांप्रपद्यपंतिश्चयीतत्पनिश्चरंतस्तोवहिः।चक्रंकुर्वंतिखेवर्णेरुक्षंकु
रुतमुत्तेतत्।।मिथ्याहारविहारेणेत्यादि।तत्रसाधुनेरावधानेरिभिःपापमिःकर्ममिःसद्यःसेविनैरनुक्षिनैःप्राक्तनैर्वाजन्मान्तरे

नैः सेवितग्रहणेनसातत्यानुष्ठनेघोनपतिनेनकदाचित्कारणमेषांनकुष्ठेहेतुर्गम्यतेनैस्तथाभूतैः कर्मभिर्मध्याहारणेनावर्
र्जितादुष्टेनमलेनातपिककफाःसिरास्नायुकण्डराग्निनीःप्रपद्याश्चत्वगासंसीकास्थ्नाग्निंवर्द्धयंति। नदेवचत्वगादिकंशिथिल्ली
कृत्यततोनंतरंबहिर्निश्चरंतोबाह्यप्रदेशप्रसरंतश्चवेवर्णंपैकुर्वंतिततःकुष्ठमुत्पादयंतिदोषः। अस्यैतस्यकुष्ठमिति
संज्ञाह ॥ ॥कालेनोपेक्षितंयस्मात्सर्वंकुष्ठायतेहठैः। प्रपद्यधातून्व्याप्यान्यःसर्वानंतेऽधवावहेत्। सत्वैरेरसकोषान्
त्रमीनसूक्ष्मान्सुरारुणान्। लोमत्वक्लसमुधमनीनरुणास्रोनिपेःक्रमात्। भक्तपेक्षुत्रमस्माच्चकुष्ठवात्सुरादूते। कुष्ठा
निसप्तधादोषैःपृथग्भिश्रैःसमागतैः॥ ॥यस्माद्दोषोपेक्षितमनुपक्रांतंसकालेनसर्वंशरीरंकुष्ठायति। तस्मान्नकुष्ठ
मित्युच्यते। तच्चकुष्ठंधातून्सवान्प्रथमंप्राप्यक्रमेणतत्कोप्रज्ञतत्वान्नेषामेवांतरंप्राप्यतथासर्वांस्तानेवधातून्सत्वै
रेरसकोषान्त्रमीनावहेत्कुर्यात्किंभूतान्। खेरादिभिर्युक्तांस्तथासुरारुणान्रक्तश्चकिंस्यात्येःक्रमिभिर्मिलितंकुष्ठंलोमादिनिसप्त
धेतिश्चस्योरुरुपत्वान्निर्वचनेकुष्ठस्यैतावान्भेदस्तस्माच्चकारणान्निश्चयेनकुष्ठंवात्वसुरादूते। कुष्ठाद्धात्वन्तरगतमात्रमेवोक्तमित्यर्थः।
कुष्ठानिसप्तधासप्तप्रकारेणेत्यर्थमित्याह। दोषवातपित्तकफैस्त्रिदोषैःवातपित्तात्मांकफपित्तात्मांवातकफात्मांत्रि
दोषैःसमागतैःसन्निपतितैःनन्वेवंप्रत्येकंदोषजंकुष्ठंसर्वत्रिदोषजंस्यात्तत्राहसमागतैः॥ ॥सर्वेष्वपित्रिदोषेषु
यथेत्तरोधिकत्वतः। सर्वेष्वपिकुष्ठेषुत्रिदोषेषुसन्निपातेष्वधिकत्वेनयथेत्तरःसन्निपातस्तथासमधिकमात्मकत्वादतआह॥ ॥

वातेनकुष्ठंकापालंपित्तादौदुंबरंकफात्मंडलाख्यंविचर्चीवक्तत्वाख्यंवातपित्तजं। चर्मैककुष्ठंकिटिभंसिध्मालसविपादिकः॥वात
श्लेष्मोद्भवाःश्लेष्मपित्ताद्दद्रूज्ञातारुषी। पुंडरीकंसक्लिष्टोदुंबरात्मांचर्मदलंतथा। सर्वैःस्याक्काकणंपूर्वैत्रिकंदद्रुसकाकणं। पुंड
रीकंपित्तरक्तमहाकुष्ठानिसप्तताःस्मृताश्चत्वारस्तेषांविचर्म्मतारुहःकंडूलविस्तापस्रोदःकोठोन्नतिःश्मथुःत्रिणा
नामधिकंश्लेष्मजीघ्नात्रिश्चिरोत्थितिः। दद्रुज्ञानामपिरक्तत्वेनिमित्तेनोपिकोपनं। एषमहर्षीःसप्तःकार्ष्ण्यंकुष्ठलक्षणमग्रतः॥
वातोल्वणेनसंनिपातेनकापालंनामकुष्ठमुच्यते। पित्तभूयस्त्वेनपित्तात्मकंनिपातादौदुंबरंनामकुष्ठंज्ञापनेकफात्मकंधि
कांनिपातान्नातेभ्यएवमग्रेपियोस्यतेचर्मैककुष्ठंकिटिभंसिध्मंलसविपादिकावातश्लेष्मोद्भवाःश्लेष्मपित्ताद्दद्रूज्ञातारुषीदद्रुकुष्ठेन
केवलंदद्रुःज्ञातारुश्लेष्मपित्ताधाक्पुंडरीकंतथाविस्फोटंतथापामातथाचर्मदलंनामतेसर्वेत्रिमिरेवसमैर्दोषैःकारणा
नामकुष्ठउत्पद्यते। पूर्वेत्रिककापालोदुंबरमंडलाख्यंतथादद्रुःकाकणंपुंडरीकंसप्तमंकिटंचेतिमहाकुष्ठानिसप्तस्युः। अ
तिश्चत्वारिंशत्कुष्ठलक्षणमग्रेप्रायशोपिवक्ष्यते। इदानीमेषांलक्षणान्याह॥ तत्रारुष्कपालाभंरूक्षंसुप्तखरंतनुविस्तृता
समंपर्वतैर्घनैर्लोमभिश्चितं। तीव्रार्द्यमंदरुंकंकापालंत्रीघ्नसर्पिषा॥ तत्रारुष्कपालाभमित्यारभ्यकापालंसप्तत्व
ंणं॥ पक्वोदुंबरताम्रंचकुरोमगोरसिणंचितं। वहलंवहलैरंकैरंकुरादृतनाभिकं। आश्वेतानावृतंणंनाभिविघादुंबरं॥प

फोडुंबरनाम्नेत्यारिकामोडुंबरस्यलक्षणं॥ ॥स्थिरंस्त्यानंगुरुस्निग्धंश्वेतरक्तमनाशुगं॥आमोमसक्तमुस्संगंबहुकंटूक्लिन्नकम्॥ शुक्लांगीनाभपर्यंतमंडलेपरिमंडले॥स्थिरस्त्यानंप्रित्यारिकंमंडलस्यलक्षणं॥ ॥सकंटूपिटकाकृष्णवालसीकाघाविचर्चिका॥ इतिविचर्चिकापाकलक्षणं॥ ॥परूषतेनुरक्तांतेमंडलंपूर्णवस्मुन्नतोसतोरट्टारुक्केर्कर्कः॥ शोपिटकेश्चिते॥ तस्यनिर्द्धानतिप्रोक्तमुत्तिर्द्धबहुन्नमि॥ श्लक्ष्णचर्मखरस्पर्शंचर्मकाख्यंमहाश्रयं॥ अखेरमस्यसकलसन्निभं॥ इतिचरुस्फोटकस्यलक्षणं॥ तस्यनिर्द्धानतिप्रकाशेखरणतिनितस्यनिर्द्धस्यश्लक्ष्णचर्पटखरस्पर्शंचर्मकाख्यंकुष्ठमेकमेतन्महाश्रयं॥ तथाश्वेरेरहितंतथामस्पष्टाकलसन्निभं॥ मस्यतंडलसदृशं॥ सुश्लक्ष्णेवेकंकुष्ठस्यैवलक्षणंमन्यंतेकेचिदाचार्यास्तेरोहीतकस्यरक्तारुणोवातदूषकाख्यंकुष्ठमाहुः॥ क्षुद्रकमितिखरनारेफकं॥ अखेरनमस्यसकलाकारमस्यन्नमिति॥ ॥किरिभंपुनः॥ रुक्षंकिणखरस्पर्शंकंटूमन्तंपरुषासितं॥ सिध्मरूक्षंबहिःश्लक्ष्णंसिध्मंतर्धरुजःकिरेत्॥ श्वित्रंतत्सदृक्षंतुश्वेतंताम्रंश्वित्रकपुष्पवत्॥ प्रायेणांगेषुदूर्वायांस्यात्॥ सिध्मनामकुष्ठंबहिरूक्षंतंनःस्निग्धंघृष्टंतत्तरुनःकिरेत्॥ तत्पेतंतथानतनुश्वेतंताम्रंश्वित्रकपुष्पवत्॥ लाबुकुसुमाभंतच्चप्रायेणांगेषुदूर्वायांस्यात्॥ खरनारेनोक्तं॥ अलाबुपुष्पसदृशंस्निग्धंघृष्टंश्वेतदूजरति॥ ॥गोरेःकट्युनेश्चिनंरक्तैरलसकं॥ अलसकंनामकुष्ठंगोरेरक्तव्रणैःकंटूयुनेश्चयामंभवेत्॥ ॥पाणिपादरा

योविपादिकाःतीव्रांत्यांमिरंकूसएगपिटकावितः॥ विपादिकापाणिपाददार्यस्फःतथातीव्रांत्यांसंतपीडयुनाःतथामरकं

दुल्यखर्नूकाःतथासएगपिटकावितास्वपाणिपादेदारयतीतिकर्मव्यतोनाते॥ ॥दीर्घप्रतानादूर्वाचरतसीकुसुमछविःउत्तमंडलादट्टंकंटूमत्यनुषंगिणी॥ दूर्वायादीर्घप्रतानादारुह्यधाःअतसीपुष्पाकाएतेषांतन्मंडलाचतथाकंटूमती॥ तथानुषंगिणीप्रसक्तानुप्रसक्तासंश्लेषवतीत्रीरमनुधावति॥ ॥स्थूलमूलेसराहार्निरूक्षंपाषंवहुव्रणं॥ ज्ञातारुःकेरजेबाधप्रायःपर्वजन्मचा॥ ज्ञातारुःकुष्ठंस्थूलमूलारिलक्षणंपावतप्रोपद्रवःपर्वजन्मचेति॥ ॥रक्तोतमंतनुपोडुंकंदूरारुज्ञाचिते॥ णश्लेष्मभवितेरक्तैःपद्मपत्रमिवांबुभिः॥ घनश्लक्ष्णैरलसीकासदृक्षायमाश्रुविभिश्चापुंडरीकंपुंडरीकंनामरक्तंपर्वजातंतथानमाध्यपाटुतथाकंदूरारुज्ञायुक्तंतथोच्यतिमुक्तैस्तथारक्तैरंबुभिःसदृक्षैरलसीकासदृक्षायमाश्रुविभिश्च॥ ॥तनुत्वग्भिःतितंस्फोटैःसिताहरणंविस्फोटंचिस्फोटंनामकुष्ठंतनुत्वग्भिःस्फोटैश्चितेव्याप्तोकिंभूतैःसितोहरणैःपेतनलोहितैः॥ ॥पिटकापामाकंदूकैरुज्ञाधिकाःसूक्ष्माःश्यावारुणावसःप्रायःस्फिक्पाणिकूर्परेपिटकाःकैरज्ञाधिकाःपामेत्यभिव्यतेकिंभूताःसूक्ष्माःश्यावारुणावर्णाश्चप्रायोबाहुलेनसावपामास्फिजोःपाणेःकूर्परयोश्चस्यात्॥ सस्फोटमस्पर्शंमंडलंकंडूयानोदराहतनारक्तैरलश्चर्मदलंकाकणीत्यादारुकं॥ पूर्वरक्तैश्चतत्रस्फोटकाकणीफलोपमाःकुष्ठलिंगैर्युतंसर्वंनैकवर्णंमतंतोभवेत्॥ चर्मदलंनामकुष्ठंस्फोटवत्तथास्पर्शोत्तमंतथाकंदूरायुतंतत्तथारक्तवर्णैर्नरक्तवर्णैःस्यात्काकणीनामकुष्ठंतीव्रारुक्तथापूर्वरक्तंप्रथमंतथाश्लक्ष्णकाकणीफलोपमंगुंजाफलसदृशंततोनंतरंसर्वैःकुष्ठ

लिंगैर्युतं नेकवर्णमपि वा श्वेतपीतारिवर्णमपि स्यादित्यर्थः। सुश्रुतेतु मंडलराजारुविपारिकालसकचर्मदलविस्फोटाक्तानिनोपे
तानि स्थूलारुणमहाकुष्ठपरिसर्पविसर्पकसारुणाख्यानि तत्रोक्तानि एषां लक्षणं पत्रस्थूलमूलाग्ररुपिणायेते। संधिषु या
णितस्थूलारुष्कउन्नद्धे। सर्वदेहमहाकुष्ठाख्येचकुसंकोचस्वापतोदगुरुसारास्युः पश्चिमेमेरुस्फोटिकाश्यावरोनाकंडूमा
रसास्त्वाप्रेरिष्टाः अरुणानितनूनिविसर्पीणितापयुनाति अरुणानीति तत्रेतेषु कुष्ठभेदेषु पथ्यानामविपर्यस्तपालक्षणवि
पर्ययोपिकेनेपिकुष्ठभेदाउच्यंते। एवोक्तेनदर्शितलक्षणकरणीयमेवेतिमन्यामहेऽधिकंकुष्ठिष्वतारिकुष्ठेषुरोपनेषुसोत्स्व
रेणाधिकंकुष्ठिरूपिणाधिकंकुष्ठिरकपाधिकंकुष्ठिमिति। कथंज्ञानंत्यमित्याह॥ ॥रोगभेदीयविहितनरिष्टैर्लिंगकर्मभिः
। कुष्ठेषुरोगोल्बणतां॥ कुष्ठेषुरोगोल्बणतांनारोषाधिकारोगभेदीयविहितैर्यथापथंकर्मभिर्एरिष्टैर्लिंगानिचतत्कर्मणि
चलिंगकर्मणिपथ्यापथ्यैः स्वसनारीनिपिन्नसरारीनि श्लेष्मणः श्लेष्मकारिनारीनि पथ्यापथ्यमात्मीयैरेवकर्मणियते
श्लेष्मोल्लिंगेलक्ष्यते ननश्लेष्मोरोगाणकर्मीपेक्षलिंगमुच्यते कुनखसारीनिकर्मणिरोगाणमुक्ता अनेनरक्तमिश्रमुक्ता वारक्तपे
णापथ्यापिपरुकंरोगपलक्षणारूपिणीघोरविहितलक्षणमपगुपलक्षयेदिति॥ ॥सर्वरोगोल्बणांतनतरिष्टोक्तंसर्वयत्नास्थिमज्ञा
श्रुक्समाश्रयंसर्वरोगोल्बणंसंनिपातजेकुष्ठमेन्नविकिंत्रेतरिष्टोक्तमितियच्चविज्ञातविज्ञानीयेकपितेकुष्ठिन्यौर्यमा
णंगमिमारिष्टानत्रनोपक्रमेत्। पञ्चकुष्ठमस्थिमज्जश्रुक्समाश्रयंतत्त्रयजेत्॥ ॥याप्यंमेरोगतन्नछूपित्तहृद्रक्तसमासगं। मेरो

मतेकुष्ठमाप्यंपथ्यारिष्टनिर्याणमिदंगंभीरास्थिपितस्पर्शनेकुष्ठंयाप्यं अतश्छुक्फवातापंचकस्थमेकमलंचतत्॥ कफ
वातापगमत्वछसुखसाध्यं तत्रत्वविस्फोटनेकुष्ठेरक्तेवास्पंदनेसति। स्वेदस्वापश्वयथवः श्लेष्मणोपद्रवेतुपुनः। पाणिपादाश्रिताः
स्फोटाः श्लेष्माः संधिषुचाधिकौ। कोलंपणितः त्वग्योगोनखलनेस्पर्शेमेदसिनासाभंगोस्थिमज्जेस्थनेत्रयोगः स्वरस्यभः। स्नेतव
न्नमयः श्रुक्सेस्वरणंयत्नबाधनंतत्रेषुकुष्ठेषुमधेत्वेषुपानेकुष्ठेनोदारमः स्युः। रक्तस्थेकुष्ठेस्विदाघारोषाः स्फोटाः मांसस्थेकु
ष्ठेपणिपादाश्रिताः स्फोटाः स्फोटाः संधिषुचानिनाशनेक्लेदोभवति। मेदसिस्थितेषुकुष्ठेकुणितानतपाणतेत्वयत्नपाणनोद्
लनं। छेदनंभवेत्पात। अस्थिमज्जस्थेकुष्ठेनासायाघ्राणस्यभंगःनखानेत्रयोगोगःस्वरस्यक्षयः स्यात्। स्नेतेवन्नमयः स्युः
श्रुक्स्थेकुष्ठेस्वरणंप्रपत्तानांचबाधनमुपद्रवैः स्वेदाग्निमांद्यादितेस्यात्। यथापूर्वंचसर्वाणिस्फोटलिंगानिसरीरेषु अरु
णादिषुधातुषुकुष्ठानांतरेहानंनरणंलिंगानियानितानियथापूर्वंपूर्वंस्यथास्वेदादीनिरक्तस्थेकथितानिपाणिपादा
श्रिताःस्फोटादयश्चसंसेसरेवंमेदःप्रभृतिषोन्। एवंचस्वेदस्वापादीनिसर्वाणिसर्वेणापिश्रुक्स्थेकुष्ठेरणंप्रपत्तानां
चसुगतिपथापूर्वंवाह्यस्यार्थः॥ कुष्ठनिरानानेनरंश्चित्रस्याच्यते कुष्ठेकसंभवंश्चित्रेकिलासंवारुणंभवेत्। निर्दिष्टमप
रिस्रावि। कुष्ठश्चित्रयोरक्तकरणेचारक्तएवाह। कुष्ठेकसंभवंश्चित्रमिति। कुष्ठानामेकः समानः संभवोपत्तेश्चित्रकुष्ठेक
संभवेकिलासंवारुणंचतन्निर्दिष्टं। नकेवलंश्चित्रमिति। तत्रोपरस्राविनकुष्ठं। अर्थात्। विधातदूषसश्रयं॥ उदूखोनन्मसश्रय

भ्राम्रमयउडुबरसंश्रयेऽधात्रुडाहेनोभयंपरिगृह्यतोवातारयश्चस्त्रायोहोषास्तथारक्तारयश्चयोक्षतवश्चक्षतवस्त्रयोक्षतवोयथाक्रमं
समुडुबरसंश्रयोयस्यतत्रिक्षतउडुबरसंश्रयंस्यात्वातोडुम्बरेणेत्यत्रवातोडुम्बरेणेत्यनाम्रकमल्लपत्रवृतासराहरेणेवधंसिरेमज्ञानस्य
छूनघनगुरुःसकटुवक्रमारुक्रमासमेरस्तुवारिश्रेत॥पित्तानाम्रकमल्लपत्रमिवनाम्रवर्त्मेनतथासराहरेणेवधंसिरेमज्ञानस्य
भावकफात्श्वेतेनतथागुरुःश्रेणेनानुभूयतेनतथासहकेडुवतेनरोहितसकेडुक्रमाघथाक्रमेवातारक्तडुबरेत्रिक्षतउडुबरेत्रिरक्तमांसमेरःसुवारिश्रे
णेनत्रवातोडुबरक्तारक्तारयेपित्तोडुबंमांसारयेकफोडुबंमेरःसंश्रयमतिक्रमणायार्थः॥ ॥वर्त्मनैवेरगुभयेनछूनश्वेतरोहितरंगवेत्ता
त्पर्यःउभयेरोगोडुबरक्तारयात्रायंत्रिश्वेतवर्त्मनेरमरुणनाम्नेश्वेतंपथाक्रमेणपुनर्वातारक्तडुबरसारम्यवर्त्मरक्तारिसंश्रयत्वारम्यवर्त्ममित्यर्थः
तत्रश्चिश्वेतवातोडुबरक्तारिसंश्रयंचोन्नतेरंतछुसाध्यमारक्तारिनिपतनेरक्तारयणहतज्ञानन्नछूनंमांसारयेपित्तनेनछूनरंगतोमेर
संश्रनेकफतंनछूतमभिनि॥ ॥अधुनासाध्यासाध्यविभागार्थमाह॥ ॥एषुशुक्लेरोमावहुलमसंस्रष्टमघोनवेत्रमन्निरंध्रनेसा
ध्यंश्विश्वेवर्त्मतोन्यथाशुक्लाणिलोहेषुज्ञातमर्म्माचरंतनंत्रशुक्लेरोमर्मश्विश्वेतंतथात्रबहुलमघनंतथाभिषः परस्परंत्र
संसृष्टर्म्मसिलिंतनंतथानवमवर्षीतिकृतोतथात्रनन्निरंध्रनेवद्विरंध्रनेनभवतीतंतत्रसाध्येवर्त्यमतोन्यथाशुक्लेरोमश्विश्वेत
थाबहुलंतथापरस्परंसंसृष्टंतथाचिरकालोत्पन्नमन्निरंध्रनेचतत्रसाध्यंगुल्यग्राणितलेरेषुज्ञातमविरलंतन्नमप्यविसं
स्वभावेवेनवर्त्म॥ ॥एवंशुक्लोत्संज्ञमाहात्म्याप्यारिसंवनात्यासोगरः।सर्वसंचारिणोनेत्रवर्त्मिकाणिवक्ष्यतः॥सर्वरोगाःप्रायशो

वातूत्थेनसंचारिणःसंचरणशीलाःकृतेएकेचनेत्याहारशय्यारयश्चएकाहारशय्यारयः।आरिशब्देनआसनारीनाग्रहणंसंप्र
तीःसंश्लेषःसप्रत्यश्चएकाहारशय्यारयश्चतेषांसचनेतस्मान्नेत्रेचलत्वकनेत्रवैकृतिकाणांरा।वक्ष्येषणासंचारिणाः।अधुनाक्रम
प्राप्तानिक्ष्मीनधिनत्याह॥तमपक्ष्मदूष्मप्रोक्तावात्मप्तनरभरतः॥क्ष्मपक्ष्मदूष्मप्रोक्तमुनिभिरितिशेषःतुअवधारणार्थेदूष्मेव
र्षः।कथमित्याहावात्मप्तनभेरतेः।एकेवात्माःएकेकेनावस्थानिनाएकाश्चित्तात्।एकाःअसेचनाएःपक्ष्मणारारयः।तन्मभरतेन च
क्तुःप्रकाएःकथमित्याह॥ ॥वहिर्मलकफासृग्भिरुन्नमभेराव्रुर्विधाः।नामतोविंशतिविधावात्मलत्रासरुडुबवा।तिलप्र
माणसंस्थानवर्त्माःकेनुवाश्वाःवहुपाराश्वसूत्स्माश्वएकाश्चित्तात्।दूषीतेकोपिरकाकंडूगंरानप्रकुवर्तते॥
वहिर्मलन्नन्मानःकेनुवस्त्रमलेभ्यःशरीरेवात्मभ्यउत्पन्नत्वात्।तथाकफन्नन्मानोरक्तन्मानविडुन्मानश्चेतित्रयुडुंविडुपरीषं
नामतोभिरकृमयोविंशतिप्रकाएःतत्रतेषुवात्मभेतेषुमध्येअसरुगुडुवाअसरुजोडुबवात्मलरूपेणोत्पन्नावात्मातेचति
लानामिवप्रमाणासंस्थानवर्त्मीयेषांतएवंकेनुवएवपाःपंपानएवंतथावहुपारात्सूत्स्माश्वनामतोनाम्नाएकाइतितितथा
कोठरीनविरधीत॥कुएकहतवातजीःश्वयथुनाक्तेषुचधिकंमधुएवन्नगुरुस्त्रीरधिमन्थनवारनेः।ज्ञातेज्ञावुहविरध्मप
संज्ञाककुलाधिभिःवकारामाश्रयेनानाहृद्रासर्पतिसर्वतः॥एषुवध्नेभाःकेचिक्केचिदरूपरोपमाः।हृदध्मानाकुरुकाएसनु
दीर्घोत्तराणावः॥श्वेतास्तामावभासाश्चनामतःसन्नधात्रुतेअत्रारोडएविशदूरयारामहाकुहः।कुरवोरर्भकुसुमाःसुगंधक्षतेचकु

र्वते। दृश्यासमास्यस्तवणामपिपाकमरोचकौ। मूछर्छिरहृल्लासनाहकार्श्यक्लमपीनसास्यश्रोतर्नोश्रोतसांनमपः कुष्ठैकहेतवः कु
ष्ठेनसहैकस्तुल्योहेतुर्निदानेमिथ्याहारणेरकंयेषांतएवांतेर्ध्वतर्नेषुत्तमिषुमध्येश्वेषजनाश्रधिकमतिशयेनामधुरारिनिःस्रः
रक्तजानानिदानविशेषोवक्ष्यमाणमिहपुरीषोछ्वासावरोहः॥ ॥ज्ञातेज्ञानंज्ञाततरउद्भूतानेकुष्ठैकहेतुसामान्येपधिकांवहुविधु
विद्यान्यथवमाषादिभिर्बहुविधैरंपर्स्मिन्नाकैःपाकेनारिनिस्तपोलकारिभिःउलकुःसेरप्यर्थेपः॥ अथरेवुउलुकादिभिरितिज
गुः॥उल्लकैर्हरितावस्थैर्विधान्यमितिव्याचक्षते॥कफारामाग्नयेजाताःनयक्ष्मानपेतत्रहिदृश्यगध्येष्यते॥पक्वाशयेषुपुरीषो
त्पत्तिर्नतेचबहवःसंतःसर्वतःसर्वस्मिन्शरीरेसर्प्पंति॥प्रसरंतिसर्वतस्त्वाधारेभ्यस्तस्मिंःदृष्टवद्भूनिभारत्यादिनासंस्थानक्रम
नेश्वेतारत्यादिनावर्त्मकृष्णंतास्त्वाचनेसप्तधासप्तप्रकाराः॥चुस्त्वार्यंतान्येवनोमानिसप्ताह॥ ॥अंत्रारादत्यादिनाअंत्रारा
रंतीत्यत्रारादत्पादीन्पर्यायानुगतानिकानिविधाघाहीछकानिकुरवरसादीनिनिचुकफजानेमयोहृल्लासादिकुकुर्वीत॥अधुना
रक्तजानाह॥ ॥रक्तावृतेत्रिदोषेछानारक्तजानंतेवोणवः॥अणवश्चतताम्राश्वेपोस्माकेचिदरुणाः॥रक्तजाःत्तसपोरक्तवाहि
स्रोतोछानास्फुरणपाच्यपाराहृतनाम्नायवर्णेश्वसूक्ष्माःसूक्ष्मत्वाकारणाकेचिदरुणाः॥अन्यच्चत्तप्रमाणेचवसमधिगम्याः
कार्पणोवानुमीनेषानामाग्नेह॥ ॥केशरालोमविधूम्रालोमद्वीपाहरुणाःषट्तेकुष्ठैककर्मणाःसरसेरसमातरः॥तयासा रम०
हसेरसमान्यांवंतेतेसहसेरसमातरइतिसेरसमानत्तसज्ञानामरूपमेवषट्तेरक्तजाःक्रमपः॥अन्येत्वेवपठंतिसहजारसमात २०

रंतिसहशरीरेणजातइतिसहजारसमाताननीपेयांतत्प्रभावत्वात्तेरसमातरइति॥कुष्ठेनसहैवंकर्मयेषांतएवं॥ ॥पक्वाशये
पुरीषोछ्वासजायतेतेधोविसर्पिणाः॥हृद्धृल्लासस्फर्भवेषुश्चतेपदामुखान्नपाकुवाःनहास्योद्गारनिश्वासविरूक्षनुविधायिनः॥एषुवृत्त
ननुस्थूलाःकृष्णाःपीताःसिताःसिताःतेपंचतान्यात्तेमयःकफेरक्तमकेरुकाः॥पोसुरादाःश्लक्ष्णाख्यात्तेलिह॥॥पुरीषोछ्वापक्वा
शयएवनापंतेपुरीषस्यपक्वाशयस्थत्वात्तेचेन्द्रियविसर्पिणाःस्युः॥नोद्गाराःवृद्धाःसंतोहृद्गतयोमुखान्मुखात्स्रवंतः
नरान्त्रसक्रमिमतोरोगिणःउद्गारनिश्वासाविरूक्षनुविधायिनः॥पुरीषंरूक्षनुकारिणोभवेयुः॥तयोतेषुवृत्तननुस्थूलाः
सस्थूलाननकृष्णावपीतसीतावर्णेनतथानात्तापंचसंख्यास्तान्येवनामानिहकेकरुकेत्यादिना॥॥तेनपंतिचविद्रधिश्लवि
दृभकाश्चेपफल्गपांडुनाःऐमरर्षाएतसहजगुरुकंदूविनिर्गमानतिचविनिर्गमोद्भूतोर्ध्वभरादिन्नजनपंतिरंतिकुष्ठाश्चत्रत
प्रभिनिदानेइतिश्रीम०श्रीम०निदानेचतुर्थोध्यायः॥ ॥कुष्ठनिदानानंतरंतान्याधिनिदानमारभ्यते॥ ॥ज्ञातेरोगाणांकुष्ठ
बहूद्भूतेत्यत्रापकत्वाच्चेपूतन्याह॥ ॥सर्वोपानर्थकरणेविच्छ्वास्यस्यैककारणेत्यत्रदुष्टदुष्टःपवनःशरीरस्थंविशेषतःनेधा
र्थानर्थोःशुभाशुभाःसर्वचतेत्यर्थानर्थौचसर्वोपानर्थोःनयोःकारणंनिर्वर्तिस्तासिन्नस्यनगतएकंप्रधानंकारणंयातः।
किंभूतः॥त्यदुष्टदुष्टःपथाकमदुष्टःसर्वार्थकरणेजन्मस्थितिलक्षणेधापुःप्रधानंकारणासर्वानर्थकरणेजगद्भूनाश्रय
त्तणेदुष्टःपवनःप्रधानंहेतुः॥शरीरस्थपुनर्विशेषतोनिदानेनार्थानर्थकरणेप्रधानंकारणमितिशेषःपचक्षाद्यतेनप्राणा

रिकपाणीरजननाद्वरणाच्च अतस्तद्दोषपतिनत्वमितिसंबंधः। कथंवापुःकारणमित्यवगम्यतेत्याह॥ ॥सविश्वकर्मा विश्वात्माविश्वरूपःप्रजापतिः॥त्वष्टाधाताविधुर्विष्णुःसंहर्त्तामृत्युरंतकः॥ यतोऽसौवायुर्विश्वकर्माविश्वस्यापिशरीरजननवर्द्धनधारणजीवनशोषणादीन्यर्थीतर्थकरणानिकर्माणिवायुस्वविश्वकर्मकस्मादिदंकर्मविश्वकर्मेत्याह। विश्वात्मावि। श्वेषांशुभाशुभानामात्मा हेतुः। हेत्वर्थात्रात्मशब्दः। ननुवैश्वानरोऽग्निकर्णेज्ञायतइत्याह। विश्वरूपइति। विश्वरूपेबाह्याध्यात्मिकाख्येपुस्वसएवातश्चाप्रजापतिः। प्रजानांपालकः। तथात्वष्टा। प्रकृतत्वाद्विश्वस्य। धाता। विश्वस्याधारःतथाचाहिवोह्यालोकावापुर्मरुत्तेनक्षर्यतेसत्यलोकोऽपिप्राणयानादग्निःकस्माद्विश्वस्योपस्माद्भुवनस्यनिर्णेकरोऽग्नुरिवेत्यर्थः। कस्मात्प्रजापतिः। पस्माद्विष्णुःव्यापी। विषुव्याप्तोरित्यस्यक्नौस्मादिकेप्रत्ययेविष्णुशब्दः संहर्त्तावात्याध्यात्मिकसर्गसंहरणात्। मृत्युर्मरणमतस्तत्कार्यकरणाद्वातथायमनकोयमभवद्वाकरणसाक्षात्तथापत्यैवंमतः॥ ॥एतद्दोषेप्रपन्नेनपतितव्यमतोमहात्मोक्तंदोषविज्ञानेकर्मप्रातंतवेत्तेः। समासात्व्यासतोदोषभेदीयेनाप्रधामचाप्रत्येकंपंचधाचोक्तंव्यापारश्चैवंवेत्तेः। तस्योक्तेविभागेनसतिज्ञानेसलक्षणः॥ तद्दोषेतस्याप्रकोपेसतिसर्वकालंपतितव्यंतस्यापवनस्यकर्मोक्तं। घ्राणादिविज्ञानोदोषविज्ञानोपाध्यर्थः। किंभूतंकर्मप्राप्तंतवेत्तेः। प्रतनोतेवंप्राणंतेःस्वाभाविकमुक्त्वाहोस्वासाविकलक्षणंविज्ञेयंतुहृदयंकुहरंतेनिलःकायाग्निकाख्योश्लेष्मणादिकंश्लथंनिर्हृत्यमेतत्समासात्संक्षेपतोवायोःकर्मवासतोविस्तरतःपुनर्दीर्घभेदीयेनाप्रधामचोक्तं। धामचरत्वेनवर्त्तनीयःप्रत्येकंपंचधा॥ एम० २१

एकमेकंप्रतिप्रत्येकंनाप्रधामच। प्राणादीनामभेदेननामपंचधाधामस्थानंपंचधातथाचोक्तं। प्राणादिभेदतंवात्मावापुःप्राणाख्यमूर्द्धगःतथाऽवास्थानेऽरावस्थितः। तथाव्यानोहृदिस्थितइति। समानोग्निसमीपस्थइति। तथाऽपानोपानगइति। तथावोर्णपंचधाचरणाद्वोर्णतिःतथाचोक्तं। प्राणाऽरंकंचरःऽरानोनासानाभिगश्चरः। व्यानःसन्नत्तरेहचरः। समानःकोष्ठचरः। अपानोवक्षिमेढ्रोरुगोचरइति। व्यापारोऽपिपंचधाः प्राणादिभेदेनपंचधा। तत्रप्राणस्यव्यापारोद्वेधाभवतिनिश्वासोच्छ्वासश्चेत्यर्थः। उच्छ्वासोहृदयेर्थेनाभिधीयतेनिश्वासोगुदेनेत्यर्थः। व्यानस्यव्यापारोऽपिसत्तेषणंक्षेपणंचेत्यर्थः। समानस्यापिनयनंग्रहणादिकः। अपानस्यव्यापारःशुक्रान्नवारीनांनिष्क्रमरूपत्वेनविक्लेदेनदोषभेदीयेनातःप्राणादिभेदेनपंचधानामादिशब्दोहृदिस्थत्वाद्धृदयोतस्यवातस्यवेत्तेःकर्मविभागेनपंचधोपलभ्यते। किंभूतेसन्निश्वासेनसहनिश्वासेनतथासहलक्षणेनासलक्षणंवायोश्चेतिपंचधापिकोपःसंभवतीतिदोषेनीहृदयमुक्तं॥ क्षयउत्तपकरोवायुःकुप्यत्यतिनिघांवेत्तेः। चरतश्चोत्तःसुरिक्तेसुभृशोत्तोत्तेष्वपरोषपरेभ्यःप्रप्यवावरणाबली॥ क्षयउत्तपकरोवायुःसविहारादिभिरतिनिषेवितेरतिमात्रंसेवितेः। चिरकालंसेवितेःस्वपवनःकुप्यतिकिंकुर्वन्श्रोतःसुरिक्तेषुचरन्क्षयउत्तपंकरोतिसेवनाद्यतस्तत्रस्थोश्रोतसांश्लक्ष्णतांभवतिनचाश्लेषुश्रोतसुप्रभंजनस्तंतःप्रविशंस्तान्येवश्रोतांसिरिक्तानिभिन्नंपरंपरयन्। एवंक्षयनुत्तपात्कुद्धोतिमरुत्तत्रस्थेभ्यःश्रोतोभ्योमरुषएवेभ्यःआवरणात्प्राप्यबली वायुरेवंवोकुप्यति॥ तत्रपक्वाशयेकुद्धःश्लानाहांत्रकूजं

नेा।मलरोधान्नमवर्धान्नूत्रिकपूयकरीग्रहं।करोत्यधरकायेवतोस्नान्कुछानुपद्रवान्॥व्याधीनन्नछूनन्नछूसाध्यान्करोति।
कायस्याधरहति।पूर्वोपरेत्यादिनासमासः।आमाशयेनदूषयुःश्वासकासविसूचिकाः।वंक्षोपरोधमूत्रान्व्याधीन्दूषनाभितः।
आमाशयेकुदूहरारीस्तथास्यानप्युक्तान्व्याधीन्लालेदूषनयेकरोति॥श्रोत्रादिछिद्रिपवंस्तविस्फुरनदुस्तनो॥रक्तेतो
व्रानरुजास्वापेतापेरणंविवर्सितो।अरुंष्यन्तस्पविष्टमभहविन्नत्रुता।भ्रमो।मांसनेरोगतो ग्रंथीनतोदाद्यान्वर्कशुगत्रमा
न।गुर्वंगंवातिदुकुस्तत्वंमुष्टिदरदूतोपमं।आस्थिस्थः सक्थिसंधास्थिशूलंतीव्रंचलत्तपं।मज्जस्थेछिद्रेषुसौषिर्यमस्वप्नेस्त
ब्धतंदनंशुक्रस्त्रीघ्नमुत्रांगसंगाविन्नतिमेववा।तद्दुर्मरस्यशुक्रस्थेशिरास्थाध्मानकूजनेतंतस्थेस्रावस्तितः कुर्यात्।गंधस्पापा
पकुब्रुनाः।वातएवंस्मृतिस्पर्शीघ्रोफंसंधिगतोनिलः।प्रसारणाकुंचनयोःप्रवृत्तिंचसवेदनां।सर्वांगसंश्रयेसारंभेदस्फुरणभंजने
स्तंभनात्तेषणात्स्वापंसंधिकुंचनकंपनं॥श्रोत्रादिछिद्रिपदूरेषुकुदूःदियाणांवधंविनाशंकरोतिनत्वविकुदूःनस्याःत्वचःस्फु
टनंरूक्षतांचकरोति।रक्तेकुदूस्तोत्रारुजस्तथातापारीनकरोति।मांसमेदोगतस्तत्रस्थःकुदूग्रंथीनतोदादियुतांस्तथाश्मा
रीनकरोति।सुष्कतेचात्रविशेषउक्तः।नखाश्रितस्तूयः।कर्कशान्खेरबहुलान्ग्रंथीन्मांससमाश्रितः।वापुर्मरोगतः कुर्यी
तग्रंथीन्मेदस्तोन्नणानिति। अस्थिस्थः कुदूः सक्थिसंधास्थिशूलंतीव्रंरुगबलत्तपंकरोति।मज्जस्थःकुदूश्छिद्रे
ष्वाक्षिपर्यंतानीन्करोति।शुक्रस्थःकुदूःशुक्रस्त्रीघ्नमुत्रांगसंगादीन्चाकरोति।नदूनयेवगर्भस्थापितपाभूतबीजोत्पन्नस्तान्।

श्रीघ्नोत्सर्गादीन्करोतिनतस्थेःश्रोणिस्थितः कुदूस्तास्वेवसिरास्वाध्मानीरुजतेकरोति।स्नायास्थितः कुदूोगध्वस्यादीनकरो
ति।वातेत्यादिसंधिगतोनिलः कुदूःशोफं कुर्यात्।किंभूतंवातपूर्णेहितस्यशोफतुल्यतापप्रसारणेआकुंचनेनसवेदनांप्रवृत्तिं
चकरोति।सर्वांगसंश्रयेनित्यस्तत्रैवकुदूस्तोदादीन्करोति।यदानुसर्वधमनीःकुदूोप्रतिमुहुर्मुहुःतदागमात्तिपत्तेपयथा
धिरुक्तेपकःस्मृतः॥यदानुसर्वधमनीर्वायुःकुदूत्वेतिआभिमुख्येनागछति।पुनःपुनस्तत्रंगेशरीरमात्तियत्याक्षमत्वेषमत्वेष
वातव्याधिरुक्तेपयानस्मृतः।अथापतंत्रकंकलक्षयति॥ अधःप्रतिहतोवापूर्वजन्तूर्दूरात्प्रयाःनाडीःप्रविश्यदूरंपेशिरः पृ
ष्ठोवपीड्यते।आक्षिप्यतेशरीरोगात्रंधनुर्वच्चास्यनाम्यते॥तद्रुग्णंतस्यत्वस्तस्तमीलितदृगननतः कपोतवत्कूजतेघनिःसतः
सापतंत्रकः सएववापलानाख्यो॥अधःप्रतिहतवर्दूजन्तूनमारुतोदूरात्प्रितः दूरंपस्थानाडीरंतःप्रविश्यदूरंपेशिरःपृ
ष्ठोवपीड्यते।आक्षिप्यतेशरीरोगात्रंस्तंभनात्कायमाक्षिपेत्।सदूरंनाधनुर्वच्चास्यापतंत्रकंवदनंप्रनतत्वाद्रुग्णंनामयतेनत
त्यासपुमान्नतकुाछ्रसितिकूजतिदूक्चक्षुरादिस्थानेदूरेपश्यतेस्वत्वास्वस्तामिलितावदूकंपस्पल
ब्धश्वसनमीलितदृक्।ततोःनंतरंकपोतस्ववकूजनंत्यक्त्वाहेविरध्यते॥तद्यानिःसत्तोविचेतनःसंपद्यते।सपवंगतव्याधिर
पतंत्रकाख्याभणंतेसएवबापतानसंकसंज्ञोनिगद्यते॥ ॥सुकेदुमहतादूरा।अक्रीनमुहुःस्वास्कमुहुश्वास्यपाहृत।
गर्भयातसमुत्सन्नःश्रोणिगतांतिश्वोच्छ्रितः।अभिघातसमुद्भूस्वदोषैश्चकिंपतमोरितः॥वायुनानाकृतिरुरयेत्तंगात्वा

स्थोपशल्यमुपशल्यात्मुद्धरत्यास्थोतेनाहृतेहृदि अस्थोस्थ्यमश्नीत। सचाकालगर्भपातं जनयत्यतएवोल्बिनोपशल्यात्प्रायोनापतेकदाचिच्छोणि
नातिस्रवतात्स्त्रीणांपुरुषाणांचाभिधानात्स्यात्सोपतंत्रकोगर्भपातसमुन्नीदुश्चिकित्स्यः स्त्रीणांतानिस्रावोच्छितोदुश्चिकित्स्य ८५
नरः अभिघातसमुच्छोदुश्चिकित्स्यतमः॥ ॥मर्मेसंस्तंभयतोतएवछन्नधमनीर्यदाव्याप्नोतिसकलेरहनुएवस्यतेनरः अ
नईदृगिवांगंचवेगैःस्तंभंचनेत्रयोःकरोतिनत्रोरनेत्रानानाकपोलमापार्श्वपोर्वैरनांवाबाहूनुदृष्टिंरोगंग्रहं अतएवामर
णेषवाहयापमश्नतोद्विधारहस्यवीहरणयामाः॥ ॥मर्मेसंस्तंभमाहिमर्मेहृदीवापार्श्वाश्रितेनाडीवापुःसंस्तंभमातः आगछन्धा
मनीर्यदारहनसकलेरहंव्याप्नोतिनरानत्रुएवस्यतेवक्रीक्रियतेवक्रीक्रियतेजत्रुरहस्यपुल्लेलोकाश्रमवाक्षिगस्येतिअत
हनुस्तंभोवचनंयातमुरुतेभागाहंगेत्रारीरंवधनुरिवायस्यतइतिवार्थः वेगैर्विच्छिद्यपुनरुद्वेभज्यतइवमुद्यतइतिवचनाद्यथा
रूपेस्तंभंचनेत्रयोःकरोतितथात्रेभीतथारक्तानानाहंतानानारक्तानेत्रानेत्रानेमित्यत्रराल्लासमसमुनेत्याहेरक्तेरनुनासिकलो
पनिर्देशोत्तरपदस्यार्षः॥तेनोष्मस्मिन्नपिप्रत्यपेलोपोनवर्तीतिनलुप्तेपिभवतिरक्तानीमितिवक्तव्यरक्तनलोपः। आर्षकंवेतन्नापक
मितिहेतोःकीदृश्यरक्तानमित्यपिभवतितथाकफस्योष्मणेतथापार्श्वयोरूर्वोर्वैरनांभूलंतथावाक्षारीनाग्रहस्तंभमित्येषया एम० ८३
धिरंतरोमासंतोगस्यंतएवमनातःवक्रीकरणादुच्यतइतिशेषः वास्यायामश्वर्तादुधनुरहस्यवीहरणयामात्। अंगस्य
धनुर्वक्रीकरणाबीहरणमडयतेरतिशेषः।तमेवप्रदर्शयन्नुमाह॥ एष्टतोरूपतेशिरःपुरश्चोत्क्षिप्यतेनत्रकंधरंचावमधतेरते

व्यास्पेचविवर्तंपश्चेरःस्थस्त्रंगात्रतावास्यायामंधनुस्तंभंवुवतेवेगानंचतेत्रुणांमर्माश्रितेप्राप्यसमीरणसमीरणात्। आ
पछंतितनुरोगाःसर्वमिपारमस्तकोन्मथनःपादुगात्रस्यग्रहणायामःसर्वत्रैतेः शिरःपृष्ठाभिमुखंनीपतेनत्रतथावास्यायामेन
एवत्तस्तदुत्क्षिप्यतेऽन्नतिनीपतेतथार्द्धधराग्रीवावावमधतेत्तुद्यतेतथारतेषुवक्रेवावंवर्म्मप्राप्तवातवर्म्मातवर्म्मातएवर्म्मातएवपतिं
स्तथाप्रकर्षेणस्वरःतथास्त्रंगात्रतास्तब्धांगतातेतथाभूतैर्वातवाधिर्वास्यायामधुष्कंपंचवतेतमेवकेचिद्वातिनमिनाश्च
त्तते। अधुनात्रणायामंमाह॥ रोगाव्रणामर्माश्रितेप्राप्यानंतरंसमीरणस्यसमीरणात्सर्वांतनुंसकलेरहमापारमस्तकेन्म
पछंतिंपशेषेणाक्रमंतेषव्रणायामः॥तत्रयत्तस्तथापादुगात्रस्यग्रहस्यर्वाक्तेतोसाध्याज्ञात॥ ॥गतेवेगेभवेत्तस्यांसर्वेष्वा
क्षेपकेषुच।सर्वेषुवाक्षेपकेषुपरानुधनीःसर्वाहार्दिग्रंथनिर्हेषुव्रणायामपर्यंतेषुवेगेगतेप्रतिवेगानुत्रातौस्वास्थ्यं
वेत्॥जिह्वांतिलेखनात्मुष्कंनत्तणारिघातनःकुपितोहनुमूलस्थंसपिचानिलोहनुंकरोतिविवृतास्यंअथवास
वृतास्यतांहनुस्तंभसंतेनस्यात्।तच्छार्द्धबरणाभाषणं।वास्यांहनीशिरासंस्थोजिह्वास्तंभंसतेनिलःजिह्वास्तंभःसतेनान्न
पानवाक्षेष्वनीतेरतावाशिरसाभारहरणारतिहास्यप्रभाषणात्।उच्छ्वासकृच्छ्रवपुस्तरकामुकंकर्षणात्।विषमाहुपक्षनाच्च
कठिनांक्षवर्णात्।वायुर्मुखंहृदयंसेत्रंश्रवातलेरुद्धमास्थितंवक्रीकरोतिवक्राईमुखंहसितमीक्षतेनतोत्तुकंपतेमूर्द्धो
वाभंगःक्षुवनेत्रतारतंत्रवाक्स्वरभंग्रः अतिहसनिःक्षवथुग्रहःगीक्षतानेस्पतेमेहित्रासःसुप्तस्यनापतेनिष्टीवःपार्श्वतोपायोरक

स्यात्रोर्तिमीलनोन्नत्रोरूर्ध्वहनुस्तंभो ग्रीवाशिरोऽर्धशरीरेपिवातमातुरंहन्तेकेचिदेकांगमन्येचुः निद्रानिर्लेखनारंभिः कुपितोहन्वो
र्मूलेस्थितोवायुः हनुस्तंभंसंपाद्याविश्रुतास्यत्वंप्रकाशितमुखत्वमथवासंस्तभ्यंकरोति।सएवंभूतोहनुस्तंभसंज्ञांलभतेतेनचनिद्रालंभेन अन्नपानवा
ग्भाषणंचस्यात्।वाग्वाहिनीशिरसिउपस्थितोवायुर्निद्रालंभयेत्।सएवंविधोनिद्रालंभउच्यतेतेननिद्रालंभेन अन्नपानवा
क्षेष्वनोज्ञताअसमर्थताभवति।शिरसेत्यादिशिरोभारहरणादिभिर्वापूर्ववद्दोषैर्विशेषेणवृद्धोगलस्थानेस्लेष्मावातश्लेः सर्वो
गनिद्राघुक्केनहन्वास्थितःशरीरस्योपरिभागेआस्यंतास्थितोवक्त्रंवक्रीकरोतिनयाऽकंहसितमोष्ठंवक्रीकरोति।न
तोनेत्रमस्यमूर्ध्वंकंपतेनत्यावाक्संगोजायतेनत्यास्तब्धनेत्रतारयश्चनत्यानिष्पंदोनिष्पंदनंपार्श्वनगछेत्।एकस्यचअक्ष्णो
निमीलनंस्यात्।जत्रोरूर्ध्वंग्रीवाहरणापीडाभवति।शिरोग्रीवाऽर्ध्वधरेपिवाअधरोत्तरहनुगतव्याधिंकेचिदिच्छंतिमातुरः।अ
परेतेचत्रतएकांगमवदंति॥ ॥रक्तमाश्रित्यपवनवनःकुर्योन्मूर्ध्वगःशिराःरुक्तास्तंवदनाःनेत्राःसोऽसाध्यःस्यान्नशिरोग्रहः॥
पवनोरक्तमाश्रित्यार्श्रपवामूर्ध्वाश्रितःशिराहरुक्तादिगुणयुक्तांकुर्योन्मूर्धिरायहरुच्यतेसचासाध्यः॥ ॥गलेवाहेनवोवीयुःसि
रास्तार्पवत्रोष्मचूषितंमतरहंतिसंधिबंधनविमोक्षयन्नत्रस्तोहूकायस्तस्यस्यादकर्मण्योविचेतनः।एकांगरोगंतंकेचिदन्ये एम०
पक्षवधंविदुःसर्वेषांरोगंतद्वत्सर्वकायाश्रयेनिलात्।पुरुषादहनःपक्षंनत्रसाध्यनमोमतःन्नछुत्वमेनंसंपूर्णेक्षिवर्ज्यः स्यहेतुकः ८४
वायुस्तनोःशरीरंरुणद्धिरहोवाशिरस्यास्थश्चित्रोष्मनतोष्मनंरंगमेरक्तंरणंवायुस्तेहंतिकिंकुर्वन्संधीनोबंधाश्चिमोक्षयन्विघट

यन्नातस्पेक्षसमासः सर्वेषांस्यात्सर्वकायश्रितेवायौ श्रुतेनएवंहेतुनएकांगरोगोनोक्तलक्षणोनतुलंवर्त्ततेतद्धत्सर्वांगमिन्या
रुःश्रुतवातेनहन्तःपक्षःएकांगरोगःन्नछुसाध्योमतः।अतिशयेनतछुसाध्यः।अन्येनसंपुक्तोवातःन्नछुसाध्यः।स्यहेतुकः
पक्षवधःनोपक्रम्योसाध्यत्वात्॥ ॥आमबद्धपनुःकुर्यात्संस्तंभांगंकफान्वितः।असाध्यंतसर्वंहरुवद्दरुकंमहत्॥आमेन
बद्धानिरुद्धोनाःयपनानिद्धगणोप्रतनवात।स्रोतसांपेनसआवमबद्धपनःकफान्वितोमारुतोगोसंस्तंभयेच्चारुवद
द्दरुकांरुजंतमाधिविद्योंकुर्योन्नमसाध्यंतयाहतासर्वंहरुचेष्टायस्मिंस्तंभंवदंते॥ ॥अमूलास्थितोवायुःशिरसेकोच्यतन्न
गाःवाहुप्रस्पंदिहनहरंतनयत्यवबाहुकं॥ ॥वायुरंसमूलेस्थितःतन्नगाःअंसमूलाश्रिताःशिराःसकोच्यअवबाहुकाख्यंवा
तव्याधिंतनपतिकिंभूतंवाहुप्रस्पंदिनंहरतीतिवाहुप्रस्पंदिनहरोहरतेरनुद्यमनेनित्यं॥तलेप्राप्तेगुल्फोनाभाकंडराएवाहुरुच्यतः।
वाहुचेष्टापहरणीविष्वाचीनामसास्मृता।तलेरक्ततलेप्राप्तेलक्षणीतत्पाकंडरासुमहत्स्नायुसंघातःसवाहुरुच्यतेगतोगत
षामाहुर्नाडीतावानेनपीडितासतीवाहुचेष्टांतेतलेप्राप्तेःक्षुतेवापाणमपहंति।वाहुचेष्टापहरणीवाहुलताहरुचेत्यन्यत्रस्त्रीत्ये
चाएवंभूतांविष्वाचीसज्ञास्मृतामुनिभिरितिशेषः।वायुःकफास्थितःसकंडरामाच्छेपंघरान्तरासंधीनांभवेत्कंतुपंगुःसछोर्ध्वगोपि
कंपतेनगमनारंभेकंपतेवेपतेवंविधासुक्तसंधिप्रबंधने॥कफोस्थितोमरुद्घातसंधिःकुरुतेबंधनोकंडरामाच्छि
पेत्कर्षयेत्।तस्यप्राणीखंजोभवतिहूपोरपिसछोःसबंधनीकंडरांपराच्छिपेत्।तस्यपंगुःस्यात्।तथागमनारंभेकंपतेवेपतेवंत

न्निवचपातिानमेवंभूतंकंरापवेनाख्यंव्याधिंविघातकिंभूतंमुक्तसंधिबंधनंपत्रतंतयाविधं॥ श्रीतोष्णदुष्यसंशुष्कगुरुस्निग्धै
र्निषेवितैः॥ज्ञीर्ण्मनीर्णेतथाभासंस्तोभस्वप्नजागरैः॥सश्लेष्मपैरःपवनोमामप्रमर्यसंचिते॥४॥अभिभूयेतरंदोषंमूर्छत्वेत्प्रति
पद्यते॥सक्ष्यास्थिसंधीप्रपूर्यंतःश्लेष्मणास्तिमितेनतत्तानरक्तंभातिनेनोहसंश्वोशीतावधेनतो॥पाकीयाविचगुरूस्यात्तामतिभ
त्रायथोध्मानंगमदृस्तिमितंतदावर्धतेचिरं॥संयुक्तोपारसरत्नतंछेदनमुभिभिः॥तमूरुस्तंभमितंदारुणघातमथापरे॥ज्ञो
र्स्तेनसंहतमनीर्णेज्ञीर्णोज्ञीर्णपक्वायछ्माहमकरंवकंकेनचिन्निमित्तेनतत्वाग्निसंयोगाद्वायोःसंकोचोगाढःपक्वःकश्चिद्दारु
णान्नपक्वःएतज्ज्ञीर्णमज्ञीर्णंसमनंसतिज्ञीतोष्णाद्यैरभिस्तुतयापासंस्तोभाद्यैर्भिर्निषेवितैःचिरमभ्यस्तेएममन्यर्यसंचितंवदुसंहत
मूरुपरापप्रपद्यतेनावश्चिप्तास्तानरानस्मिन्कालेतेनपथाकेनहेतुनातावदूरुस्तंभाति॥किंभूतमामसश्लेष्मणःपवनेःसहश्लेष्म
णामेरसापवेनानाश्रवेनैतदितिसश्लेष्मणःपवनेःननुकेवलमेवातथोत्तरंदोषंवातश्लेष्मापेक्षयापित्तोल्वमभिभूयाक्रम्यनेवात
कफंवातंनाहतपोरभिभवोनपुक्तस्तस्यत्वनत्वात्॥तथातेनसत्वर्तमानेनापि॥श्लेष्मणावस्तिमितेनस्थानेनसंक्षिप्तसंधीन्य
स्थीन्यतःप्रपूर्यतानिनिर्भर्णाणात्तचातरानरामरूरुस्तंभातीतियाग्रेनहेतुनातरानस्मिन्कालेतरादारुरूस्तंभेनिश्चलोत
यास्पर्शीतःशीतोतथाश्रयेतनोसूच्यादिभिस्तुद्यमानावपिपीडांनचेतयतेअतएवपरंकीयाविवनरूस्यात्॥तथातिभरत्रोक्त्य एम०
यावत्संतस्तब्धाचिरोपरंकीयाविति॥कुरुजनस्यपरस्यचेतिरूपःकुरुःगमश्चातथाध्मानादिभिःसंयुक्तोध्मानेचिंताशैथिल्यस्प ८५

मिनर्थंतथापारसरत्नादिभिर्युक्तावेदनस्तब्धोव्याधिविशेषस्तमूरुस्तंभमाहुरुस्तंत्रतंतरितिशेषः॥अपरेआचार्याःआश्रवा
तमितंतमाहुःआमरस्यनपुंसकत्वेलोकाश्रयत्वाच्चिगस्यनिबोध॥॥वातशोणितजःशोफोज्ञानुमध्येमहारुजः॥शेफःक्रोयु
कशीर्षसुस्थूलःक्रोष्टुकसीर्षवत्॥रुक्पारीषमयैस्तंश्रमाद्रात्रायतेपरा॥वातेनगुल्फमाश्रित्यतमाहुर्वातकंटकं॥॥ज्ञानुमध्ये
महारुजःशोफःवातशोणितजातःक्रोष्टुकशीर्षाख्योवातव्याधिभेदःसचस्थूलःशृगालशिरःसदृशोभवति॥पादेचरणोवि
षमप्रसर्तितःश्रयेवाश्वमेणयोरागुल्फमाश्रितवातेनरुक्तायतेतंवातंकरंकंवातव्याधिमाहुः॥॥॥याक्षिप्रंप्रसुप्तांगुलीना
पाकंरणमारुतार्दिताःसक्थ्युत्तेपंनिगृह्णंतिगृध्रसीतांप्रचक्षते॥विश्वाचीगृध्रसीप्रोक्तावातखंजीतुरुग्वान्वित॥५५॥श्रोणिपार्श्व
रोगःस्यभवेतांवप्रसप्तवत्॥पार्श्वःसक्थिरुपेपःकफमारुतकोपजःपार्श्वःकुरुतेरुंपितात्कफसंसृष्टोनिलःविशेषतश्चेक्रमिणेपा
रावारुहतमार्दवोहृल्लासतिसत॥॥पार्श्वप्रतिपार्श्वमिसुप्तंयाकंरणमारुतेनवापुनाग्रहीतव्याधिनावरणोद्रुणावसेरुःसक्थ्युत्तेपो
वुद्रुपेरणंतन्निग्रहणंतिसंशूलोनिश्चलत्वंभिवोत्सादयंति॥तोकंरोव्याधिविशेषयस्तंगृध्रसीप्रचक्षते॥तेत्रतंतरितिशेषः॥विश्वा
चीकत्वाहुवेपथुरणोसक्थिनाग्रथेनगृध्रसीवायुनोक्तोरुतीव्ररुग्यत्रचेतसोस्वल्पीभवंतेतेपसपुंसश्चारणोहृष्येते॥
प्रसुप्तमिवस्यातां॥सएवंभूतावातव्याधिःपारदर्यख्यःसचवातश्लेष्मकोपजोवेदः॥ज्ञानिस्तिपितरक्तसंहतःपारदोहृदुरु
तेविशेषणात्रुवंक्रमितेसतितमेवंभूतंपारदमप्यरिशेत॥पादवदृषोगतिशेषःरितिमःनिरानेपंचरशोध्यायः॥॥॥अथातो

वातरोगिणं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ वातरोगिणनिदानंवातव्याधिनिदानानंतरंप्रारभ्यते। बहुवक्तव्यत्वात्। अन्यथा वातव्याधिवि
शेषएववातरोगिणोलोकेव्याधीतितेनैवक्रमेणयुक्तंस्यात्तस्माद्वातरोगिणनिदानंप्रक्रम्यतइत्याह। विरुद्धचेष्टितत्व
वासकप्रदूषणं। भजतांविधिहीनंचस्वप्नजागरणमैथुनं। प्राणेप्सुक्रमाणांमलैक्रमणशीलिनांअभिघातात्क्षुद्रक्षु
भसंजनितदूषितेवातलैःक्षीणलैर्बलैर्धातुक्षयकोपविसर्गाःतादृशोवेगसन्धारणं। प्राकृतंवप्रदूषयेत्। आशुरोगंखुरंवातबलासवा
तरोगिणंतंतदुर्नामभिस्तच्चपूर्वरूपाणिप्रकाशयति। विशेषाद्यानपानाद्येःप्रलेपोवातस्यलक्षणं। भविष्यतःकुष्ठस्यमंथनाशः
शूथोगात्रानांनानुनेयोरुकंपसहस्रपारोगसंविधुंकंडूस्फुरणविस्फोटभरणोत्थसुप्तताः। भूत्वाभूत्वाप्रणश्यंतेसुदृढंविभर्ति
वाणयोमूलमास्थायकरणंविदूषणेरपिक्रमोरिवविषंकुर्वन्नंगेरंधिक्षपति। मणाश्लेतंकरधिनिष्पावग्रीहिकुठेण
रिकंविरासन्नेतथाविरुद्धमन्नंसंयोगमात्रंविशेषाद्यान्नपानमाभिषंगाच्चोदयंतिरागुक्तंतत्तद्वासकप्रदूषणमसंस्मरण्याहारवि
हारजातंयत्तत्तत्रोक्तंतदुत्तरत्रौत्सर्गंनोत्तरंगंपुरुषाणांतत्रविधिहीनानानाद्याशास्वप्नप्रजागरमैथुनंभजतां। प्रायोगमु
क्रमाणंप्रायोग्रहणमैथामपिक्रोधहर्षलोभादीनांवेगसन्धारणं। भंचक्रमणशीलानांमलंतमाप्यादिसुखसेविनामभिघा
तान्नेकान्तत्वाविधानत्वाच्चमुद्दिश्यधनानलानिलरणान्नेषामसंजनितदूषणेतंतदूषणेनुभिर्योक्तैरुद्दिष्टसंपन्नेवनिलैक्षी
णक्रोधणादिभिःसर्वरोगनिदानोक्तैस्तथानिर्देशेनक्षीणलैर्बलैर्धातुक्षयेनसमुपचयंप्राप्यपश्चात्कुद्धःकुपितोऽतएवचविमार्ग

गेविशेषेणान्मार्गगामीतादृशेवृतथाभूतेनैवासनाकुर्वन्नरुद्धोविहतगतिःसन्तोऽतंतश्चेष्टांतरेवंक्षीणंतंप्राक्पूर्वंप्रदूषयेत्तापा
क्रमग्रहणात्नेतरंसर्वान्धातून्मांसादीन्प्रदूषयंतंतंचवातव्याधेरक्रमकपचितंदुरुद्दमाधेगंखुरंवातबलासंवातक्षीणत
मितिनामभिरुपधापोक्ताःतंचाप्रयोगस्वभावापूर्वंपारंभंकरोति। समुत्पन्नेतेनोपधाशेविशेषादितिक्षपनयानपाना
द्येःप्रलेपवाचुद्बोधंतोधंचतिपानेनरसस्यादिनापानेनगमनेआदिग्रहणात्स्नेहविषाद्यप्रलेपितोत्पादकैःकुजरतुरगादि
सद्दशेःतस्यवातक्षीणतस्यभविष्यतोभाविनोलक्षणंप्राक्रूपंकृशसमंकृशेनतुल्यंकृशस्यमत्वाप्रूपमितिश्चलक्षणस्य
त्रैलोक्यादिकृशनिरीक्षकेतरस्यापिनकेवलमतरेवयावत्तथासाद्दश्यंचयागतेनैवादिचपाबन्धुरणविभर्वतीवेत्येतदर्थंभविष्यतोल
क्षणंतच्चवातक्षीणतंपारंभेमूलसंस्थापनंतत्रपूर्वंस्थितंतत्रत्रा आलोमूषकस्पर्शेपथाविषंकुर्वंदंशेरंकरोतिपूर्वंस्थिति
कृत्वानेतरंतत्रंशेरंविधक्षपतिविशेषेणप्रसरतिनचवातक्षीणतमुत्तानांभीमंशेरनादिक्षस्यादित्याह॥ त्वग्मांसाश्रयमुत्ता
नंतत्पूर्वंनापतेततः॥कालान्तरेणगंभीरंसर्वान्धातून्भिदत्वाकंठादिसंपुटोत्तानेत्वनाप्रावृषेण्यबलोहितासाद्यामारु
तोरोगान्गंभीरेधिकृत्यवर्तकुक्ष्वयथुयोषिनःपाकीवायुःसंधिस्थिमक्षसुप्तिरुन्नेवरन्नेतर्वकीकुर्वंश्चैवगवानीकरोतिखे
नेपंगुवातारीरंसर्वतश्चरन्॥तक्षुमांसंवतेआश्रयोपस्थातरस्कंस्पतेरंभतेतद्वातक्षीणतमुत्तानंपूर्वंप्राक्तापनेततः
पश्चात्कालांतरेणपुनःसर्वान्धातून्पूर्वंनभिदत्वतंगंभीरंनापतेत्वक्काप्रावृषेण्यबलोहितावामिश्रवर्णंभ

वति। तथास्रहापोमेनवर्त्तते इतिसापामातथाभ्रशहोषातथागेभीरंतथाऽधिकपूर्वरूक्ष्वपशुःस्यात्। अधिकंतद्वापूर्वरूक्ष
पस्यश्वयथोरसावधिकपूर्वरूक्ष्वपशुःकृतोधिकंपूर्वरूक्षपत्तंतद्वादुनोनयातत्रोणिणानात्तथाश्वयथुग्रथितःस्यात्तथापाकी
पाकपक्वःस्यात्तथास्मिन्गंभीरंगार्धुर्वेगवानबलवान्त्रणीरसर्वंतस्रवन्गछन्वक्रीकुर्वंश्चसामर्थ्यान्नरंवत्रणीरंवेतेप
गुणातरोगिणोगतथासोसंध्यस्थिमज्जसुष्ठिरिन्नवर्त्तति॥ ॥ज्ञातधिकंधिकंतत्रशूलस्फुरणातोदनंत्रोफस्पोएत्तात्तस्त्व
ग्रूणवर्णदौर्ब्बल्यानपःधमन्यगुलिसंधीनांसंकोचोगेग्रहोनिरुक्तोत्रीनदूषानुपत्रायोस्तभवेयपुसुप्तयः॥ तत्रवातेत्रोणिणेवा
तधिकेशूलस्फुरणातोदनंभवतिःशूलंसंततारुक्तोदनंविच्छिन्नारुक्प्रतोदनंवातधात्रोफस्पोएत्तात्तस्त्वग्रूणवर्णावतादौर्ब्ब
ल्यानपःस्यः॥ वातस्यवतत्स्वभावचंचलत्वात्तथाधमनीनांत्रिरणविद्रोषाणांअंगुलिसंधीनांचसंकोचःस्यात्तथासग्रहोगोभे
वंवाद्दनीवस्यःतथानिरुक्तोत्रीनदूषानुपत्रायोनेवभवंति॥ त्रीनदूषःत्रीतासहिस्तुवंतथानुपत्रायोःसुखानुबंधकंनाम
पत्रायःपत्तंतद्वाछीतदूषणोस्फुरांप्रतोदनंतृष्णांस्वेनेनभवंति॥ तथास्तंभवेपशुसुप्तयःस्यः॥ स्तंभःस्वस्तंभोरहस्तद्वतावेपशुःकंप
नेरहस्सुप्तिरंगानामेवेतस्यो॥ वातोत्तरस्यलक्षणमुक्तंकोत्तरंवक्ष्यामः॥ रक्तेत्रोफोनिरुक्तोरस्तास्रश्चिभिविमापते॥ स्तिमरु
क्तैःग्रामनेतिकंडूकैरसमन्वित॥ पित्तेनोतिरागदाहसमाहःस्वेदमूर्छामदःसन्दूस्पर्शनंत्वमंवरक्तगोत्रोफःपाकोरत्रोष्मताकफे
नेमिन्यगुरुतासुप्तिरास्यमधुरत्वंतीव्रताकंडूमरोचकःदूदूसर्वेलिंगंचसंकाशएकदोषानुगंसाध्यनवंपार्थ्यदूदोषत्रितयंतत्पते

स्वाविस्तब्धमर्बुदाकारंरक्तमाग्रेनिर्हरणासुशस्त्रवासंधिषुमारुतःनिवेशयन्मोक्षमाचार्यवैरनानिर्हरत्समूला॥ अधिकरुप
त्वानुवर्त्तते॥ रक्ताधिकेत्रोफोनिरुक्तोरूक्तिवातेप्यधिकेत्रोफःसरुक्भवति॥ किंत्वरक्तेधिकेतिरुक्तोरःत्रोफःस्यादितिनथा
तोग्रावर्त्तनभवति॥ घृतेतिक्तविमापयेत्तथाश्लथरुक्तेरस्तोत्रोफःग्रामनेतिनयाति॥ कंडूकेरयुक्तःसन्पित्तेपित्तानुवि
द्धेवातश्लेष्मणितेविद्राहारुषःस्यः॥ कफानुविद्धेवातश्लेष्मणितेस्तोमितमारुषःस्युः॥ दूदूस्यादिदूदूत्रीन्वातपित्तकफरक्तानादू
नोतिप्रायेणगरुत्वंते॥ सर्वैस्तैर्नत्वंवातपित्तरक्तकफाःस्युस्तेदूदूत्वंसर्वेचतेदूदूसर्वैर्लक्षणैर्दूदूसर्वलिंगोसंकरेमि
श्रत्वेसतिदूदूसर्वलिंगोवातश्लेष्मणितेभवंति॥ एकस्संकरेप्रज्ञतत्वाद्भूतपित्तरक्तकफानांदूसंकरेदूदूलिंगोवातश्लेष्मणितेभव
तिसर्वसंकरेसर्वेषांवातादीनांसंबंधात्सर्वलिंगोवातश्लेष्मणितेभवति॥ एकदोषानुगंवातश्लेष्मणितेभवति॥ एकदोषानुगंवाते।
श्लेष्मणितेनवसाध्यसाधयेत्तेनत्रांकूदोषाडवंतिपाप्पणपनार्थंत्रिदोषंतंत्वातःश्लेष्मणितंतत्तेरसाध्योपक्रमंत॥ तथाश्रा
श्रियघतेरक्तमर्बुदंकारितंत्वाऽसाध्यंमत्वाक्रियांदूदोषाडवंतिपाप्पणपनार्थंत्रिदोषंतंत्वातःश्लेष्मणितंतत्तेरसाध्योपक्रमंत॥ तथाश्रा
नंतरमोक्षमाचार्यपत्तंतद्वारुक्कंदूवातमाचार्यवातोपित्तरक्तंततोवैरनाहिभवेत्तरक्तोवित्तमिःपीडाभिरसृग्नप्राणग
नदूरंति॥ वायोपंचात्मकेप्राणोरुक्तस्यायंमलंघनेः॥ अत्यासाणभिघातार्थवातोदोरणाधारणैः॥ कुपितश्चत्तुरादीनामुपघा
तंप्रवर्त्तयतीनसाईतदूस्कासश्वासारोचकयानबाधूनाऽऽनाःत्तवपूरारुचिनिद्रानक्षरणैःगुरुभाणतेरक्तानरुणोर्ध्म

न्नतोगरान्। कटरेधमभंगाछर्दिरोचकपीनसान्। कुर्याद्व्रणान्गंडरोन्तांस्तान्नत्रुद्रुसंश्रयान्। व्यानोतिगमनस्थानक्रीड
विषमचेष्टितैः। विरेधिरूक्षभीहर्षविषादद्वेषदूषितः पुंस्कामस्त्रीबलेभ्रंशोकचित्तोत्सवहरणान्। सर्वांगरोगनिस्तोदरोमहर्षांगसुप्तिताः। कुरुतेविसर्पमंसाश्वकुर्यात्सर्वांगगान्गरान्। समानोविषमाग्नीर्कक्षीतसेकीर्ष्योत्तनेनः। करोत्यकालशयने
जागरंद्वेष्टदूषितः। मूलगुल्मग्रहणीरुपद्धमान्प्रपद्यानगरान्। अपानोरुस्तमुर्वन्नवेगघातंतिवाहनेः॥ पानपानासन
स्थानचंक्रमेश्वातिसेवितैः। कुपितःकुरुतेरोगान्नछान्नपक्वाशयाश्रयान्। मूत्रशुक्रपुरीषार्शोगुदभ्रंशारिकान्बहून्। स
वैचमारुतेसामनद्रास्तेमिश्रोरवेः। स्निग्धश्चोचकालेस्त्रीत्यूरुकाग्निहानिभिः। करुरूक्षाभिलाषणातृड्भिषग्पानेनचापु
र्नविघान्निरामंचतंत्रारीनाविपर्ययात्। पंचात्मकेप्राणरिभेरात्यंचस्वभिघातेसतिप्राणानामयातोरूस्वारिभिः कुपितः।
वक्तुरादीनामुपघातप्रवर्तनेन। विरुधातितथापीनसारीश्चबहून्रोगान्कुर्यात्। आरिशत्रुर्नहिध्मारयोयस्तेऽरानः स्वप्ना
रिभिर्विकृतःकरोत्यरीन्कुर्यात्। चत्राद्योत्रभिन्नक्रमोगलगंडरोश्वरास्तालानेकविधानजत्रूर्ध्वसंश्रयान्कुर्यात्तथा
नोतिगमनारिभिर्विशेध्यारिभिश्चदूषितोपुरीषप्राप्तेपुरस्तोसाहारिश्चशारीनपवनपित्तकोपान्गरान्कुर्यात्समानोविषमा
रिभिर्भोजनारिभिरकालशयनारिभिश्चदूषितः। मूलारीनपक्वाशयजान्गरान्करोति। अपानोरूस्तान्नारिभिर्विरोध्यारिभिः
रीतसेवितैर्वेगाघातारिभिश्चातिसेवितैः कुपितःनछान्तरारुणान्पक्वाशयान्मूत्रपुरीषारीन्गरान्बहून्करोति।

सर्वेचेष्टारिसर्वमपिमारुतेतेदारिभिर्लक्षणैर्युक्तंसामंविद्यात्। तेदारिलक्षणाविपर्ययेणतुनिरामंजानीयात्॥ ॥वायोश्चरणो
क्तानांबहूनांप्रकरणेलेशेनाहृतरोगान्समासेनलक्षणप्रस्तमःकरुकोष्णाम्ललवणैर्विरोहः शीतकामताः शैत्यगौरवमूलानक
फावृघुरोधोधिकुंभेघनाघासरुक्तास्तकासतारुकफाहृतेसरोहार्तेश्वासातेरजाश्रमःजवेच्छर्दिरोचकपुनःपुनः
तेमंदलानिच। शीतकामासेनकफेनावृतेवर्त्मशिरःकोष्ठत्वा। हर्षीपिपीलिकानांचसंचारःवज्ञायते॥ ज्ञातःसामारिलक्षणारनंतरं
वातस्यावरणंबहुभेदमनेकप्रकारंप्रकर्षेणावृत्तेनो किंलक्षणंतस्यामएवावरणमर्मपत्रप्रपत्तीतिघातयति। पित्तेनाहृतेमारु
तेदाहार्तिर्कोलेशकफाहृतेवापोरोगस्यारंभेनलाघनारुचिरमतावारुहृतपचनेभ्रांतिर्पीताभ्रोत्रंमासोतरजाहृपुनः
स्यात्। रक्तेनावृत्तेपक्वस्यात्तथामंदलानिचज्ञायंतेमासेनाहृतेवायोर्कफेनावृतेविवर्णश्चशोफस्तथापिटकाःस्फोटहर्षस्तथापिपीलि
कानांगतेघुसंचारोज्ञायते। चलःस्निग्धोमृदुःशीतःशोफोगात्रेष्वेवकः। आघातारिभेदः। सनछोभेदसाहृतः। स्पर्शमस्या
हृतेस्फुटंपीडनेचाभिनंदति। सूचीचतुदंतेनपर्वभंगेसीदतिश्लथति। मृक्काहृतेविषमनेत्रभंगपरिवेष्टनो। श्लेष्मचपीड्यमाने च।
पाणिश्चालभतेमुखंश्लक्ष्णंशुक्लाहृतेतिवेगोयानवानिष्फलतापिवा। भुक्तेकुक्षेरुन्नाभीसंज्ञाप्रणताहृतेऽनिले। मूत्रप्रहृत
गंधानंबस्तेर्मूत्राहृतोक्ष्णेत्। विट्राहृतेविनिर्भेधास्वस्थानेपरिकृंतति। अन्नमाशुजरंश्लेष्मोभुक्तवान्नरुतेनरः प्राक्तनीभि
मन्नेनशुष्कैरुच्चिरुत्क्लेशेत्। सर्वेभक्ताहृतेवापोश्रोणीवंक्षणएशुरुक्। विलोमोमारुतोस्वस्थहृदयंपीड्यतेतिच। श्रमोमू

छ्वासरूपाहारः पित्तेनप्राणआहृतेविरेचनेचवमनमुद्गारोपिभ्रमारपः शरीरंतद्रूर्ध्वंश्वासरोधानेचसर्वांगःक्लमोगलेशुष्यति
श्वससंतापःसवेदनःसमानेनश्लेष्मोपहतेरुचिःक्लेदोरुचिःसन्नद्रव्यग्निस्यादापानेनत्वमलेहृदिरुग्वर्त्मनारुजोतिवृत्तिस्तापश्चयोनिमेढ्र
नपाश्वयोश्चेष्मणाव्याप्तेप्राणेसारक्तहृद्रोगविर्वीसिहृद्रोगनेत्तेघूर्णनिष्ठीवोछ्वासंप्रदुष्टेवर्त्मप्रणाशश्चव्याप्तेपर्वास्थि
वान्ग्रहःगुरुतांगेषुसर्वेषुस्वप्नेनेत्तेचगतेभ्रंशःसमानेविधिर्मांगत्वमक्षेरोमहर्षश्चिरात्।अपानेसकफंमूत्रेशुक्लतनःस्यात्व
र्त्मनेरतिर्दूर्वांगतिविधंवापोषणंवरणंविदुः॥मेढ्रसावृतेवायोश्छर्दोक्षुद्रेकश्चलस्तथास्तब्धस्तथाशूलोमूढश्चस्यात्ततोमूढश्चस्यात्ततो
रोचकः।सर्वेविधश्चाव्यवायातंदृनिवेदः।सर्वत्रक्षुःक्षुत्साधकःश्लेष्मावृतेसमीरणोस्यश्लेष्मकंपीडनेवातिनेरतिश्चभिलषति
तत्रोष्मसमतिशूलेनसूक्ष्मरुजंतत्रासीदृतिर्मूत्यतेच।मक्कावृतेसमीरेविनमनादिकंस्यात्।विनमनमंगानांतत्रापाणिभ्यां
पीड्यमानेनप्रसृतेतद्वारोगेनसुखंलभतेशुक्रावृतेप्रभंजनेतिवेगोवातप्रसृतेतद्वच्छुक्रस्यनवावेगानिष्फलतावास्यात्।श्लेष्मादृ
तेवातेमुक्तेसतिरुजःकृच्छ्रोभवतिनीलेःनेरुजःशाम्यतिमूत्रस्यापिप्रवृत्तिश्चध्यानेचवेदनःस्यात्।विरावृतेमार्गेर
श्लेष्मणिस्वस्थानेस्थानात्यैःधावितश्चोत्लेशविधःसन्परिकृंततिश्लेष्मश्चासुप्तांगपर्वतामुक्तेवसतिनरःश्लानस्तेतो।आधमत्यतो
ग्रकृत्तेनयीरितंविरेणाष्ठंदुःखंतच्छुणुसत्तेन।सर्वधत्वाहृतेनिलेसतिश्रोत्राक्षिरोरुक्स्यात्ततःपवनोविगुणोभवति।हरत्यव
वाक्तुसेपीडनेचप्राणेपित्तेनाहृतेभ्रमाघ्राणेस्यः।अन्नेचविदाहावस्थाप्राप्तेसतिवमनंस्यात्।उदानेचपित्तेनाहृतेभ्रमाघ्राणे

वैकारःस्फुरणंचतत्रहितंनोपबृंहणंविनाशःव्याने चपित्तेनाहृतेसर्वांगेतर्वरिश्वरारुः।क्लमारपश्चस्फुरःसमानेपित्तेनाहृते
जश्लेष्मणेग्लेहपहतेरुपघातःअतिस्वेदारपश्चस्फुरःअपानेपुनःपित्तेनाहृतेसतिमलपुरीषारोहारिद्रवर्मनास्यात्।रोगाश्चिरु
रुजःपीडापाःअतिवृत्तिःश्वासश्चस्यात्।प्राणेवश्लेष्माहृतेसारारपःस्फुरःउदानेश्लेष्माहृतेगुरुगात्रसारारपःस्फुरःव्याने कफाव
तेपक्लेदोक्लिदाग्रहःस्तब्धांगत्वंरुगतोचसर्वत्रनेस्यात्।समानेकफाहृतेतिभ्रंशोगात्रमक्षेरोमहर्षश्चिरंस्यात्।अपानेकफाव
तेसूत्रंशीततःप्रवेत्तेनोसृक्कफंस्यात्।इत्यनेनप्रकारेणवापोषणवरणाहविर्वृतिःप्रकारेणानेतिनेत्रंतत्रतत्रहितंनेत्रेषु॥ ॥पाणा
रयस्तथाभ्रंशमाहृत्वोतेपपाकंप्रसर्वेषिविधंविधाश्चरणंचतत्॥ ॥प्राणरयःपक्वाशयोभ्रंशपरस्परमाहृत्व
तिःपथाक्रमंपथासंक्षेतत्पातेनोक्तेनप्रकारेणपथापित्तकफाभ्यांप्राणारयः आवृताम्नपथाप्राणारयोभ्रंशमाहृत्वेतीति
तत्पाहृत्यर्थःतत्रपथाप्राणोनोराताररयश्चवाग्आश्रियंतेनतेवेदानाधिभिरपिप्राणआतिपतेःस्वमुद्गानेनव्यानारयस्त्व
पआतिपतेव्यानाधिभिश्चात्रिभिरुदानोतथाव्यानेनसमानापानोतथासमानापानाभ्यांव्यानःसमानेनापानोपानेनापि
समानआविपेतेव्यानाधिभिश्चात्रिभिरुदानोतथाव्यानेनसमानापानोतथासमानापाभ्यांव्यानःसमानेनापानोपाने
नापिसमानआविपतीतिएतद्यारिक्रमेणाप्येवमावरणानिरूप्यएवंचसर्वेपिपरस्परमाहृत्वंतिनत्रावरणावैगुण्यं
भेदंवघ्नंव्याप्यापावरणम्लेनागोनाऽह॥ ॥निश्वासाछ्वाससंरोधःप्रतिश्यायःशिरोग्रहःहृद्रोगोमुखशोषश्चप्राणो

MEMORIAL

नोरान आहृते उरानेनाहृते प्राणेवसर्गेनो बलसंक्षयः प्राणेनोरान आहृते निश्वासोच्छ्वासयोरभावः स्यात्। उरानेनप्राणे आहृतेवसर्गेनो बलसंक्षयः स्यात्। ननुचपित्तादिभिः प्राणादीनामावरणंपुनः परस्परंतुप्राणादीनांपरावरणंतदाभूत्तेषांपरस्परानुपपन्नमिवभासतइतिचेदुच्यतेयोगपद्यमनुपसर्पतोबलवतादुर्बलस्याभिघातेनमार्गविभंगाभूतेनआहतमार्गोत्कृष्यतेतस्माद्दृतानामपिपरस्परावरणंपुनर्भवतीत्रानपानचक्षुर्विभक्तेभ्रूर्वमावरणंभिषक्। अनपानचक्षुर्विभक्तेभ्रूर्वमारणंविभक्तेतुभिषग्निर्देशः। एवंचाक्षिकूटेनाहृतेपाने। छर्द्दिश्वासकासारुचयः सुखपाल्योग्निसादश्चोरसिपाने नाहृतेवस्त्राध्मानोदावर्त्तगुल्मास्याग्निपरिकर्त्तिकास्यः। अपनिद्यानेनाहृतेविण्मूत्रवेगसंप्रतिघातः। व्यानेसमानेनाहृते मूर्छानिद्राप्रलापागसारबधिर्यमोक्षस्तब्धताअसंज्ञितासेरास्त्रिष्टहानिर्निमीलनमिसेवमुसर्पणावरणंभिषक्सवमनीयपाचनसंस्कारवत्याविभजेत्। ग्रंथजनतानुग्रंथगौरवभयान्नोक्त। कथंविभजेदित्यचपुनर्दृष्टांपति॥ स्थानान्यपेक्ष्यवातानांदृष्टिंहानेचकर्मणा॥ स्थानानिपक्काशयोनिरोधभेदोक्तानियातानांप्राणादीनामवेक्ष तपावृष्टिमावरणंवायुसंक्षेपिनीचेन्नतत्कर्मणामवेक्ष्यतात्वात्तपाआवार्यमहत्तोहानिमवेक्ष्यतात्वात्सर्वमावरणमनुक्रम णम० ९०
पिविभजेतापथाप्राहाछ्वासचेष्टारीनक्रमेणप्राणसंबंधीनियदाहीनानिदृष्टंते। उरानादीनांकर्मणिवाक्प्रवृत्त्यादीनि। दृष्टानितत्रैवज्ञातव्यंपथाप्राणउरानादीनामेकैकदूषणेत्रिभिश्चतुर्भिर्वा आहृतइति। एवमुरानादिष्वपिप्राणादिभिरावरणंविभ

गीकार्षीत्। अथनासा आहृतेरसंक्षेपक्त्वमपिदर्शयन्नाह। प्राणादीनांचपंचानांभिश्रमावरणंभिषग्। पित्तादिभिर्दूषणभिभि श्रणंभिश्रितैश्चतैःभिश्रैपित्तादिभिस्तद्दूषणभिश्रणंभिश्रैकक्षा। तपतप्तैषकल्पाद्यपात्पाहतिरसंख्यतां। तोलत्तेपरवीतोपया वलक्षणंरयात्। त्रीनेःत्रीनश्चोपद्रवाहृदाभिमुखंहुं॥ प्राणादीनांपंचानांकापूनांपरस्परमावार्यावारकत्वेनस्थितानांभि श्रदूषणत्रयेणचत्रयदूषणंभिषग्परस्परमावरणमवेक्ष्यतात्रिरसंख्यतांभिन्नेसंवेधःतथापित्तादिभिर्दूषणभिर्भिन्नवस्त्रोने र्भिश्राणांप्राणादीनामावरणंविभजेततथाचतुर्भिर्दूषणानांहतिः॥ पित्तस्यावरणंप्रत्यकंद्वारत्रयंविशेद्वारंविशेषेकप्राण स्यावरणंभितिनेरित्यनेनप्राणेपनः। परस्परमुपतोनेःपित्तायावरणंभिश्रितैःप्राणादिभिःपरस्परमावार्यावारकत्वेनस्थितैः॥ भि श्रमावरणंभवेत्सपात्पाहतिरसंख्यतांभितियोगंचः समुच्चेपभिश्रैरित्यादिनेतुल्यंतद्वयंप्राणादीनांपित्तादिभिर्दूषणभिर्भि श्राणांभिश्रमावरणंभिषगतथाभिश्रितैःप्राणादिभिःपथाभिश्रमावरणंभिषक्षेपेणभिश्रैरितैःपित्तादिभिनैकेवलैःप्राणा दीनांभिश्रमावरणंभिषगतथाभिश्रैःपित्तादिभिर्यःप्राणादयोभिश्रितास्तैःतथाभूतैःप्राणादीनामावरणंभवेनैकधा भिश्राणांभिःबहुभिःसंयोगैर्भेदानांहतिरसंख्यतांतथाचातरतम्यंवैकल्पाच्चपाणादीनामाःहतिरसंख्यानांयाति। संख्यामति क्रमणछति। नामाहतिर्नेयांप्राणादीनांगदादर्लक्षाःमग्रेप्यवहितःसनतत्रानापतत्यःसुखलक्षणंरयात्। नानीपात्। कथंय पात्सुखलक्षणंरयात्। तेषांप्राणादीनांयथायथंलक्षणंरयात्। आत्मीयलिंगोद्भवाछ्वासेःश्वासेनहृभिस्तेवतथामुहुर्मुहुर्लक्षणंरयत्।

नत्वसन्नरेयप्राणारीनोपथास्वेलक्षणोरयात्।प्राणारीनामाहृतिलक्षपेत्।पावदुपक्रमाया
त्वप्रोणारीनोपथास्वेलक्षणोरयात्।प्राणारीनामाहृतिलक्षपेत।पावदुपक्रमाया
रीनामेकैकेनासोमावरणोवेशतिर्भेराः।एवमेकेनहृदोहृदयोवेकस्मावरणानिरूपमाणोत्रयोभेराः प्राणस्योदानव्यानयोस
सोमावरणोएवमुदानसमानयोरुदानापानयोस्तदासोमावरणोपर्णाणपंचविंशतिकानीति।प्राणस्यहृदयेशभेराभवंति।उ
दानस्यहृदि।व्यानस्यहृदि।एकैकव्यानस्योरनारिभिरसोमावरणोनवदशदानस्यहृदि प्राणस्योरनारिभिश्चतुर्भिः।हृदिसोमा
वरणेद्वेभवतः।तथाप्राणारीनोपिनारिभिर्हृदयेभिरणहृत्वाचतुरस्रकाणाममसोमानोमिश्रणाच्चत्वारिंशतानिविंश
त्यक्षराणिभवंति।एवममरप्यावरणानिरुक्तमिति॥ ॥विनूपायाक्रीवितंप्राणदानोबलमुच्यते।स्यान्नेयाःपीडनाद्धमिणपु
षश्चबलस्यच॥प्राणारयसर्वएवतात॥जीवितंविशेषेणातुप्राणाख्योवायुर्जीवितमुच्यते।तथादानाख्योवायुर्विशेषेण
बलमुच्यते।यतश्चैवमतस्तयोःप्राणोरानयोःपीडनात्तत्तभनात्पथास्वमापुयोबलस्यचहानिर्भवेत्।तस्माद्धेतोःप्राणोरानो
स्रोपरनावाहारणरिनापेत्तनमिषजारस्रोतथाचक्रुर्यात।प्राणोरक्षश्चतुर्भोपितत्स्थितोहृदंसंस्थितिरिति॥ ॥आहृतावा
यवोत्तानावातावत्सरेस्थितानप्रपत्तेनापिदुःसाध्याभवेयुर्वानुपक्रमः॥यातारोनामन्यतमेनाहृतारूपेवमत्तातःसम्यगवि
श्चितावेक्षितःप्रपत्रनापिदुःसाध्याःनदुसाध्याभवेयुः।ततोयातारूपिनारिनाहृतायथावत्सम्यक्कृतिश्चपुत्सपणातः।वत्सरेस्थितानयाव

एवत्रयाणांसंअनुपक्रमाभवेयुःततोयातारआहृतेःप्रयत्नेनरक्षणीयाः॥ ॥विदूषिप्रीहहृद्रोगगुल्मारिसरनारयः।भवे
त्सप्रदकालेपामाहृतानामुपक्षणात्।तिषांपूनाहृतानामुपेक्षणात्।अविकिंमनातविदूध्यारयःऽपदूवाज्ञा
पेते॥तस्मादुपक्रमेपूर्णतत्पाहिदृ॥ ॥इतिश्रीमृगांकरत्नपुत्रश्रीमररुणविरचितायामष्टांगहृदयटीकायांस
र्वसुंदरनाम्यांनिदानषोडशोध्यायः॥ ॥स्वस्तिश्रीसंवत्१८११ वर्षेकार्तिकसुदि प्रतिपदायांबुधवासरे॥शुभं

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

८२

॥ शतनिदानरत्न ॥

पत्र ८२
दरपत्रको ३८
कुलश्लो- ३४८६